

दासबोध प्रबोध

(पत्रदारा दासबोध अभ्यास : पाठ्यपुस्तक तिसरे)

— संपादक : द्वा. वा. केळकर

गोगटे विश्वस्त निधी (गोगटे फौन्डेशनच्या) सौजन्याने प्रकाशित

श्रीसमर्थ रासदासस्वामी)

शिवधर घण्टीतील मूर्ती – श्री सुंदरमठातील दासबोधलेखन

(कल्याणस्वामी

आवृत्ती १ ली : नोव्हेंबर १९८४
गोगटे फौन्डेशनचा ८ वा वाढदिवस
आवृत्ती २ री : ४-११-१९८६
पुनर्मुद्रण १२ वे : २६ नोव्हेंबर २००४
पुनर्मुद्रण १३ वे : जून २००६

मूल्य बारा रुपये (ट.ख. सह १४ रु.)

प्रकाशक :

श्री. व सौ. केंद्रूकर,
संचालक, पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास,
श्रीसमर्थ हॉसिंग सोसायटी,
धन्वंतरी सभागृहामारे,
पटवर्धन बाग, एरंडवणे,
पुणे ४११००४.

मुद्रक :

माधव विनायक दात्ये
गणेश प्रिंटर्स, ६९३ बुधवार पेठ,
पुणे ४११००२.

अभ्यासार्थीना सूचना

- १) ज्यांनी 'दासबोध परिचय' हा अभ्यासक्रम पूर्ण केला आहे त्यांनीच या पाठ्यपुस्तकातील स्वाध्याय आरंभापासून सोडवावेत.
- २) आपल्या पूर्वीच्या समीक्षकांकडेच स्वाध्याय पाठवावेत. ते समीक्षक निवृत्त झाले असतील तर संचालक 'प. दा. अ.' यांचेकडे पाठवावेत. पत्ता : व्यवस्थापक, 'प.दा.अ.' उपक्रम कार्यालय, श्रीसमर्थ हॉसिंग सोसायटी (धन्वंतरी सभागृहामारे) पटवर्धनबाग, एरंडवणे, पुणे ४११ ००४
- ३) स्वाध्यायाच्या आरंभी अभ्यासार्थी क्रमांक आणि स्वतःचे नाव घालावे. समीक्षणासाठी स्वतःचा पत्ता लिहिलेले आंतरदेशीय पत्र स्वाध्यायासोबत पाठवावे. पोस्टात वजन करून योग्य ते पोस्टेज लावावे, अन्यथा स्वाध्याय स्वीकारला जाणार नाही.
- ४) स्वाध्यायासाठी "सज्जनगड" मासिकातील मार्गदर्शक लेख वाचावेत. मासिकाची वार्षिक वर्गणी १०० रुपये किंवा कायम ग्राहक वर्गणी १००० रु.
- पाठविण्याचा पत्ता : व्यवस्थापक "सज्जनगड" मासिक, १७९ सोमवार पेठ, समर्थसदन, सातारा ४१५ ००२.

प्रास्ताविक चार शब्द (आवृत्ती पहिली)

‘पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास’ ही दासबोधासारस्या परमश्रेष्ठ ग्रंथाचा अभ्यास करण्याची एक नाविन्यपूर्ण आणि आधुनिक काळाला साजेशी अशी पढूती आहे. ‘श्रीसमर्थ सेवा मंडळ सज्जनगड’ या संस्थेच्या भरभवकम आधाराने १९७८ च्या नोव्हेंबर महिन्यात ‘प. दा. अ.’ उपक्रमाचा प्रारंभ झाला. गेल्या पाच वर्षांत मुमारे पाच हजार अभ्यासार्थीनी त्यामध्ये भाग घेतला. आता या उपक्रमाला पोषक अशी पाठच-पुस्तके तयार करण्यात येत आहेत. ‘दासबोध प्रवेश’ पाठचपुस्तकाच्या दोन आवृत्ती प्रसिद्ध झाल्या, ‘दासबोध परिचय’ २ च्या पाठच-पुस्तकाची पहिली आवृत्ती प्रसिद्ध झाली आणि त्या पाठोपाठ ‘दासबोध प्रबोध’ या ३ च्या पाठचपुस्तकाचे प्रकाशन करण्याचा आनंददायी योग आला आहे.

पत्रद्वारे दासबोध अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासार्थीना स्वाध्याय दरमहा लिहावे लागतात. प्रत्येक स्वाध्यायासाठी विशिष्ट समास निवडलेले असतात आणि त्यावरील प्रश्नपत्रिका सज्जनगड मासिकातून प्रसिद्ध होते. ज्या अभ्यासार्थीकडे दासबोध ग्रंथ नाही आणि मासिकाचे जे ग्राहक नाहीत अशांना या पुस्तकाचे बहुमोल सहाय्य होईल कारण प्रबोधस्तरासाठी निवडण्यात आलेले समास; त्यांचा सारांश आणि त्यावरील प्रश्नपत्रिका यांचा अंतर्भव या पुस्तकात केला आहे.

स्वाध्याय – लेखन : अभ्यासाची बहुमोल पढूत.

दासबोध हा काही निवळ पूजा करण्याचा किंवा केवळ पारायणे करून पुण्यप्राप्ती करण्याचा ग्रंथ नाही. तर त्यातील ओव्यांचा अर्थ समजून घेऊन त्यानुसार आचरण केले जावे ही श्रीसमर्थाची इच्छा होती. ग्रंथाची फलनिष्पत्ती सांगताना ते लिहितात—‘आतां श्रवण केलियाचेँ फळ । किया पालटे तत्काळ ।’

यावरून व्यक्तीच्या जीवनात खन्या हिताच्या दिशेने बदल व्हावा ही त्यांची अपेक्षा आहे. ज्या सद्गुणांच्या परिणामी मनुष्य सुखी समाधानी होईल, अशा गुणांचा अभ्यास झाला पाहिजे श्रवण, मनन, चितन झाल्याखेरीज विचारात बदल होत नाही. यासाठी श्रीसमर्थानी स्वतःच ग्रंथाच्या अखेरीला म्हटले आहे;

‘वीस दशक दोनीसै समास । साधके पहावें सावकाश ।

विवरितां विशेषाविशेष । कळों लागे ।

अर्थ समजून न घेता भराभर वाचन करण्याची सवय त्याज्य आहे, असे समर्थानी वारंवार सांगितले आहे. अशा माणसाला ते पाषाणाची उपमा देतात. तातडीने जाते ओढल्यामुळे पीठ बारीक येत नाही किंवा अन्नाचा बोकाणा भरणे किंवा चर्वण न करता अन्न खाणे घातुक आहे, असे व्यवहारातील दाखले ते द. १८-५ मध्ये देतात. त्यांच्या त्या सर्व उद्गारांवरून स्वाध्याय-पढूती ही अभ्यासाची योग्य पढूती असल्याचे त्यांना वाटत असले पाहिजे, म्हणून ‘पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास’ उपक्रमाला त्यांचे आशीर्वाद लाभले आहेत आणि त्यामुळेच एवढच्या प्रचंड प्रमाणात प्रतिसाद अभ्यासार्थीकडून मिळाला आहे.

उपक्रमाचा प्रारंभ आणि विस्तार

१९७९ मध्ये प्रवेशस्तराच्या १७६ अभ्यासार्थीना प्रशस्तिपत्रे देण्याचा कार्यक्रम सज्जनगडावर झाला, त्यावेळी ह. भ. प. किसन महाराज साखरे यांनी असे उद्गार काढले की, ‘अखंडपणे वाढणाऱ्या बीजाचें रोपण यावेळी झाले आहे.’ याचा प्रत्यय संयोजकांना पुढील प्रत्येक वर्षाला आला. स्वाध्याय तपासण्यासाठी समीक्षक नेमावे लागले. त्यांची संख्या आता २१७ झाली असून दासबोध प्रवेश, परिचय

आणि प्रबोध स्तरासाठी भाग घेणाऱ्यांची संख्या पांच हजारांपर्यंत गेली आहे.

दासबोध ग्रथाची गोडी लागावी म्हणून छोटो पाठ्यपुस्तके तयार करण्याची आवश्यकता वाटली. गुळाच्या ढेपेची चव समजावी म्हणून लहानसा तुकडा काढतात तशी ही पाठ्यपुस्तके आहेत. एकदा का अभ्यासार्थीना आवड निर्माण झाली म्हणजे पूर्ण ग्रंथ ते खचितच वाचणार आहेत. यात संशय नाही. पहिले पाठ्यपुस्तक काढण्यासाठी पुणे येथील महाराष्ट्र कल्चरल सेंटरने भांडवली खर्च देऊन प्रेरणा दिली दुसऱ्या स्तराचे पाठ्यपुस्तक प्रसिद्ध करण्या साठी नासिक येथील कै. ना. ब. लेले यानी देणगी दिली. तर हे तिसरे पाठ्यपुस्तक बेळगावचे विख्यात उद्योगपति श्री. वा. म. तथा राव-साहेब गोगटे यांच्या ‘गोगटे फौंडेशन’च्या देणगीतून साकार होत आहे. याच पुस्तकाच्या मल्पष्टावर या देणगीचा लाभ होण्याचा योग कसा आला, त्यावृद्ध वाचकांना माहिती होईलच. श्रीसमर्थ अशा अनेक सत्प्रवृत्त सज्जनांना प्रेरणा देऊन ‘प. दा. अ.’ उपक्रमाला जण चालना देत आहेत, अशी आमची पक्की धारणा आहे.

अभ्यासक्रमाचे प्रचारक

प. दा. अ. उपक्रमातील समीक्षकांना कोणतेही मानधन दिले जात नाही. वेळ, पैसा आणि श्रम खर्च करून सारेजेण काम करीत आहेत. त्यांच्या समीक्षणाच्या पत्रातून अभ्यासार्थीच्या अंतःकरणामध्ये सुखाचा, समाधानाचा आणि ईश्वरप्रेमाचा न आटणारा एक पाझरच ते निर्माण करीत आहेत. त्यातूनच ‘प. दा. अ.’ अभ्यासाचे शिल्प उभे रहात आहे. प्रत्येक अभ्यासार्थी हा उपक्रमाचा प्रचारक झाला आहे. ‘घरचे खाऊन लष्कराच्या भाकरी भाजणे’ असा हाँ प्रकार नसून ईश्वराचेच खाऊन ईश्वराच्याच भाकरी ईश्वरासाठीच भाजणे अशी भूमिका आहे.

‘पृथ्वीमध्ये जितुकीं शरीरें। तितुकी भगवंताची घरें।’ या ओवीचा खरा अर्थ आकलनात आलेले अभ्यासार्थी सुखाचा मार्ग इतरांना सुद्धा दिसावा यासाठी यत्नशील राहणारच. दररोज दासबोध वाचण्यासाठी थोडासा जरी वेळ राखून ठेवला तरी खचितच समाधान मिळते याचा अनुभव ‘प. दा. अ.’ उपक्रमामुळे अनेकांना आला आहे. समीक्षक हे प्रथम अभ्यासार्थी व नंतर समीक्षक असतात.

‘क्रिया करून करवावी। बहुतांकरवीं।’ हे त्यांचे ब्रीद असते.

प्रबोध अभ्यासक्रमाचे शिल्पकार

१९८० पर्यंत ‘दासबोध प्रवेश’ आणि ‘दा. परिचय’ अशा दोन स्तरांची अभ्यासक्रमाची कार्यवाही झाली होती. त्यानंतर पुढील स्तराची आखणी करण्याचा आमचा मानसही नव्हता. पण सज्जनगडावर केवळ समीक्षकांची एक सभा झाली. त्यावेळी डॉ. वसंतराव वैद्य (चाफळ) आणि डॉ. श्री. द. देशमुख (मुरगुड) या डॉक्टर द्याने पुढील अभ्यासक्रम तयार करण्याची आवश्यकता तर प्रतिपादन केलीच पण त्याही पुढे जाऊन त्या स्तरास ‘दासबोध प्रबोध’ हे नाव सुचवून त्याच्या अभ्यासक्रमाची आखणी करणे आणि दरमहा प्रश्नपत्रिका प्रसिद्ध करणे ही जबाबदारीही उचलण्याचे जाहीरपणे आश्वासन दिले. दिलेल्या शब्दाप्रमाणे त्या दोघांनी हे काम पूर्ण केले, त्यावृद्ध त्यांना धन्यवाद देतो. या डॉक्टरद्याचा अल्पसा परिचय करून देणे येथे अप्रस्तुत ठरणार नाही.

पहिल्याने हे नमूद केलेच पाहिजे की, डॉ. वसंतराव वैद्य आणि डॉ. श्री. द. देशमुख यांचा प. दा. अ. उपक्रम सुरु होण्यापूर्वी आमचा काहीच परिचय नव्हता. त्यांचे लेख सज्जनगड मासिकात येत त्यावृन त्यांच्या दासबोधाच्या सखोल अभ्यासावृद्ध आमची खात्री पटली होती पण ज्यावेळी या दोन्ही डॉक्टरांनी ‘प. दा. अ.’ उपक्रमाच्या प्रारंभापासूनच

माझ्याकडे स्वाध्याय पाठविण्यास प्रारंभ केला तेव्हा माझ्या आश्चर्याला पारावार राहिला नाही. अजूनही त्यांच्या उत्तरपत्रिका माझ्याकडे आहेत. त्यांची सखोल आणि मुद्देसूद उत्तरे वावून त्यांनी समीक्षकाचे काम करावे अशी त्यांना आम्ही विनंती केली. तीसुद्धा त्यांनी मान्य केली आणि सोपविलेले काम उत्कृष्टपणे पार पाडले.

डॉ. वैद्य यांनी चाफळच्या मंदिराच्या जीर्णोद्धाराचे प्रसंगी देखरेखीची सर्व जबाबदारी उचलली होती. त्यांचा ज्ञानेश्वरी आणि गीता यांचा व्यासंग दांडगा आहे. राम मंदिरामध्ये गीतावर्ग १९७५ पासून ते चालवीत आहेत. त्यांनी डॉक्टरीचा व्यवसाय करून लोकांना आरोग्य मिळवून दिले आणि अध्यात्म विचारांचा प्रसार करून त्यांच्या मनालासुद्धा नवी दिशा दाखवली. आता तर फक्त एक तास दवाखान्यात ते असतात आणि उरलेला सारा वेळ मंदिरातच वास्तव्याला असतात.

डॉ. श्री. द. देशमुख यांचाही परिचय असाच करून द्यावा लागेल. एक निष्णात डॉक्टर म्हणून त्यांचा लौकिक आहे. 'कुटुंब नियोजन शस्त्र-क्रिया' उपक्रमामध्ये त्यांनी भरघोस कार्य केल्याबद्दल महाराष्ट्र शासनातर्फे त्यांना पारितोषिक देऊन गौरव करण्यात आला होता. कोल्हापूर जिल्ह्यात एका बाजूला पडलेल्या मुरगुड विभागात राहूनही त्यांनी उपनिषदांचा सखोल अभ्यास केला आणि अनेक उपनिषदांची मराठीत भाषांतरे व ओवीबद्ध टीका प्रकाशित केली आहे. ह. भ. प. खंदारकर महाराजांच्या 'ज्ञान-देवाचे पसायदान विवरणासह' या पुस्तकाचे इंग्रजीमध्ये भाषांतरही त्यांनी केले आहे. ज्ञानेश्वरी आणि दासबोध या दोन्हीवर त्यांची प्रवचने मंत्रमुग्ध करण्यासारखी होतात.

दा. प्रबोध स्तराच्या अभ्यासार्थीसाठी उपनिर्दिष्ट डॉक्टरदृढ्यांचा परिचय मुद्दाम यासाठी

करून दिला आहे की, ईश्वरकार्यासाठी चंदनासारखे शरीर जिजविणाऱ्या त्या दोघांनी वेळेची सबव कधीही पुढे केली नाही. संसारात आपत्ती या येतातच, पण त्यांना सामोरे जाऊनही अध्यात्मासाठी वेळ, ते देत आहेत, प्रचार करीत आहेत हे अनुकरणीय आहे. ही दोनही माणसे आदरणीय आणि अनुकरणीयही आहेत. त्यांनी जी उभारी दाखविली, त्यामुळे दासबोध-प्रबोध अभ्यासक्रमावर हे पुस्तक आपण आज तयार करू शकलो.

प्रबोध स्तराच्या अभ्यासार्थीकडून अपेक्षा

अभ्यासार्थी बंधु-भगिनींनो आपल्या हाती हे पाठ्यपुस्तक मिळाल्यावर त्यापासून जास्तीत जास्त लाभ मिळावा दरमहा स्वाध्याय पाठविण्याचे व्रत आपण घ्यावे. कोणत्या महिन्यात कोणत्या समासांचा अभ्यास करावयाचा आहे ते अनुक्रमिकेत पाहावे आणि त्यानुसार आपल्या समीक्षकांकडे अगदी वेळच्यावेळी स्वाध्याय पाठविण्याचा संकल्प दृढपणे मनाशी करावा.

२) आपल्या गावी दासबोध अभ्यास मंडळे घरोघरी चालवावी. त्यातून 'प्रवेश' आणि 'परिचय' स्तराच्या अभ्यासार्थींना मार्गदर्शन करण्याचे मोठेच कार्य आपणास करता येईल. त्यासाठी पूर्वी आपण अभ्यासिलेले समास आपणास पुन्हा अभ्यासावे लागतील आणि लोकांना चटक लागेल अशा पद्धतीने विवरण करण्यासाठी टिप्पणे काढावी लागतील.

३) ग्रामीण भागात 'दासबोध प्रवेश' पाठ्य पुस्तकाचे पारायण करून घेणे आपणास शक्य आहे. ३ रु. किंमतीच्या अल्पमोली पुस्तकांच्या सहाय्याने समाजाच्या सर्व थरांमध्ये दासबोधाचा आणि स्वस्त पण बहुमोल मनाच्या श्लोकाकाचा प्रचार करणे आपणास शक्य आहे.

४) वृत्तपत्रे, मासिके आणि साप्ताहिके यात 'समर्थ' विचारावर लेख लिहून 'प. दा. अ.' उपक्रमाचाही प्रसार करता येईल.

५) आपल्या परिसरातील मंदिरातून श्रीसमर्थाच्या ओव्यांचे तक्ते लावणे. यातूनसुद्धा 'समर्थ' विचारांचा प्रसार करता येतो.

६) जांब, चाफळ येथे प्रतिवर्षी दासबोध अभ्यासवर्ग होतात. त्यात भाग घेणे, इतरांना त्यासाठी प्रवृत्त करणे हे काम निरंतरपणे करता येईल. तसेच आपल्या गावी आपण स्वतःच दासबोधवर्गचे संयोजन व मंचालन करावे.

७) समर्थाच्या वाड्यमयाचा व समर्थविषयक वाड्यमयाचा प्रसार करणे.

८) गावोगावी दासनवमी उत्सव घडवून आणणे व त्यात शिव—समर्थावर व्याख्याने ठेवणे.

९) 'सज्जनगड' मासिकाचा प्रचार व प्रसार वाढविणे.

१०) बाल व तरुणांसाठी संस्कार वर्ग चालविणे. समर्थ सेवा मडळाने यासाठी खास पाठ्यपुस्तके तयार केली आहेत. 'चित्ररूप श्रीसमर्थ' या पुस्तकाचा प्रसार करणे.

प्रबोध स्तराचे प्रशस्तिपत्र प्राप्त झाल्यानंतर पुढे काय? या प्रश्नाचे उत्तर यामध्ये आले आहे.

आभार प्रदर्शन

बेळगाव येथील 'गोगटे फौंडेशन' ने दहा हजार रुपयांची देणगी दिल्यामुळे या पुस्तक इतक्या सत्वर प्रसिद्ध करणे शक्य झाले. त्यांच्या प्रमाणेच प्रा. के. वि. बेलसरे यांनी संपादित केलेल्या सार्थ दासबोधातील समासांचा सारांश याही पुस्तकात मुद्रित करण्यास, श्रीसमर्थ

दुसऱ्या आवृत्तीच्या निमित्ताने

'दासबोध प्रबोध' या पाठ्यपुस्तकाची दुसरी आवृत्ती प्रसिद्ध करण्याचा योग दोन वर्षांच्या आतच आला, यावरून या पुस्तकाची उपयुक्तता प्रत्ययास येते. पुस्तकाच्या पहिल्या आवृत्तीसाठी 'गोगटे फौंडेशनची' देणगी लाभली. सौ. उषाताई गोगटे यांनी त्यावेळी 'प. दा. अ.' उपक्रमात भाग घेतला असल्यानेच उद्योगपति मा. रावसाहेब गोगटे यांचे उपक्रमाकडे लक्ष वेधले गेले. आता सौ. उषाताई नुसत्याच अभ्यासार्थी राहिलेल्या नाहीत. त्या 'समीक्षक' तर आहेतच पण दासबोधाचा प्रसार करण्यासाठी सतत यत्नशील आहेत.

सेवा मंडळाचे कायाइधक्ष मा. रा. ना. गोडबोले यांनी अनुमती दिली. प्रा. बेलसरे हे अध्यात्मिक क्षेत्रातील मोठेच जाणकार आहेत. त्यांच्या कृपेमुळे या पुस्तकाची मौलिकता वाढली आहे. डॉ. वसंतराव वैद्य (चाफळ) आणि डॉ. श्री. द. देशमुख (मुरगुड) यांचा उल्लेख यापूर्वी केला आहे. तथापि त्यांचे आभार मानणे हे स्वतःचे आभार मानण्यासारखे आहे. शिवथर येथील मूर्तीचे चित्रावदूल मा. धो.वा. वैद्य, अध्यक्ष, शिवथर मुंदर मठ समिती यांचे आभार.

प. दा. अ. चे आजगावचे अभ्यासार्थी श्री. शं. ना. आपटे यांनी सज्जनगडावरील छायाचित्र उपलब्ध करून दिल्यावदूल त्यांना धन्यवाद.

प्रुफे तपासण्याचे किचकट काम करण्यास सौ. केळकर आणि सुलभाताई भागवत यानी मदत केली. आभार मानणे त्याना आवडणार नाही तथापि उल्लेख श्रेयस्करच आहे.

या पुस्तकात ज्या त्रुटी आहेत त्या आमच्या आहेत. जे काही चांगले ते श्रीसमर्थांचे आहे. सहृदयतेने या पुस्तकाचा स्वीकार करावा ही अभ्यासार्थीना विनंती.

या आवृत्तीची छपाई सुरु असतानाच नेत्र उपद्रवामुळे आम्हाला एका डोळचावर शस्त्रक्रिया करून ध्यावी लागली. त्यावेळी कच्ची मुद्रिते तपासण्याचे काम सौ. गीता केळकर आणि चिरंजीव डॉ. विक्रम केळकर यांनी केले. आभार मानलेले त्याना आवडणार नाहीत पण उल्लेख करणे मात्र माझे एक कर्तव्यच आहे.

इंदिरा प्रेसचे संचालक श्री. रामभाऊ जोरी आणि सर्व कर्मचारी यांनी आपलेपणाने छपाईचे काम स्वीकारले श्री. स. वि. गोखले यांनी वेळोवेळी सल्ला दिला या सर्वाना धन्यवाद.

'रघुनंदन' — द्वा. वा. केळकर, पटवर्धन बाग, एरंडवणे } संयोजक 'प. दा. अ.' पुणे ४११०४

दासबोध अभ्यासक्रमाच्या शिल्पकारांची निवेदने :

[१] दासबोध प्रबोध अभ्यासक्रम माझे मनोगत

— डॉ. व. ना. वैद्य, चाफळ

श्रीसमर्थ—पेवामंडळाच्या वेलीला आलेले पत्रद्वारा—दासबोध—अभ्यास हे एक सुंदर फूल आहे. गेल्या ३०।३५ वर्षात सेवा—मंडळाने अनेक पवित्र समर्थस्थानांचा जीर्णोद्धार केला. सज्जनगडावर ५०।६० खोल्या बांधून समर्थ—भक्तांच्या निवासाची सोय केली. आता उरमोडी नदीचे पाणी गडावर नेण्याचा ज्ञाहसो प्रकल्प महाराष्ट्र शासनाच्या जिव्हाठळाच्या सहकाऱ्याती साकार होत आहे. समर्थ समाधीची पूजा, अभिषेक, दैनंदिन उपासना नित्य सुरु आहे. अन्नदानही मोठ्या प्रमाणात होत आहे. त्याबरोबरच समर्थांचे स्फूर्तिदायक वाडमय प्रकाशित करण्याचे महत्वाचे कार्य समर्थ—सेवा—मंडळ करीत आहे. सज्जनगड मासिकही गेली तेहेतीस वर्षे नियमीत पणे प्रकाशीत होत आहे. याच मासिकाद्वारे गेली पांच वर्षे पत्रद्वारा—दासबोध—अभ्यास हा एक आगळावेगळा उपक्रम सुरु आहे. या उपक्रमाचे संयोजक श्री. द्वा. वा. केळकर यांनी सज्जनगडच्या पवित्र मातीत हे इवलेसे रोप लावले व पाहतापाहता त्याचा वेल गगनावर पसरला. महाराष्ट्राबरोबरच इतर प्रांतांचे क्षितिजही या वेलीने व्यापून टाकले. सुमारे पांच हजार अभ्यासार्थी या पांच वर्षात या उपक्रमात सहभागी झाले आहेत. संयोजकांना व त्यात सहभागी झालेल्या सर्वांना हा सुखदायक असा प्रचंड धक्काच आहे. या प्रचंड अनपेक्षित यशाचे श्रेय संयोजक स्वतःकडे घेत नाहीत आणि ते काही अंशाने खरेही आहे. या मागची प्रमुख प्रेरकशक्ती समर्थ विचारांचा जनमानसांवर असलेला विलक्षण प्रभाव हीच आहे, यात संशय नाही. महाराष्ट्र सम्राटांचे स्वामीत्व मानीत नाही. संतांचे स्वामीत्व मनापासून मानून तो त्यांच्या चरणी नम्र होतो. लाखो

वारकरी चंद्रभागेच्या वाळवंटात एकत्र होऊन निःशंकपणे नाचतात. आळंदी, देहू, पैठण त्याच-प्रमाणे चाफळ व सज्जनगड ही महाराष्ट्रीयांची श्रद्धास्थाने आहेत. सुशिक्षितांचे लक्ष्यही या तीर्थक्षेत्रांकडे वळत आहे, हे सुचिन्ह समजले पाहिजे. धार्मिकता ही विज्ञानाच्या, सामाजिक अथवा आर्थिक प्रगतीच्या आड येऊ शकत नाही असा आमचा दृढ विश्वास आहे. उत्तम व्यवहाराने धन जोडून ते माझे नव्हे, या बुद्धीने खर्च करावे, असा तुकाराम महाराजांचा आदेश आहे.

समर्थ रामदासस्वामी या बाबतीत अधिक स्पष्ट व निर्भीड असून प्रपंचवादाचा पुरस्कार करणारे महान संत म्हणून आम्हा प्रापंचिकांना ते परमप्रिय व जवळचे वाटतात. सुतकी चेह-न्याने वावरणाऱ्या, दुश्चीतपणा व दारिद्र्यात बुडालेल्या आळशी प्रापंचिकांबद्दल समर्थाना कमालीचा तिरस्कार होता. म्हणून त्यांनी प्रयत्नवादाचा — अखंड उद्योगाचा — जोरदार पुरस्कार केला.

भाताच्या आगरामधे एखादाच लांबा उगवावा त्याप्रमाणे भारतीय भूमीवर हिमालया-एवढया उंचीचे लोकोत्तर महात्मे निर्माण होतात. लखलखाट करणाऱ्या विजेप्रमाणे भारतीय क्षितीज काही क्षण उजळून टाकतात. ते गेल्यानंतर भारतीय समाज त्याच पूर्वीच्या अंदारात तसाच चाचपडत राहतो. गेल्या अनेक शतकांचा भारताचा हा इतिहास आहे. भारतीय बहुजन समाजाची पातळी सर्व अंगांनी उंचावण्याचा प. दा. अ. चा प्रामाणिक प्रयत्न आहे. त्यासाठी दासबोधाची केवळ पारायणे करीत राहणे निर्थक आहे. दासबोधाचा डोळस अभ्यास व्हावा व त्याच्याशी सुसंगत असा आचारात बदल व्हावा ही आमची इच्छा आहे.

समर्थना वेशिस्तपणा, भोगळपणा, भोळेपणा विलकुल मान्य नव्हता. समर्थाची सैनिकी शिस्त अशी होती की प्रत्येक सैनिक सेनापती होण्याच्या क्षमतेचा असला पाहिजे. तरीही सैनिक म्हणून सेनापतीच्या आज्ञेचे त्याने मनःपूर्वक, बिनतक्कार पालन करावयास हवे ही त्यांची शिस्तीची कल्पना होती. सेनाच धुरा करणे हे त्यांचे ब्रीद होते. समर्थाची व्यक्तिमत्व अत्यंत वादग्रस्त आहे. “ते संतच नव्हेत. त्यांचा शिवछत्रपतीच्या राजकारणाशी दुरुनही संबंध नव्हता. त्यांच्या वाडमयात काव्य औषधालाही सापडत नाही.” या एका टोकाच्या मतापासून “समर्थ हे सर्वश्रेष्ठ राजकारणी संत आहेत. आदिकवी वाल्मीकी-सारखे ते कवी आहेत.” या दुसऱ्या टोकाची मते मांडणारे सारखेच विद्वान, इतिहास-संशोधक व नामवंत साहित्यिक असल्याने सामान्य माणूस भांबावून जातो. समर्थाचे सत्यस्वरूप कोणते याबद्दल तो संभ्रमात पडतो. अशा वेळी समर्थाचे वचनच प्रमाण मानावे लागते. त्यांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे –

आत्माराम दासबोध । माझे स्वरूप स्वतः सिढ ॥

माझे सत्यस्वरूप माझ्या आत्माराम व दास-बोध या दोन ग्रंथात पहा. या त्यांच्या वचनावर पूर्ण विश्वास ठेऊन ग्रंथराज दासबोधात समर्थाना पहाण्याचा प. दा. अ. चा प्रयत्न आहे.

स्वतः ईश्वर साक्षात्कारी व पूर्ण विरक्त असूनही समर्थानी मंदिरे उभारली. श्रीराम जन्म, हनुमान जयंती इ. उत्सव भव्य प्रमाणात सुरु केले. भठस्थापना केल्या व ज्योतीने ज्योत पेटवावी तसा प्रचंड शिष्यसंप्रदाय निर्माण केला. निरभ्र आकाशात आपल्या दिव्य तेजाने तारकापुंज चमकून उठावा त्याप्रमाणे त्याकाळी समर्थ संप्रदाय महाराष्ट्रभर स्वतेजाने चमकत होता.

महाराष्ट्र-धर्माचा उद्घोष करून समर्थानी सर्व महाराष्ट्रीयांना एकत्र येण्याचे आवाहन केले. ‘मराठा तितुका मेळवावा । महाराष्ट्र धर्म वाढवावा ॥’ हा त्यांचा आदेश होता. तथाकथित दैवी चमत्कारावर अंधश्रद्धा व भोळचा समजुती यावर विश्वास न ठेवता विवेक, दैराग्य-प्रबोध, प्रत्यय व प्रयत्न या पंचप्राणावर आधारलेला नवा विवेकनिष्ठ व बुद्धिनिष्ठ समाज समर्थाना अभिप्रेत आहे, अशी दृढ श्रद्धा बाळगून आम्ही प. दा. अ. उपत्रम सुरु ठेवीत आहोत. परमार्थाची वाट मोहमय प्रपंचातून सुरु होत असल्याने तो नेटका करण्याचा समर्थाचा संदेश आहे.

प्रपंची जो सावधान । तो परमार्थ करील जाण ॥

प्रपंचीं जो अप्रमाण । तो परमार्थी खोटा ॥
प्रपंच सांडून परमार्थ केला । तरी अन्न मिळेना खायाला ।

मग तया करंटचाला । परमार्थ कैंचा ? ॥

असा समर्थाचा रोकडा सवाल आहे. हा अनोखा आदर्श न पेलणारा व न पचणारा आहे. समर्थाचे हे सत्यस्वरूप समजून देण्याची प. दा. अ. ची तळमळ आहे. त्याचबरोबर समर्थाचे इतर वाडमय व ज्ञानदेव, तुकाराम महाराज, नाथमहाराज यांच्याही वाडमयाचा अभ्यासार्थीना परिचय व्हावा, ही प. दा. अ. ची अपेक्षा आहे.

डॉ. श्री. द. देशमुख यांचे सहकायने दास-बोध प्रबोधचे गेल्या दोन-तीन वर्षांचे स्वाध्याय तयार करतांना जो आदर्श आम्ही आमच्या समोर ठेवला आहे त्याचे दिग्दर्शन या ठिकाणी केले आहे. श्री समर्थकृपेने ही अल्पसेवा घडली. ती त्यांचेच चरणीं समर्पण.

[२] दासवोध अभ्यासक्रमाचा हेतु

डॉ. श्रीकृष्ण द. देशमुख, मुरगुड

संघटन, रक्षण, संवर्धन, भौतिक उन्नती व परमार्थ ह्या कोणत्याही सामाजिक गटाच्या सामान्य गरजा असतात. जोपर्यंत सर्व मानव-समाज खांच्या अर्थाने परमार्थिक होत नाही, तो-पर्यंत असे गट भारतात राहणारच व त्या गटांना स्वतःच्या अस्तित्वासाठी पहिल्या चार गरजांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. सर्व मानवांचा परमार्थिक परमोत्कर्ष होईल वा होणे शक्य आहे, अशी वेडगळ आशा प्रत्यक्ष भगवंतानेही बाळगलेली नाही. त्यानेच वस्तुस्थिती सांगतांना 'हजारो माणसात एखादाच वर्मार्थांकडे बळतो' असे म्हणून क्रीयाशून्य व भीरु मंडळींना त्यांची जागा दाखवून दिली आहे. 'कृष्णन्तो विश्वम् आर्यम्' असे भारतीय संस्कृतीचे ध्येय आहे व तेही एक स्वप्नच आहे. आर्यसंस्कृती ऐन भरभराटीत असताना सुद्धा अनार्यशक्ति वाढतच होती. 'भूतां परस्परे पडो मैत्र जिवाचे' हे ज्ञानदेवांचे स्वप्न व 'अवधे सुखी असावे ऐसी वासना' ही समर्थाची तळमळ त्यांच्या अफाट प्रयत्नांची बैठक असलेला ध्येयवाद दाखविते. फार उत्तुंग आदर्श व त्या दिशेने होणारे प्रयत्न ह्यात एवढी प्रचंड दरी असते की, आदर्शाला प्रयत्नाची व प्रत्ताला आदर्शाची तोंडओळखही असत नाही !

वैदिक संस्कृतीला जोपर्यंत संघटनेच्या बळाचा आधार होता, तोपर्यंत तिची भरभराट होत राहिली. त्या संस्कृतीचा इंद्र सर्व शस्त्रांना तोडू शकणारे वज्र धारण करणारा व दुष्टांचा संहार करून सुष्टांचे पालन करणारा होता. पुढे पुढे त्या इंद्राचे अवमल्यन होऊन वैदिक समाज यज्ञ-याग व व्रतवैकल्यांच्या संमोहनात गुरफटून राहिला. परिणामी रक्षण, संघटन, संवर्धन व भौतिक उन्नतीकडे दुर्लक्ष होऊन तथाकथित परमार्थिक उन्नतीही दूरच राहिलो. परकीय आक्रमणासमोर उभे ठाकण्याची शक्तीच नाहिशी झाल्याने आपापला बचाव करण्याची प्रवत्ती निर्माण होऊन त्यातून लाचारी, गुलामर्गिरी,

घरभेदेपणा, भीरुता, विघटन व दैन्य अशी घस-रण लागली. श्री. संत नामदेवाने सातशे वर्षां-पूर्वी संघटना बांधप्याचा फार मोठा प्रयत्न केला. भक्तिमार्गाचे माध्यमातून उत्तर भारतात संचार करून तो एका मर्यादिपर्यंत सिद्धीस नेला. पुन्हा समाज मूळपदावर आल्यानंतर तीनशे वर्षांपूर्वी समर्थांनी समाजाची अत्यंत पद्धतशीर-पणे बांधणी केली. त्यांच्या निर्वाणानंतरचा इतिहास सर्वाना ठाऊकच आहे !

'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' व 'स्वकर्मन्तिमध्यर्चं सिद्धिं विन्दति मानवः'

या गीतेच्या शिकवणीवर समर्थांच्या वाड्म-याचा फार मोठा भाग आधारलेला आहे. आज भारतीय संस्कृतीला ह्या शिकवणीची पुन्हा तीव्र गरज निर्माण झाली आहे. जगाच्या नकाशावर ठिपक्याप्रमाणे दिसणारे भारतीय संस्कृतीचे क्षेत्र आणखी लहान होण्याची मोठी शक्यता निर्माण झाली आहे. असहिष्णु व आक्रमक संस्कृतीचे अनेक प्रकारांनी प्रहार होत आहेत. त्या संस्कृती केवळ धार्मिक आहेत असे नव्हे तर साम्यवाद, भांडवलशाही, लष्करशाही, मोकाटशाही (Free society) अशा अनेक स्वरूपात हल्ले चढवीत आहेत. हे हल्ले सोसून आपली बैठक टिकविण्या-साठी व त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी आजच्या कालमानाशी सुसंगत असलेली समर्थांची शिकवण आपल्या शक्तीनुसार सांगणे, हा या अभ्यास क्रमाचा प्रमुख हेतू आहे. आपापसातले भेद नाहीसे करणे, परिचय वाढवून लोकसंग्रह करणे, घराघरातले तंणाव नष्ट करणे, कष्ट व प्रयत्नांना प्रतिष्ठा देणे इत्यादि अवांतर हेतू मूळ हेतूच्या पोटातच आहेत.

प. दा. अ. चे अभ्यासार्थी, समीक्षक, संयो-जक व सहकाऱ्यांनी हे सर्व ध्यानात घेऊन समर्थांचे समर्थ-चित्तन करून समाज समर्थ बनवावा व तशी बुद्धी त्यांना व्हावी, ही श्रीरामचरणी प्रार्थना.

प्रबोध अभ्यासक्रमाचे स्वरूप

दासबोध प्रबोध स्तरासाठो ३५ समास अभ्यासावयाचे आहेत. त्या समासांच्या निवडी-मागील हेतु अभ्यासार्थीनी समजाऊन घ्यावा. समासांचा सारांश प्रत्येक समासाच्या प्रारंभी देण्यात आला आहेच. फक्त आँकटोबरमध्ये दोन समास अभ्यासावयाचे आहेत.

स्वाध्याय १-द. १-१ आणि द. २०-१० हे दोन समास वास्तविक प्रवेश स्तरासाठी पूर्वी आपण अभ्यासिले आहेतच, पण ते अत्यंत महत्त्वाचे असल्याचे वरच्या स्तराला त्याची उजळणी होणे जरूर आहे. दासबोधाच्या अभ्यासाने मनुष्याच्या अंतरंगात बदल घडावा आणि त्यामुळे त्याची क्रियाच पालटावी. हा ग्रंथलेखनाचा प्रमुख हेतु असल्याचे दिसून येते. समाजाला उर्जितावस्था यावयाची असेल तर त्याचा घटक असलेल्या व्यक्तीमात्राच्या स्वभावाची घडणच संपूर्णपणे बदलविणे इष्ट आहे, असे श्रीसमर्थाना त्यांच्या काळी वाटले. आजच्या काळातसुद्धा तीच गरज प्रामुख्याने भासते. भ्रष्टाचारी माणूस सदाचारी झाला तरच समाजाची कीड नाहीशी होईल. द. २०-१० हा दासबोधातील अखेरीचा समास असून सर्व दासबोधाचा सारांश या एकाच समासात ओतला गेला आहे. यातील २६ ते ३७ पर्यंतच्या ओव्या दररोज दासबोध-वाचनानंतर म्हणावयाच्या आहेत. मानवी संसार सफल होण्याबद्दल आपल्या विविध स्वरूपाच्या कल्पना असतात पण 'निर्गुण ब्रह्म अंतरामध्ये बिबणे' ही संसार सफल झाल्याची खूण असल्याचे श्रीसमर्थ सांगतात. शेवटच्या तेरा ओव्या प्रत्येक अभ्यासार्थीने पाठ कराव्यात आणि त्यांच्या अर्थामध्ये रँगून जावे; त्यांचे सतत चितन करावे अशा त्या ओव्या आहेत.

स्वाध्याय-२ महंतलक्षण, निस्पृहलक्षण आणि निस्पृहशिक्षण हे तीन समास एकत्रितपणे अभ्यासण्याजोगे आहेत. लोकांना भक्तिमार्गिकडे

वळविणे आणि अशा भक्तांची प्रचंड संघटना करून भक्तीतून समाजाला शक्तीकडे नेण्याचा प्रचंड उद्योग श्रीसमर्थानी केला. त्यांचा महंत हा अध्यात्मिक पुढारी असतो. निस्वार्थी वृत्तीने समाजाचे नेतृत्व करणारा महंत, लोकांचा मोठाच आधार असतो. त्याने कोणती लक्षणे अंगी बाणविली पाहिजेत याची शिकवण श्रीसमर्थ येथे देत आहेत. प्रत्येक अभ्यासार्थीचे घर म्हणजे श्रीसमर्थाच्या इतिहासकालीन मठाप्रमाणे 'समर्थ' विचार पसरविण्याचे केंद्र व्हावे, या हेतूने या समासांचा अंतर्भव या अभ्यासक्रमात केला आहे.

स्वाध्याय-३ चातुर्यलक्षणावरील दोन समास आणि चातुर्यविवरण हा समास याचा अभ्यास दासबोध प्रबोध स्तरासाठी होणे अत्यावश्यक का आहे, हे समजण्यासाठी त्या तीन समासांचा सारांश एकत्रितपणे वाचावा म्हणजे आपल्या ध्यानात येईल की निस्पृहास लोभी माणसांच्या जगातच वागावयाचे असल्याने त्याला चातुर्यने वागण्याची आणि स्वार्थपरायण लोकांवर न रागावता अशा लोकांमध्ये परिवर्तन घडवून आण प्याची कला जमलीच पाहिजे. लो.टिळक यांच्या-सारख्या कर्मयोग्याने स्वतःच्या वर्तनामध्ये विवेकाचा समतोल राखण्यासाठी श्रीसमर्थाच्या उपदेशाला प्रमाणभूत मानले होते, 'गीतारहस्य' या ग्रंथामध्ये असे स्पष्ट उल्लेख आपणास काढून दाखविता येतील.

स्वाध्याय-४ श्रवणाची क्रिया ही ज्ञानमंदिराची पहिली पायरी आहे, श्रवणक्रिया मनावर संस्कार करण्याचा प्रभावी मार्ग आहे. काय एकावे आणि काय ऐकू नये, याचा विवेकही श्रीसमर्थानी सांगितला असून साधकाने अद्वैत ग्रंथ श्रवण करणे आवश्यक असल्याबद्दल आग्रहाने ते सांगतात. अभ्यासार्थीनी या समासांचा अभ्यास केला तर खचितच दैनंदिन जीवनात श्रवण-मनन व निजध्यास यामुळे त्यांच्या विचारात कांतिकारी बदल

घडेल, दासबोधामध्ये आत्मदर्शनाचा मार्ग अत्यंत सोप्या भाषेत सांगितलेला आहे. हा ग्रंथ आपण वाचू लागलो की, आपोआपच श्रीसमर्थाच्या निस्पणाचे श्रवणच आपणास घडते. दासबोधाचे वाचन म्हणजे साक्षात् त्यांचेच मार्गदर्शन मिळविणे आहे, असा दृढ विश्वास आपण बाळगू या.

स्वाध्याय-५ यात जे तीन समास आहेत त्यातून आत्मज्ञानाच्या अतिसूक्ष्म विचारांकडे आपली वाटचाल होणार आहे. लोक नाना देवतांच्या उपासना करीत असले तरी ती उपासना निर्गुण निराकार परमेश्वरालाच पावते हा जो विचार आपल्या धर्मात आहे; त्यातून सहिष्णुवृत्ती अंगी बाणते. श्रीसमर्थाचे दैवत 'आत्माराम' आहे, त्यासंबंधी अत्यंत सखोल विचार द. १६-१० मध्ये आहे.

सध्याच्या धावपळीच्या वातावरणात मनुष्य बहिर्मुख झाला आहे त्याला अंतर्मुख करण्याचे सामर्थ्य द. १७-५ मध्ये आहे, दररोज आपले एकवीस हजार सहाशे श्वासप्रश्वास होतात. देहाच्या या 'अजपा' जपावद्दल माणसाला जाणीव करून देण्याचे कार्य हा समास करतो. 'सोऽहं' साधना हा अनुभूती घेण्याचा विषय आहे. गावांमध्ये जागोजागी छोटी दासबोध अभ्यास मंडळे काढली जाऊन त्यामध्ये प्रवचन-चर्चा या मागणी या समासांचा अभ्यास व्हावा हे प्रश्नमालिकेतील प्रश्नांच्या रोखावरून ध्यानी येईल.

स्वाध्याय-६ बद्ध, मुमुक्षू, साधकलक्षणांचे तीन समास येथे अभ्यासताना आपल्या देहाचे सार्थक कशामध्ये आहे हे समजून येईल. द्रव्य, दारा आणि प्रपञ्च या तीन विषयांचे सतत चितन करणारा सामान्य मनुष्य पशुतुल्य जीवन देहपातळीवर जगत असतो. नैसर्गिक प्रवृत्तीचे उन्नयन करण्याचा प्रयत्न मानव देहातच करून शाश्वत सुखाकडे त्याला जाता येते. शारीरिक व्याधी,

अपघात किंवा स्वजनांच्या आकस्मिक निधनामुळे होणारा आघात यामुळे जसा मनुष्य अध्यात्माकडे वळतो त्याचप्रमाणे सुकृत किंवा सत्संग-प्राप्तीमुळेसुद्धा मुमुक्षू अंवस्था त्याला प्राप्त होते. आपण अभ्यासार्थीनी तर सत्संग धरावाच आणि बद्वावस्थेतील अनेकांनाही तो घडविष्ण्याचा प्रयत्न करावा यासाठी या समासांचे प्रयोजन आहे. साधकावस्थेकडे आपली वाटचाल घडावी. त्यातूनच व्यक्तित्वे तसेच समाजाचे हित साधणार आहे. सुख-शांतीचे साम्राज्य भूतलावर अवतरण्या साठी आपण प्रयत्नशील रहावे.

स्वाध्याय-७ 'नवविद्याभक्ती' या विषयावरील ९ समास दासबोधामध्ये आहेत. त्यापैकी 'नामस्मरणाचा समास प्रवेशस्तराला आणि 'पादसेवन' 'अर्चन' आणि 'वंदनभक्ती' यांचा अभ्यास परिचयस्तराला आपण केला आहे आता प्रवेशस्तराला 'दास्यभक्ती' 'सख्यभक्ती' आणि 'आत्मनिवेदन' यावरील तीन समास एकाच महिन्यात अभ्यासावयाचे आहेत. दासबोधाचा आपला अभ्यास भक्तिरसामध्ये रंगलेला असावा कारण

'भक्तिचेनि योगें देव। निश्चयें पावती मानव। ऐसा आहे अभिप्राव। ईये ग्रंथीं ॥'

असे समर्थीनी प्रारंभीच म्हटलेले आहे.

ज्या काळामध्ये मंदिरे पाडली जात होती, त्यावेळी श्रीसमर्थ मंदिरे उभारीत होते आणि 'नाना रचना जीर्ण जर्जर। त्यांचे करावे जीर्णो-द्वार ॥' असे सांगत होते. 'दास्यभक्ती' हा समास वाचताना जीर्णोद्वार कशाप्रकारे व्हावा. याची तपशीलवार माहिती दिली गेली आहे. आज 'मंदिर' ही संस्थाच जीर्ण झाली आहे, अस्वच्छ मंदीरे, आणि लोभीवृत्तीचे पंडे हे आजचे दृश्य जाऊन त्या ठिकाणी चाफळ, जांब, सज्जन-गड, यासारखी स्वच्छ आणि सुंदर मंदिरे निर्माण झाली पाहिजेत. सख्यभक्ती आणि आत्मनिवेदन या समासांचा अभ्यास सूक्ष्मरीतीने केला तर

स्वतःच्या जीवनाकडे पाहण्याची आपली दृष्टी समूळ बदलून जाईल. जीवनात समाधान आणि प्रेरणा निर्माण होईल.

स्वाध्याय-८ या आठव्या स्वाध्यायामध्ये तीन समासांचा अभ्यास आपणास करावयाचा आहे. यापैकी एक आहे परमार्थस्तवनाचा, दुसरा प्रत्यय विवरण व तिसरा यत्ननिरूपणाचा.

समर्थ वाढ्मयाचे विवेक, वैराग्य, प्रयत्न, प्रत्यय व प्रबोध हे पंचप्राण आहेत. परमार्थ प्राप्तीनेच नरदेहाचे सार्थक होते हा सर्व संताप्रमाणेज समर्थाचाही दृढ विश्वास आहे. परमार्थ प्राप्तीचे ध्येय समर्थांनी सतत दृष्टीपुढे ठेवले आहे. परमार्थी हा जगाचा सम्राट आहे व “परमार्थ नाही तो भिकारी” असे त्यांनी म्हटले आहे. भक्तीच्या योगाने ईश्वर लाभ होतो हाच दासबोधाचा अभिप्राय आहे हेही त्यांनी स्पष्ट केले आहे. यासाठी वैराग्य, विवेक व प्रत्यय याची नितान्त आवश्यकता आहे.

समर्थांचे वेगळेपण हे आहे की, विवेकाला व्यवहाराच्या पातळीपासून प्रारंभ करून ते अध्यात्माच्या सर्वोच्च पातळीपर्यंत अलगदपणे घेऊन जातात. तीच गोप्त प्रयत्न व प्रत्ययाची आहे. साध्या व्यवहारातही चांगल्या शब्दांनी अनेकांना संतुष्ट करून एक क्षण वाया न घालवता सतत उच्योग करावा. अचूक यत्न केल्याने व अनेकांची अंतरे राखल्याने भाग्य लाभते असा त्यांचा उपदेश आहे. यत्नाला देवपणाची प्रतिष्ठा देणारा व आळस, दुश्चितपणा यांना उभा आडवा छेद देणारा हा महानुभाव संत सर्वचे गुरुस्थान भूषवील यात नवल नाही.

प्रत्ययावरही समर्थांचा विलक्षण भर आहे. प्रत्ययावाचून काही लिहायचे नाही अशी त्यांची प्रतिज्ञाच आहे. प्रत्यय आल्यावाचून, संदेह नाहीसा ज्ञाल्याचून आत्मज्ञान नाही असा त्यांच्या सिद्धांत आहे. प्रत्ययावाचून शब्दज्ञान म्हणजे श्वानाच्या वमनाप्रमाणेच आहे असे ते म्हणतात. आत्मज्ञान

विवेकाने जाणन ध्यावे व प्रत्ययाने त्याची खूण बाणली म्हणजे जन्म-मृत्याच्या नावाने शून्य लिहिता येते असा अनुभव ग्रंथराजाच्या शेवटी समर्थांनी सांगून ठेवला आहे.

ऐमें हें विवेके जाणावें। प्रत्यये खुणसी बाणावें। जन्म मृत्याच्या नावे। सून्याकार ॥

परमार्थसाठी अत्यंत आवश्यक असणाऱ्या विवेक, प्रयत्न व व प्रत्यय यांची शिकवण दासबोधामधील पानापानावर आपल्याला दिसून येईल. संतांचे ग्रंथ हे मनोरंजनासाठी; पुण्यप्राप्तीसाठी किंवा प्रवचनासाठी नसून प्रत्ययासाठी आहेत हे अभ्यासार्थीच्या अंतःकरणात विवेकान्नासाठी या समासांची योजना आहे. परमार्थ हा रोकडा व्रह्मसाक्षात्कार आहे. इथे अनुमानाचे किंवा उधारीचे काम नाही. विश्वकर्त्या विश्वेश्वराला विवेकाने ओळखणे हाच प्रत्यय विवरणांचा विषय आहे. तसेच अरबी अश्वावर स्वार होण्यासाठी जे चापल्य व कौशल्य असावे लागते ते परमार्थ प्राप्तीच्या यत्नामध्ये असावे असा समर्थाचा संदेश आहे. यासाठी समर्थाचा संदेश समजून घेण्यासाठी समग्र दासबोधाचाच अभ्यास आपणास करावा लागेल. इतकेच नव्हे तर इतर संतांची वचनेही आत्मसात करावी लागतील तरच यापैकी एका समासावर आपणास पाच मिनिटे व्याख्यान करता येईल किंवा १५-२० ओढी लिहिता येतील. त्यासाठी या स्वाध्यायाचा शेवटचा प्रश्न आहे. आपण मनःपूर्वक यत्न कराल तर याचा सहज प्रत्यय येईल.

असाध्य ते साध्य करिता सायास।

कारण अभ्यास तुका म्हणे ॥

स्वाध्याय-९ यामध्ये विवेक-वैराग्यनिरूपण आत्मनिवेदन आणि आत्मानात्मविवेक निरूपण हे एकूण तीन समास अभ्यासावयाचे आहेत. यातील प्रमुख मुद्दे-

१) जल आणि जलचर यांचे जसे ऐक्य किंवा एकात्मता असते त्याप्रमाणे विवेक आणि वैराग्य यांचे नाते असावे. हे घडल्यावर साधक हा आत्मज्ञानाचा अधिकारी होऊ शकतो.

२) आत्मनिवेदन म्हणजे सर्वस्व समर्पण हे मान्य करूनही त्याचे तीन भेद श्रीसमर्थानी स्पष्ट केले आहेत. ते म्हणजे जड आत्मनिवेदन, चंचल आत्मनिवेदन आणि निश्चल आत्मनिवेदन. या या सर्वांची माहिती अभ्यासार्थीना द. १२-५ मध्ये होऊ शकेल.

६) आत्मा हे सार; बाकी सर्व असार हा विचार द. १३-२ मध्ये आहे. देहाचे चार प्रकार आणि सूक्ष्माचेही चार प्रकार सांगन अशा अष्ट-देहाचे निरसन करून ब्रह्मप्राप्ती होते हा मोठाच अध्यात्मिक भाग आपणास अभ्यासावयाचा आहे.

हा स्वाध्याय तत्वज्ञानात्मक असल्याने अभ्यासार्थीना कठीण वाटेल. परंतु विवेकाने पाहिले तर ते सोपे होईल असे आश्वासन सद्गुरु श्रीसमर्थच आपणास देत आहेत.

स्वाध्याय-१० यात, 'सद्गुरुस्तवन' 'संतस्तवन' आणि सिद्धलक्षण हे तीन समास आपणास अभ्यासावयाचे आहेत. सद्गुरुस्तवन हा इतका गोड समास आहे की तो खरोखरच आपण पाठ करावा. जे डोळयांना दिसत नाही, शब्दात व्यक्त करता येत नाही असे परमात्मस्वरूप प्रचीतीला आणून देणारे ते सद्गुरु. 'समळ अज्ञानाचा ठाव। पुसून टाकी।' हे त्याचे अमोल कार्य. ही गोष्ट अत्यंत अलंकारिक भाषेत श्रीसमर्थानी येथे सजविली आहे.

महाराष्ट्र ही जशी शूरांची तसेच संतांची भर्मी आहे. त्याचे वर्णनच 'संतस्तवन' समासात असून. 'जें त्रैलोकी नाहीं दान। तें करिती संत-सज्जन।' हा ओवीचा चरण आपल्या चितनाचा विषय व्हावा.

संत आणि सद्गुरु हे आपणास ओळखता आले पाहिजेत. त्या दृष्टीने 'सिद्धलक्षण' हा समास अभ्यासक्रमात आहे. निर्भयता, निःस्पृहता आणि निःसंदेहावस्था या गुणत्रयीनी अलंकारित ज्या विभूती असतील त्यांना सिद्धावस्था प्राप्त झालेली असती. केवळ जटा, दाढी आणि बाह्यवेष यावरून साध ओळख नये. भोंदूपणा करणारे आणि समाजात गुरु 'बाजी' करणारे खूप आढळतात. पण अनेकजण त्यांच्या आहारी जातात! हा धोका अभ्यासार्थीना ओळखता आला पाहिजे.

स्वाध्याय-११ करंटपरीक्षानिरूपण, करंटलक्षणनिरूपण आणि सदेवलक्षणनिरूपण या तीन समासांचा अभ्यास एकत्रित करावयाचा आहे. यातील पहिल्या समासात ग्रंथाची नुसती पारायणे करणे अत्यंत चुकीचे असल्याचे श्रीसमर्थ सांगत आहेत. शब्दांचे अर्थ पहावे, समजल्यानंतरच इतरांना बोध करावा. या समासातील १, २, ८, ९, या ओव्या महत्त्वाच्या आहेत.

करंटलक्षणनिरूपण समासात 'राखावी बहुतांची अंतरें' 'झिजल्या वाचूनी किंति कैंची'। मान्यता नव्हे की 'फुकाची' 'जेथे नाही उत्तम गुण'। ते करंटपणाचे लक्षण' या सारख्या ओव्या अत्यंत अर्थपूर्ण आहेत प्रथम आपले दुर्गुण आपणास समजले तरच ते नष्ट करून त्यांच्या जागी सद्गुणांची स्थापना करता येते. या सिद्धान्ताने दासबोध रचना झाली आहे. तद्वतच 'सदेवलक्षण' निरूपणाचा समास नंतर अभ्यासावयाचा आहे.

स्वाध्याय-१२ 'आत्मनिरूपण; चत्वार जिन्नस निरूपण आणि देहेत्रनिरूपण हे तीन समास एकत्र का अभ्यासावयाचे ते स्पष्ट होणे जरूरीचे आहे.

१) या विश्वातील सर्व घडामोडींचा संचालक केवळ अंतरात्माच आहे. साधकाने त्याचे अनुसंधान ठेवले पाहिजे. २) आपल्या प्रचीतीला येणाऱ्या विश्वाचा विचार करणे फक्त मानवालाच शक्य आहे. अवाढब्य विश्वरचनेबद्दल अहर्निश विचार करावा म्हणजे नरदेहाचे महत्त्व अधिकच वाटू लागते. ३) शरीरासारखे यंत्र अद्भुत असून तसले दुसरे कोणतेच यंत्र नाही. जगाची उभारणी कशी झाली याचे विवेकाने चितन करावे. आणि 'विवेकप्रलयाने' विश्वसंहाराची कल्पना करावी. 'आवाहन विसर्जन। हैंचि भजनाचें लक्षण।'

अशा तीन चढल्या भांजणीच्या कल्पना या तीन समासात आहेत. त्या नीट समजन घेण्याचा प्रयत्न करावा. दासबोध अभ्यास वर्गांचा त्यासाठीं फार उपयोग होतो.

अनुक्रमणिका

- (१) प्रास्ताविक चार शब्द -- संयोजक 'प. दा. अ.' १ ते ४
 (२) दा. प्रबोध अभ्यासक्रम -- माझे मनोगत डॉ. व. ना. वैद्य ५ ते ६
 (३) अभ्यासक्रमाचा हेतू -- डॉ. श्री. द. देशमुख ७
 (४) अभ्यासक्रमाचे स्वरूप ८ ते ११
 (५) अभ्यासक्रमाचे वार्षिक नियोजन

स्वाध्याय	अभ्यासावयाचे समास व त्यांची नावे	एकूण समास	एकूण ओव्हा	पृष्ठांक	महिना
१	१-१, ग्रंथारंभालक्षण; २०-१० विमलब्रह्म-निरूपण.	२	७५	१	जानेवारी
२	११-६ महंतलक्षण, १४-१ निस्पूहलक्षण. १८-३ निस्पूहसिकवण.	३	११९	५	फेब्रुवारी
३	१४-६ चातुर्यलक्षण, १५-१ चातुर्यलक्षण, १५-६ चातुर्य विवरण.	३	९८	११	मार्च
४	७-८, ७-९, १७-३ श्रवणनिरूपण.	३	१४०	१६	एप्रिल
५	१६-९ नानाउपासनानिरूपण, १६-१० गुण-भूतनिरूपण, १८-५ अजपानिरूपण.	३	८४	२४	मे
६	५-७ बद्धलक्षणनिरूपण. ५-८ मुमुक्ष लक्षण, ५-९ साधक लक्षण निरूपण	३	११५	३०	जून
७	४-७ दास्यभक्तिनिरूपण, ४-८ सख्यभक्तिनिरूपण, ४-९ आत्मनिवेदनभक्ति	३	९०	३७	जुलै
८	१-९ परमार्थस्तवन, १३-७ प्रत्ययेविवरण, १९-७ येत्ननिरूपण.	३	८७	४४	ऑगस्ट
९	१२-४ विवेकवैराग्यनिरूपण, १२-५ आत्म-निवेदन, १३-१ आत्मानात्मविवेक.	३	७३	५०	सप्टेंबर
१०	४-१ सद्गुरुस्तवन, १-५ संतस्तवन, ८-९ सिद्धलक्षण.	३	१६६	५५	ऑक्टोबर
११	१८-५ करंटपरीक्षानिरूपण, १९-३ करंटलक्षण-निरूपण, १९-४ सदेवलक्षणनिरूपण.	३	९४	६१	
१२	२०-४ आत्मनिरूपण, २०-५ चत्वारजिनस २०-८ देहेक्षेत्रनिरूपण.	३	९०	७४	नोव्हेंबर
		एकूण	३५	१२२१	

(६) कठीण शब्दांचे अर्थ आणि टीपा

८१ ते ८४

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

श्रीदासबोध

सांप्रदायिक मंगलाचरण

गणेशः शारदा चैव सद्गुरुः सजनस्तथा । आराध्यदैवतं गुहां सर्वे मे रघुनंदनः ॥ १ ॥ गणेश
सद्गुरु । संत सञ्जन कुलेश्वरु । सर्वही माझा रघुवीरु । सद्गुरुरुर्खें ॥ २ ॥ माझे आराध्य दैवत । परमगुहा
गुह्यतीत । गुह्यपणाची मात । न चके जेथें ॥ ३ ॥ यो जातो मरुदंशजोक्षितिले संबोधयन् सजनान् ।
यथं यो रचयन् सुपुण्यजनकं श्रीदासबोधाभिधम् । यः कीर्त्या पठनेन सर्वविदुषां स्वर्वापहारिः सदा । सोऽयं
मुक्तिकरः क्षितौ विजयते श्रीरामदासो गुरुः ॥ ४ ॥ शुकासारिखे पूर्ण वैराग्य ज्याचें । वसिष्ठापरी ज्ञान
योगेश्वराचें ॥ कवी वालिमकासारिखा मान्य ऐसा । नमस्कार माझा सद्गुरु रामदासा ॥ ५ ॥ मला वाटरे
अंतरीं त्वां वसावें । तुझ्या दासबोधासि च्वां बोधवावें ॥ अपत्यापरी पावरी प्रेमग्रासा । महाराजया सद्गुरो
रामदासा ॥ ६ ॥

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय २ ला

द. १-१ : ग्रंथारंभलक्षण

हा समास प्रस्तावनारूप आहे. आपल्या ग्रंथाचें नांव काय, ग्रंथ लिहिण्याचा हेतू काय, ग्रंथा-
विवेचिलेले विषय कोणते, ग्रंथाच्या अभ्यासाचे फल काय, ग्रंथातील प्रमेयांना आधार कोणते, इत्यादी
गोष्टी श्री समर्थांनी येथे आरंभीच स्पष्टपणे सांगितल्या आहेत.

द. १ समास पहिला : ग्रंथारंभ

॥ श्रीराम ॥

श्रेते पुस्ती कोण ग्रंथ । काय बोलिले जी येथ । श्रवण केलियानें प्राप्त । काय आहे ॥ १ ॥
ग्रंथा नाम दासबोध । गुरुशिष्यांचा संवाद । येथ बोलिला विशद । भक्तिमार्ग ॥ २ ॥
नवाविधा भक्ति आणि ज्ञान । बोलिले वैराग्याचें लक्षण । बहुधा आच्यात्मानिरोपण । निरोपिले ॥ ३ ॥

भक्तिचेन योगे देव । निश्चये पावती मानव । ऐसा आहे अभिप्राव । ईये ग्रंथीं	॥ ४ ॥
मुख्य भक्तीचा निश्चयो । शुद्धज्ञानाचा निश्चयो । आत्मस्थितीचा निश्चयो । बोलिला असे	॥ ५ ॥
शुद्ध उपदेशाचा निश्चयो । सायोज्यमुक्तीचा निश्चयो । मोक्षप्राप्तीचा निश्चयो । बोलिला असे	॥ ६ ॥
शुद्ध स्वरूपाचा निश्चयो । विदेहस्थितीचा निश्चयो । अलिप्तपणाचा निश्चयो । बोलिला असे	॥ ७ ॥
मुख्य देवाचा निश्चयो । मुख्य भक्ताचा निश्चयो । जीवशिवाचा निश्चयो । बोलिला असे	॥ ८ ॥
मुख्य ब्रह्माचा निश्चयो । नाना मताचा निश्चयो । आपण कोण हा निश्चयो । बोलिला असे	॥ ९ ॥
मुख्य उपासनालक्षण । नाना कवित्वलक्षण । नाना चातुर्यलक्षण । बोलिले असे	॥ १० ॥
मायोङ्गवाचें लक्षण । पंचभूताचें लक्षण । कर्ता कोण हें लक्षण । बोलिले असे	॥ ११ ॥
नाना किंत निवारिले । नाना संशयो छेदिले । नाना आशंका फेडिले ॥ नाना प्रश्न	॥ १२ ॥
ऐसे बहुधा निरोपिले । ग्रंथगर्भीं जें बोलिले । तें अवघोचि अनुवादले । न वचे किं कदा	॥ १३ ॥
तथापि अवघा दासबोध । दशक फोडून केला विशद । जे जे दशकींचा अनुवाद ते ते दशकीं बोलिला	॥ १४ ॥
नाना ग्रंथांच्या संमती । उपनिषदें वेदांतश्रुती । आणि मुख्य आत्मप्रचीती । शास्त्रेंसहित	॥ १५ ॥
नाना समतीअन्वये । म्हणौनी मिथ्या म्हणतां न ये । तथापि हें अनुभवासि ये । प्रत्यक्ष आताँ	॥ १६ ॥
मत्सरे यासी मिथ्या म्हणतां । तरी अवघोचि ग्रंथ उछेदती । नाना ग्रंथांच्या समती । भगवद्वाक्ये	॥ १७ ॥
शिवगीता रामगीता । गुरुगीता गर्भगीता । उत्तरगीता अवधूतगीता । वेद आणि वेदांत	॥ १८ ॥
भगवद्वीता ब्रह्मगीता । हंसगीता पांडवगीता । गणेशगीता येमगीता । उपनिषदें भागवत	॥ १९ ॥
इत्यादिक नाना ग्रंथ । समतीस बोलिले येथ । भगवद्वाक्ये येशार्थ । निश्चयेंसीं	॥ २० ॥
भगवद्वचनीं अविश्वासे । ऐसा कोण पतित असे । भगवद्वाक्याविरहित नसे । बोलें येशीचें	॥ २१ ॥
पूर्ण ग्रंथ पाहिल्याविण । उगाच ठेवी जो दूषण । तो दुरात्मा दुराभिमान । मत्सरे करीं	॥ २२ ॥
अभिमाने उठे मत्सर । मत्सरे ये तिरस्कार । पुढे क्रोधाचा विकार । प्रबळे वळे	॥ २३ ॥
ऐसा अंतरीं नासला । कामक्रोधे खवळला । अहंभावे पालटला । प्रत्यक्ष दिसे	॥ २४ ॥
कामक्रोधे लिथाडिला । तो कैसा द्वाणाचा भला । अमृत सेवितांच पावला । मृत्य राहो	॥ २५ ॥
आतां असो हें बोलें । अधिकारसारिलें घेणे । परंतु अभिमान त्यागणे । हें उत्तमोत्तम	॥ २६ ॥
मागां श्रोतां आक्षेपिले । जी ये ग्रंथीं काय बोलिले । तें सकळहि निरोपिले । संकळीत मार्गे	॥ २७ ॥
आतां श्रवण केलियाचें फळ । क्रिया पालटे तत्काळ । तुटे संशयाचें मूळ । येकसरां	॥ २८ ॥
मार्ग सांपडे सुगम । न लगे साधन दुर्गम । सायोज्यमुक्तीचें वर्म । ठाई पडे	॥ २९ ॥
नासे अज्ञान दुःख भ्राती । शीघ्राचि येथे ज्ञानप्राप्ती । ऐसी आहे फळश्रुती । ईये ग्रंथीं	॥ ३० ॥
योगियांचें परम भाग्य । आंगीं बाणे तें वैराग्य । चातुर्य कळे यथायोग्य । विवेकेंसहित	॥ ३१ ॥
भ्रात अवगुणी अवलक्षण । तेचि होती सुलक्षण । धूर्त तार्किंक विचक्षण । समयो जाणती	॥ ३२ ॥
आळसी तेचि साक्षपी होती । पाणी तेचि प्रस्तावती । निंदक तेचि वंदूं लागती । भक्तिमार्गसी	॥ ३३ ॥
बद्धचि होती मुमुक्ष । मूर्ख होती अतिदक्ष । अभक्ताचि पावती मोक्ष । भक्तिमार्गे	॥ ३४ ॥
नाना दोष ते नासती । पतित तोचि पावन होती । पाणी पावे उत्तमगती । श्रवणमात्रे	॥ ३५ ॥

नाना धोके देहुद्गीचे । नाना किंत संदेहाचे । नाना उद्गेग संसाराचे । नासती श्रवणे ॥३६॥
 ऐसी याची फलश्रुती । श्रवणे चुके अधोगती । मनास होय विश्रांती । समाधान
 जयाचा भावार्थ जैसा । तयास लाभ तैसा । मत्सर धरी जो पुंसा । तयास तोंचि प्राप्त ॥३७॥
 ॥३८॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ग्रंथारंभलक्षणनाम समाप्त प्रथम ॥ १ ॥

* * *

द. २०-१० : विमलब्रह्मनिरूपण

या विलक्षण ग्रंथामधील हा अखेरचा समाप्त आहे. या समाप्तात श्रीसमर्थानी आपल्या तच्च-ज्ञानाचा सारांश ओतला आहे. त्यामधील प्रधान मुद्दे असे : (मुद्दा पहिला) एकठे एक परब्रह्म सर्व ठिकाणी सर्व वस्तुना सर्व काली व्यापून राहते. (मुद्दा दुसरा) सर्व कल्पनांच्या पलीकडे असलेले परब्रह्म स्थूल नाही, सूक्ष्म नाही, दृश्य नाही, अदृश्य नाही, व्याप्त्य नाही, व्यापक नाही, ते सर्वस्वी गुणरहित व विकाररहित आहे. (मुद्दा तिसरा) पण ते साधूसंतांचे परम विश्रांति-स्थान आहे. केवळ शुद्धज्ञानदृष्टीने संत त्याचा अनुभव घेतात. म्हणून त्यांना ब्रह्मज्ञानी असे म्हणतात. (मुद्दा चौथा) ही ज्ञानदृष्टी संपादन करण्यास श्रवण व मनन हात्च विवेकाचा मार्ग आहे. सतत श्रवण, मनन केल्याने ज्ञान होऊन अज्ञान नाश पावते आणि अखेर मनाचे उन्मन होऊन ज्ञानाचे विज्ञान बनते. (मुद्दा पाचवा) अंतर्यामी निश्चल परब्रह्म बिंबले की समजावे साधन फळास आले, संसार सफळ झाला, मायेचा हिंशेब झाला, जन्ममृत्यु शृन्याकार झाले आणि अभंग समाधान प्राप्त झाले. (मुद्दा सहावा) वास्तविक ग्रंथ येथे संपला. पण श्रीसमर्थ हेतूपूर्वक अखेर सांगतात की, दासबोध म्हणजे प्रत्यक्ष मगवंताचीच वचने आहेत. आत्माराम ग्रंथाचा कर्ता आहे. जो मनापासून अभ्यास करील त्यास दासबोध ब्रह्मज्ञानी बनवून टाकील.

॥ श्रीराम ॥

धरुं जातां धरितां न ये । टाकूं जातां टाकितां न ये । जेथें तेथें आहेच आहे । परब्रह्म तें ॥ १ ॥
 जिकडे तिकडे जेथें तेथें । विन्युख होतां सन्मुख होतें । सन्मुखपण चुकेना तें । कांहीं केल्या ॥ २ ॥
 वैसले माणुस उठोन गेलें । तेथें आकाशाचि राहिलें । आकाश चहुंकडे पाहिलें । दरी सन्मुखाचि आहे ॥ ३ ॥
 जिकडे जिकडे प्राणी पळोन जातें । तिकडे आकाशाचि भोवतें । बळे आकाशावाहेर तें । कैसे जावे ॥ ४ ॥
 जिकडे तिकडे प्राणी पाहे । तिकडे तें सन्मुखाचि आहे । समस्तांचे मस्तकीं राहे । माध्यानीं मार्तंड जैसा ॥ ५ ॥
 परी तो आहे येकदेसी । दृष्टांत न घडे वस्तुसी । कांहीं येक चमत्कारासी । देउनी पाहिले ॥ ६ ॥
 नाना तीर्थे नाना देसीं । कष्ट जावे पाहाव्यासी । तैसें नलगे परब्रह्मासी । वैसले ठाई ॥ ७ ॥
 प्राणी वैसोनीच राहातां । अथवा बहुत पळोन जातां । परब्रह्म तें तत्वतां । समागमे ॥ ८ ॥
 पक्षी अंतराळीं गेला । भोवतें आकाशाचि तयाला । तैसें ब्रह्म प्राणीयांला । व्यापून आहे ॥ ९ ॥

परब्रह्म पोकळ घनदाट । ब्रह्म सेवटाचा सेवट । ज्यासी त्यासी ब्रह्म नीट । सर्वकाळ	॥१०॥
दृश्या सबाहे अंतरीं । ब्रह्म दाटले ब्रह्मांडोदरीं । आरे त्या विमळाची सरी । कोणास घावी	॥११॥
वैकुंठैळासस्तर्गलोकीं । इंद्रलोकीं चौदा लोकीं । पञ्चगादिकपाताळलोकीं । तेथेहि आहे	॥१२॥
कासीपासून रामेश्वर । आवधे दाटले अपार । परता परता पारावार । त्यास नाहीं	॥१३॥
परब्रह्म तें येकले । येकदांचि सकळांसी व्यापिले । सकळांस स्पर्शोन राहिले । सकळीं ठाईं	॥१४॥
परब्रह्म पाऊसे भिजेना । अथवा चिखलानें भरेना । पुरामधें परी वाहेना । पुरासमागमे	॥१५॥
येकसरे सन्मुख विमुख । वाम सव्य दोहिंकडे येक । आर्धऊर्ध्व प्राणी सकळीक । व्यापून आहे	॥१६॥
आकाशाचा डोहो भरला । कदापी नाहीं उचंबळला । असंभाव्य पसरला । जिकडे तिकडे	॥१७॥
येकाजिनसी गगन उदास । जेथें नाहीं दृश्यभास । भासेविण निराभास । परब्रह्म जाणावे	॥१८॥
संतसाधुमहानुभावां । देवदानवमानवां । ब्रह्म सकळांसी विसांवा । विश्रांतिठाव	॥१९॥
कोणेकडे सेवटा जावे । कोणेकडे काये पाहावे । असंभाव्य तें नेमावे । काये ह्याणोनी	॥२०॥
स्थूल नव्हे सूक्ष्म नव्हे । कांहीं येकासारिखे नव्हे । ज्ञानदृष्टीविण नव्हे । समाधान	॥२१॥
पिंडब्रह्मांडनिरास । मग तें ब्रह्म निराभास । येथून तेथवरी अवकास । भकासरूप	॥२२॥
ब्रह्म व्यापक हें तो खरें । दृश्य आहे तों हें उत्तरें । व्यापेविण कोण्या प्रकारे । व्यापक महणावे	॥२३॥
ब्रह्मासी शब्दाचि लागेना । कल्पना कल्पू शकेना । कल्पनेतीत निंजना । विवके बोक्खावे	॥२४॥
शुद्ध सार श्रवण । शुद्ध प्रत्ययाचे मनन । विज्ञानीं पावतां, उन्मन । सहजाचे होतें	॥२५॥
जाले साधनाचे फळ । संसार जाला सफळ । निर्गुण ब्रह्म तें निश्चल । अंतरीं बिंबले	॥२६॥
हिसेब जाला मायेचा । जाला निवाडा तत्वांचा । साध्य होतां, साधनाचा । ठाव नाहीं ॥२७॥	
स्वर्मीं जें जें देखिले । तें तें जागृतीस उडाले । सहजचि अनुर्वाच्य जाले । बोलतां नये ॥२८॥	
ऐसे हें विवेके जाणावे । प्रत्यये खुणेसी वाणावे । जन्ममृत्याच्या तविं । सुन्याकार	॥२९॥
भक्तांचोनि साभिमाने । कृपा केली दाशरथीने । समर्थकृपेचीं वचने । तो हा दासबोध	॥३०॥
बीस दशक दासबोध । श्रवणद्वारे घेतां शोध । मननकर्त्त्यास विशद । परमार्थ होतो	॥३१॥
बीस दशक दोनीसे समास । साधके पाहावे सावकास । विवरता विशेषाविशेष । कळों लागे ॥३२॥	
ग्रंथाचे करावे स्तवन । स्तवनाचे काये प्रयोजन । येथे प्रत्ययास कारण । प्रययो पाहावा ॥३३॥	
देहे तंव पांचा भूतांचा । कर्ता आत्मा तेर्थींचा । आणी कवित्वप्रकार मनुशाचा । काशावरुनी ॥३४॥	
सकळ करणे जगदीशाचे । आणी कवित्वाचि काय मनुशाचे । ऐशा अप्रमाण बोहप्याचे । काये दृष्टीवे ॥३५॥	
सकळ दैद्याचा झाडा केला । दत्तसमृद्धाय उडाला । तेथे कोण्या पदार्थाला । आपुले महणावे ॥३६॥	
ऐसी हें विचाराचीं कामे । उगेव भ्रमे नये भ्रमे । जगदेश्वरे अनुक्रमे । सकळ केले	॥३७॥

इति श्रीदासबोधे गुहाशीर्ष्यसंवादे विमलब्रह्मनिरूपणनाम समास दशम ॥ १० ॥

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका १ ली

(ग्रंथारंभ द. १-१ आणि विमलब्रह्मनिरुपण द. २०-१ वर आधारित)

प्र. १. (अ) ज्या एकाच ओवीमध्ये दासबोध ग्रंथाचा सारांश सांगितला आहे, ती ओवी लिहा.

(ब) द. १-१ मध्ये कोणते विषय निःसंशयपणाने वर्णिले असल्याचे श्रीसमर्थानी म्हटले आहे ?

प्र. २. क्षद्रवृत्तीच्या टीकाकाराची भूमिका कशी असते ? या मूमिकेतून वाचकाने ग्रंथ वाचू नये; हे कशाप्रकारे स्पष्ट केले आहे ?

प्र. ३. “द. २०-१० मध्ये दासबोधातील तच्चज्ञानाचा सारांश ओतला” आहे ” या विधानाची सत्यता प्रतिपादन करा.

प्र. ४. खालील ओव्यांचा अर्थ स्पष्ट करा-

१) आता श्रवण केलियाचें फळ । (१-१-२८)

२) जालें साधनाचें फळ । (२०-१०-२६)

प्र. ५. (अ) दासबोधाचा अभ्यास कशा पद्धतीनें करावा याबद्दल द. २०-१०-३१ आणि ३२ या ओव्यांमध्ये श्रीसमर्थानी स्वतःच मार्गदर्शन कशाप्रकारे केले आहे ?

(ब) मनाचे श्लोक, करुणाष्टके, दासबोध यापैकी काही भाग आपण दैनंदिन उपासनेच्या पद्धतीने म्हणता का ?

* * *

स्वाध्याय २ रा

द. ११-६ : महंतलक्षण

सगळे पुढारी लोकसंग्रह करतात हे खरे. परंतु समाजातील पुढारीपण एकाच प्रकारचे नसल्याने प्रत्येकाचा लोकसंग्रह भिन्न तळेचा असतो. उदा. राजकीय पुढारीचा लोकसंग्रह निराळा तर विज्ञानाच्या क्षेत्रात पुढारीपण असणाऱ्या विज्ञानपंडितांचा लोकसंग्रह निराळा असतो. एखाद्या धार्मिक पुढारीचा लोकसंग्रह निराळा तर कलेमध्ये पुढारीपण असणाऱ्या एखाद्या कलावंताचा लोकसंग्रह निराळा असतो. श्रीसमर्थाचा महंत हा आध्यात्मिक पुढारी आहे. श्रीरामचंद्र हा त्यांचा आदर्श आहे. एखादे कमल पूर्णपणे उमळल्यावर सर्व दृष्टींनी सुंदर दिसते त्याचप्रमाणे महंताचे जीवन सर्व बाजूंनी विकसित होऊन सौंदर्याने भरलेले असावे, असा श्रीसमर्थाचा अभिप्राय आहे. निःस्वर्थी प्रेमाने भरलेला महंत लोकांना मोठा आधार वाटतो. तो लोकांना सर्व प्रकारे शहाणे करून सन्मार्गावर घालतो. अशा रीतीने लोककल्याण करून, लोकांचे खरे प्रेम संपादन करून, आपण पुनः अंतरात्म्याप्रमाणे अगदी अलिस राहतो. यामध्येच त्याचे खरे घोरपण असते.

॥ श्रीराम ॥

शुद्ध नेटके ल्याहावे । लेहोन शुद्ध शोधावे । शोधन शुद्ध वाचावे । चुकों नये ॥ १ ॥
 विश्कलित मात्रुका नेमस्त कराव्या । धाया जाणोन सद्य धराव्या । रंग राखोन भराव्या । नाना कथा ॥ २ ॥
 जाणायाचे सांगता न ये । सांगायाचे नेमस्त न ये । समजल्याविण कांहीच न ये । कोणीयेक ॥ ३ ॥
 हरिकथा निरूपण । नेमस्तपेण राजकारण । वर्तायाचे लक्षण । तेही असावे ॥ ४ ॥
 पुसों जाणे सांगो जाणे । अर्थातर करूं जाणे । सकलिकांचे राखों जाणे । समाधान
 दीर्घ सूचना आधीं कळे । सावधपेण तर्क प्रवळे । जाणजाणोनि निवळे । येथायोग्य
 ऐसा जाणे जो समस्त । तोचि महंत बुद्धिवंत । यावेगळे अंतवंत । सकळ कांहीं
 ताळवेळ तानमाने । प्रबंद कविता जाडवचने । मज्यालसी नाना चिन्हे । भुचती जया
 जो येकांतास तत्पर । आधीं करी पाठातर । अथवा शोधी अर्थातर । ग्रंथगर्भाचे ॥ ५ ॥
 आधींच सिकोन जो सिकवी । तोच पावे श्रेष्ठ पदवी । गुंतल्या लोकांस उगवी । विवेकवळे ॥ ६ ॥
 अक्षर सुंदर वाचणे सुंदर । बोलणे सुंदर चालणे सुंदर । भक्ति ज्ञान वैराग्य सुंदर । करून दावी ॥ ७ ॥
 जयास येत्नाचि आवडे । नाना प्रसंगीं पवाडे । धीटपेण प्रगटे, दडे- । ऐसा नव्हे
 सांकडीमधे वर्तों जाणे । उपाधीमधे मिळों जाणे । अलिसपेण राखों जाणे । आपणासी ॥ ८ ॥
 आहे तरी सर्वा ठाई । पाहों जातां कोठोंचि नाही । जैसा अंतरात्मा ठाईचा ठाई । गुप जाला
 त्यावेगळे कांहीच नसें । पाहों जातां तो न दिसे । न दिसोन वर्तवीतसे । प्राणीमाश्रांसी
 तैसाच हाही नानापरी । बहुत जनास शाहाणे करी । नाना विद्या त्या विवरी । स्थूळ सूक्ष्मा
 आपणांकरिता शहाणे होती । ते सहजचि सोये धारिती । जाणतेपणाची महंती । ऐसी असे
 राखों जाणे नीतिन्याय । न करी न करवी अन्याये । कठीण प्रसंगीं उपाये । करूं जाणे
 ऐसा पुरुष धारणेचा । तोचि आधार बहुतांचा । दास म्हणे रघुनाथाचा । गुण ध्यावा
 ॥ ९ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे महंतलक्षणनाम समाप्त षष्ठ ॥ ६ ॥

* * *

द. १४-१ : निस्पृह लक्षणनाम

इतर सभासांच्या मानाने हा समाप्त भोठा म्हणजे ऐशी ओव्यांच्या आहे. त्यात पुढील सहा
 गोष्टी प्रामुख्याने नजरेत भारतात. (एक) श्रीसमर्थांनी स्वतःची भाषा कशी आहे ते सांगितले आहे. आपली
 भाषा साधी, स्पष्ट, सडेतोड, आणि पारिणाम करणारी आहे. असे ते म्हणतात. (दोन) संबंध समाप्ताच्ये
 निपृह पुरुषाने काय करू नये याचेच वर्णन आहे. पण त्यावहून त्यांच्या काळी, सामान्य समाजनेते कसे
 बागत असतील, याची चांगली कल्पना येते. त्याचबरोबर लोकदेखील नेत्याला कशी गळ घाळीत हेही समजते.
 (तीन) निस्पृहाला लोकसंग्रह करावयाचा असतो. तो करताना लोकांच्या वर्तमान जीवन-पद्धतीशी

त्याचा निकट संबंध येतो. तेव्हा लोकांचे मनोगत राखण्यासाठी त्याला एकांतिकपणे वागून चालत नाही, पण लोकांच्या संपूर्ण आहारी जाऊनही चालत नाही. अर्थात् त्याचे वागणे समतोल पाहिजे. म्हणून विरोधी गुणांच्या जोड्या या समासात आढळतात. (चार) लोकांमध्ये वावरत असता. निस्पृहाने आपली नित्य साधना सोडता कामा नये. आपला निजध्यास कगळाने सांभाळावा. (पाच) निस्पृहाने सर्व काही करावे परंतु आपण कर्तेपणाने कोठेच सापडू नये. लोककल्याणाची सारी कामे परंपर घडवून आणावी (सहा) वाटेल ते झाले तरी आपले समाधान अभंग टेवावे. अशा गुणांनी संपन्न नेता समाजाला लाभांने म्हणजे त्या समाजाचे मोठे भाग्यच होय.

॥ श्रीराम ॥

ऐका निस्पृहाची सिकवण । युक्ति बुद्धि शहाणपण । जें राहे समाधान । निरंतर	॥ १ ॥
सोपा मंत्र परी नेमस्त । साधे वोषध गुणवंत । साधें बोलणे सप्रचीत । तैसे माझे	॥ २ ॥
तत्काळाची अवगुण जाती । उत्तम गुणाची होये प्राक्षी । शब्दवोषध तीव्र श्रोतीं । साक्षे सेवावे	॥ ३ ॥
निस्पृहता धरू नये । धारिली तरी सोडू नये । सोडिली तरी हिंडों नये । बोलखीमधें	॥ ४ ॥
कांता दृष्टी राखो नये । मनास गोडी चाखऊं नये । धारिष्ट चळतां दाखऊं नये । मुख आपले	॥ ५ ॥
येके स्थळीं राहो नये । कानकोडे साहों नये । द्रव्य दारा पाहों नये । आळकेपणे	॥ ६ ॥
आचारभ्रष्ट होऊं नये । दिल्या द्रव्य घेऊं नये । उणा शब्द येऊं नये । आपणावरी	॥ ७ ॥
मिथेविर्णीं लाजों नये । बहुत मिथ्का घेऊं नये । पुसतांहि देऊं नये । बोलखी आपली	॥ ८ ॥
घड मळिण नेसों नये । गोड अन्न खाऊं नये । दुराग्रह करू नये । प्रसंगे वर्तावे	॥ ९ ॥
भोगीं मन असों नये । देहदुःखे त्रासों नये । पुढे आशा धरू नये । जीवित्वाची	॥ १० ॥
विरक्ती गळों देऊं नये । धारिष्ट चळों देऊं नये । ज्ञान मळिण होऊं नये । विवेकवळे	॥ ११ ॥
करुणाकीर्तन सोडू नये । अंतर्ध्यान मोडू नये । प्रेमतंतु तोडू नये । सगुणमूर्तीचा	॥ १२ ॥
पोटीं चिंता धरू नये । कष्टे खेद मानू नये । समई धीर सांडू नये । कांहीं केल्या	॥ १३ ॥
अपमानितां सिणों नये । निखंदितां कर्णों नये । धिःकारितां झुरों नये । कांहीं केल्या	॥ १४ ॥
लोकलाज धरू नये । लाजावितां लाजों नये । खिजवितां खिजों नये । विरक्त पुरुषे	॥ १५ ॥
शुद्धमार्ग सोडू नये । दुर्जनासीं तंडों नये । समंध पडों देऊं नये चांडाळासी	॥ १६ ॥
तपीळपण धरू नये । भाडवितां भाडों नये । उडवितां उडऊं नये । निजस्थिती आपुली	॥ १७ ॥
हांसवितां हासों नये । बोलवितां बोलों नये । चालवितां चालों नये । क्षणक्षणा	॥ १८ ॥
येक वेष धरू नये । येक साज करू नये । येक देसी होऊं नये । भ्रमण करावे	॥ १९ ॥
सलगी पडों देऊं नये । प्रतिग्रह घेऊं नये । सभेमध्ये वैसों नये । सर्वकाळ	॥ २० ॥
नेम आंगीं लाऊं नये । भरवसा कोणास देऊं नये । अंगिकार करू नये । नेमस्तपणाचा	॥ २१ ॥
नित्यनेम सांडू नये । अभ्यास बुडों देऊं नये । परंत्र होऊं नये । कांहीं केल्या	॥ २२ ॥
स्वतंत्रता मोडू नये । निरापेक्षा तोडू नये । एरापेक्षा होऊं नये । क्षणक्षणा	॥ २३ ॥

वैभव दृष्टीं पाहों नये । उपाधीसुखें राहों नये । येकात मोङ्गुं देऊं नये । स्वरूपास्थितीचा	॥२४॥
अनर्गठता करुं नये । लोकलाज धरुं नये । कोठेंतरी होऊं नये । आसक्त कदा	॥२५॥
परंपरा तोङ्गुं नये । उपाधी मोङ्गुं देऊं नये । ज्ञागमार्ग सोङ्गुं नये । कदाकाळीं	॥२६॥
कर्ममार्ग साँडूं नये । वैराग्य मोङ्गुं देऊं नये । साधन भजने खुङ्गुं नये । कदाकाळीं	॥२७॥
आतिवाद करुं नये । आनित्य पोटीं धरुं नये । रागे भरीं भरों नये । भलतीकडे	॥२८॥
न मनी त्यात् साँगों नये । कंटाळवाणे बोलों नये । बहुसाल असों नये । येकेस्थळों	॥२९॥
काहीं उपाधी करुं नये । केली तरी धरुं नने । धरिली तरी सांपडों नये । उपाधीमधें	॥३०॥
थोरपणे असों नये । महत्व धरून बैसों नये । काहीं मान इङ्गुं नये । कोठेंतरी	॥३१॥
साधेपण सोङ्गुं नये । सानेपणे मोङ्गुं नये । बठात्कारें जोङ्गुं नये ॥ अभिमान आंगों	॥३२॥
अधिकारेवीण साँगों नये । दाटून उपदेश देऊं नये । कानकोँडा करुं नये । परमार्थ कदा	॥३३॥
कठिण वैराग्य सोङ्गुं नये । कठिण अभ्यास साँडूं नये । कठिणता धरुं नये । कोणेकविश्वर्द्ध	॥३४॥
कठिण शब्द बोलों नये । कठिण आज्ञा करुं नये । कठिण धीरत्व सोङ्गुं नये । काहीं केल्या	॥३५॥
आपण आसक्त होऊं नये । केल्यावीण साँगों नये । बहुसाल माँगों नये । शिष्यवर्गासी	॥३६॥
उत्थट शब्द बोलों नये । इंद्रियेश्मरण करुं नये । शाक्तमार्गे भरों नये । मुक्तकणे भरीं	॥३७॥
नीच कृती लाजों नये । वैभव होतां माजों नये । क्रोधे भरीं भरों नये । जाणपणे	॥३८॥
थोरपणे चुक्कों नये । न्याये नीति साँडूं नये । अप्रमाण वर्तों नये । काहीं केल्या	॥३९॥
कळलयावीण बोलों नये । अनुमाने निश्चये करुं नये । सांगतां दुःख धरुं नये । मूर्खपणे	॥४०॥
सावधपण साँडूं नये । व्यापकपण सोङ्गुं नये । कदा सुख मानूं नये । निसुगपणाचे	॥४१॥
विकल्प पोटीं धरुं नये । स्वार्थआज्ञा करुं नये । केली तरी टाकूं नये । आपणास पुढे	॥४२॥
प्रसंगेवीण बोलों नये । अन्त्रयेवीण गाऊं नये । विचारेवीण जाऊं नये । आविचारपंथे	॥४३॥
परोपकार साँडूं नये । परपीडा करुं नये । विकल्प पडों देऊं नये । कोणीयेकासी	॥४४॥
नेणपण सोङ्गुं नये । महंतपण साँडूं नये । द्रव्यासाठीं हिंडों नये । कीर्तन करीत	॥४५॥
संशयात्मक बोलों नये । बहुत निश्चये करुं नये । निर्वाहेवीण धरुं नये । ग्रंथ हातीं	॥४६॥
जाणपणे पुसों नये । अहंभाव दिसों नये । सांगून ऐसे मङ्गों नये । कोणीयेकासी	॥४७॥
ज्ञानगर्व धरुं नये । सहसा छळणा करुं नये । कोठे वाद घालूं नये । कोणीयेकासी	॥४८॥
स्वार्थबुद्धी जडों नये । कारबारीं पडों नये । कार्यकर्ते होऊं नये । राजद्वारीं	॥४९॥
कोणास भर्वसा देऊं नये । जड भिक्षा माँगों नये । भिक्षेसाठीं साँगों नये । परंपरा आपुली	॥५०॥
सोङ्गरिकीत पडों नये । मध्यावर्तीं धडों नये । प्रपञ्चाची जडों नये । उपाधी आंगों	॥५१॥
प्रपञ्चप्रस्तीं जाऊं नये । बाष्कळ अच खाऊं नये । पाहुण्यासरिसे धेऊं नये । आमंत्रणे कदां	॥५२॥
श्राद्ध पक्ष सटी सामासे । शाती फळशोबन बारसे । भोग राहाण बहुवसे । नवस व्रते उद्यापने	॥५३॥
तिथे निस्पृहे जाऊं नये । त्याचे अच खाऊं नये । येलिलवाणे करुं नये आपणासी	॥५४॥

लघुमूहर्तीं जाऊं नये । पोटासाठीं गाऊं नये । मोलें क्षीरतन करूं नये । कोठेंतरी
आपली भिक्षा सोडूं नये । वारें अन्न खाऊं नये ॥ निस्पृहासि घडों नये । मोलयात्रा
मोलें सुकृत करूं नये । मोलपुजारी होऊं नये । दिल्हा तरी बेऊं नये । इनाम निस्पृहे
कोठें मठ करूं नये । केला तरी तो घरूं नये । मठपती होऊन बैसों नये । निस्पृह पुरुषे
निस्पृहे अवधोंचि करावें । परी आपण तेथे न संपढावें । परस्परे उभारावें । भक्तिमार्गासी
प्रेतनोविण राहों नये । आळस दृष्टी आणूं नये । देह अस्ता पाहों नये । वियोग उपासनेचा
उपाधीमध्ये पडों नये । उपाधी आंगी जडों नये । भजनमार्ग मोडूं नये । निसंगळपणे
बहु उपाधी करूं नये । उपाधीविण कामा नये । सगुणभक्ति सोडूं नये । विभक्ति खोटी
बहुसाल धाँवो नये । बहुसाल राहों नये । बहुत कष्ट करूं तये । असुदें खोटें
बहुसाल बोलों नये । अबोलणे कामा नये । बहुत अन्न खाऊं नये । उपवास खोटा
बहुसाल निजों नये । बहुत निद्रा मोडूं नये । बहु नेम धरूं नये । बाष्कळ खोटें
बहु जर्नी असों नये । बहु आरण्य सेऊं नये । बहु देह पावं नये । आत्महत्या खोटी
बहु संग धरूं नये । संतसंग साडूं नये । कर्मठपण कामा नये । अनाचार खोटा
बहु लौकिक साडूं नये । लोकाधेन होऊं नये । बहु प्रीती कामा नये । निष्ठुरता खोटी
बहु संशये धरूं नये । मुक्तमार्ग कामा नये । बहु साधनीं पडों नये । साधनेवीण खोटें
बहु विषये भोगूं नये । विषयत्याग करितां नये । देहलोभ धरूं नये । बहु त्रास खोटा
वेगळा अनुभव घेऊं नये । अनुभवेवीण कामा नये । आत्मस्थिती बोलों नये । स्तव्यता खोटी
मन उरों देऊं नये । मनेवीण कामा नये । अलक्ष वस्तु लक्षा नये । लक्षेवीण खोटें
मनबुद्धीअगोचर । बुद्धीवीण अंधकार । जाणीवेचा पडो विसर । नेणीव खोटी
ज्ञातेपण धरूं नये । ज्ञानेवीण कामा नये । अतकर्य वस्तु तर्का नये । तर्केवीण खोटें
दृश्यस्मरण कामा नये । विस्मरण पडों नये । कांहीं चर्चा करूं नये । केलीयावीण न चले
जर्गीं भेद कामा नये । वर्णसंकर करूं नये । आपला धर्म उडऊं नये । आभिमान खोटा
आशाबद्धत बोलों नये । विवेकेवीण चालों नये । समाधान हालों नये । कांहीं केल्यां
अबद्ध पोथी लेहों नये । पोथीवीण कामा नये । अबद्ध वाचूं नये । वाचिल्पावीण खोटें
निस्पृहे वगशुत्त साडूं नये । आशंका घेता भांडों नये । श्रोतपाचा मानूं नये । वीट कदा
हे सिकवण धारिता चिरीं । सकल सुखे वोळगती । ओंगीं वाणे महंती । अकस्मात्

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निस्पृहलक्षणनाम समाप्त प्रथम ॥ १ ॥

द. १८-३ निष्पृहशिक्षण

या समाप्ताचे नाव आहे निष्पृहशिक्षण. महंत बनून समाजाला अध्यात्म शिकवण्यास माणसाने कोणती तथारी करावी याचे थोडक्यात वर्णन येथे आढळत. श्रीसपर्थ आपल्या वाढ्यमायामध्ये वारंवार असे बजावतात की, आठस आणि वाईट संगती माणसाच्या आयुष्याचा नाश करतात. ज्याच्यापाशी विद्या नाही, शहाणपण नाही, उत्तम गुण नाहीत आणि शिकण्याची इच्छा नाही, अशा माणसाचे जीवन वाया जाते. जीवन जर सार्थकी लावायचे असेल तर माणसाने प्रथम आठस बाजूस सारावा, बळेच साधना करावी, अवगुण सांडून उत्तम गुणांचा अभ्यास करावा. एकांत सेवन करून खूप ग्रंथ अभ्यासावे. त्यांचा अर्थ व्यवस्थितपणे समजून ध्यावा. त्या अर्थाची प्रचीती ध्यावी आणि मोळ्या आन्मविश्वासाने ठासून कथा करावी.

॥ श्रीराम ॥

दुल्भ शरीरीं दुल्भ आयुष्य । याचा करूं नये नास । दास म्हणे सावकास । विवेक पाहावा	॥ १ ॥
न पाहातां उत्तम विवेक । आवधा होतो अविवेक । अविवेके प्राणी रंक । ऐसा दिसे	॥ २ ॥
हें आपले आपण केले । आठसे उदास नागविले । वाईट संगतीने बुडविले । देखतदेखता	॥ ३ ॥
मूर्खपणाचा अभ्यास जाला । बाष्कळपणे घातला घाला । काम चांडाळ उठिला । तरुणपणी	॥ ४ ॥
मूर्ख आठसी आणी तरुणा । सर्वविर्षी दैनंदिवाणा । कांहीं मिळेना कोणा । काये म्हणावे	॥ ५ ॥
जें जें पाहिजे तें तें नाहीं । अब्रवद्ध तेहि नाहीं । उत्तमगुण कांहींच नाहीं । अंतर्यामीं	॥ ६ ॥
बोलतां येना बैसतां येना । प्रसंग कांहींच कळेना । शरीर मन हें वळेना । अभ्यासाकडे	॥ ७ ॥
लिहिणे नाहीं वाचणे नाहीं । पुसणे नाहीं सांगणे नाहीं । नेमस्तपणाचा अभ्यास नाहीं । बाष्कळपणे	॥ ८ ॥
आपणास कांहींच येना । आणी सिकविलेही मानेना । आपण वेढा आणी सज्जना । बोल ठेवी	॥ ९ ॥
अंतरीं येक बाहेर येक । ऐसा जपाचा विवेक । परलोकाचें सार्थक । कैसे घडे	॥ १० ॥
आपला संसार नासला । मनामध्ये प्रस्तावला । तरी मग अभ्यास केला । पाहिजे विवेकाचा	॥ ११ ॥
येकाग्र करूनिया मन । बळेचि धरावें साधन । येत्नीं आठसाचें दर्शन । होऊंच नये	॥ १२ ॥
अवगुण अवधेचि सांडावे । उत्तम गुण अभ्यासावे । प्रबंध पाठ करीत जावे । जाड अर्थ	॥ १३ ॥
पदप्रबंद श्लोकप्रबंद । नाना धाटी मुद्रा छंद । प्रसंग ज्ञानोचे आनंद । होत आहे	॥ १४ ॥
कोणे प्रसंगीं काये म्हणावें । ऐसे समजोन जाणावें । उगेचि वाउगें सिणावें । कासथासी	॥ १५ ॥
दुसऱ्याचें अंतर जाणावें । आदर देखोन म्हूणावें । जें आठवेल तें गावें । हें मूर्खपण	॥ १६ ॥
ज्याची जैसी उपासना । तेंचि गावें चुकावेना । रागज्ञाना ताळज्ञाना । अभ्यासावें	॥ १७ ॥
साहित संगीत प्रसंग मानें । करावीं कर्षेचीं घमशानें । अर्थातर श्रवणमननें । काढीत जावें	॥ १८ ॥
पाठ उदंडचि असावें । सर्वकाळ उत्तमीत जावें । सांगितले गोष्टचिं असावें । स्मरण अंतरीं	॥ १९ ॥
अखंड येकांत सेवावा । ग्रन्थमात्र धांडोळावा । प्रचित येझल तो ज्यावा । अर्थ मर्नीं	॥ २० ॥

इति श्रीदासबोधे गुहशिक्षणसंवादे निष्पृहशिक्षणमिरूपणनाम समाप्ति तृतीय ॥ ३ ॥

* * *

दासबोध - प्रबोध : प्रश्नपत्रिका २ री

[द. १३-६, महंत लक्षण, १४-१ निस्पृह लक्षण, १८-३ निस्पृह शिकवण यावर आधारित]

प्र. १. (१) महंताचे अक्षर, बोलणे, चालणे ह. कसे असावे याबदलची ओवी लिहा.

(२) श्रीसमर्थांनी स्वतःच्याच बोलण्याबदल ज्या ओवीत स्वतःच अभिप्राय लिहिला आहे ती ओवी लिहा.

(३) मानवी देह दुर्लभ आहे, विवेकाने तो सार्थकी लावावा अशा अर्थाची ओवी लिहा.

प्र. २. प्रभु रामचंद्राच्या कोणत्या गुणांचा निर्देश द. १३-६ मध्ये केला आहे ? आणि तो कोणत्या संदर्भात आहे ?

प्र. ३. लोकांचे मनोगत राखण्यासाठी निस्पृहाला अनेक पथ्ये सांभाळावी लागतात. एकान्तिकता नको, हे सांगणाऱ्या ५ ओव्या लिहा.

प्र. ४. निस्पृहसिकवण (द. १८-३) मधील ओवी क्र. १२ पासून २० पर्यंतच्या ओव्यांच्या अर्थाचा सारांश लिहा.

प्र. ५. श्रीसमर्थांच्या साक्षिध्यातील पाच महंतांची नावे सांगून त्यांच्या मठांची गावे सांगा.
(महतांमध्ये स्थियांचाही समावेश होतो.)

* * *

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय ३

द. १४-६ : चातुर्थलक्षण

हे दृश्य विश्व भास आहे, मिथ्या आहे, तात्पुरते आहे, असा कोणी किरीही आक्रोश केला तरी माणसाला अखेर या जगातच, येथील मानव-समाजातच आपले जीवन घालवावे लागते. शिवाय जीवनाचा जास्तीत जास्त फायदा होण्यासाठी माणसाने प्रयत्न केला तर तो करण्याचे सामर्थ्यं त्याच्या अंगी आहे, म्हणून प्रत्येक माणसाने स्वप्रयत्नाने निरनिराळ्या गुणांचा विकास करावा आणि आपले व्यक्तिमत्त्वं प्रभावशाळी करावे, असे श्रीसमर्थ पुनः पुनः सांगत आहेत. प्रत्येक माणूस जगात थोडातरी बदल करू शकतो. तो बदल करण्यास त्याने स्वतःपासून आरंभ करावा. स्वतःमध्ये बदल घडवून आणल्यावर त्याने इतर माणसांमध्ये तसाच बदल घडवून आणण्याचे ब्रत स्वीकारावे. अशा रीतीने ज्या प्रकारच्या परिहितीत आपण जगात पाऊल टाकले तिच्यामध्ये थोडी का होईना पण सुधारणा करून जग सोडावे. स्वतःमध्ये आणि जगामध्ये कोणत्या प्रकारची सुधारणा करता येणे शक्य आहे, त्याचे वर्णन या समाप्तात आढळते. श्रीसमर्थांच्या सांगण्याचा भावार्थ असा : (एक) माणसाला शहाणपण शिकता येते. (दोन) अंगी नसलेल्या उत्तम गुणांचा मनापासून अभ्यास करावा. (तीन) ऐश्वर्यं मिळवून भोगावे (चार) शरीरानेव मनाने शिजावे. (पाच) व्याप वाढवून वैमव भोगावे. (सहा) बहुताचे अंतरी मरावे. (सात) शहाणे करावे जन आणि पवित्र करावे पावन. (आठ) जगामध्ये भगवद्भूमजन वाढवावे.

॥ श्रीराम ॥

रूप लावण्य अभ्यासितां न ये । सहजगुणास न चले उपाये । कांहीं तरी घरावी सोये । अगांतुक गुणाची ॥ १ ॥
 काळे माणूस गोरे होयेना । बनाळास येत्न चालेना । मुक्यास वाचा फुटेना । हा सहजगुण ॥ २ ॥
 आंधळे ढोळस होयेना । बधिर तें ऐकेना । पांगुळ पाये घेईना । हा सहजगुण ॥ ३ ॥
 कुरुपतेचीं लक्षणे । किंती म्हणोनि सांगणे । रूप लावण्य याकारणे । पालटेना ॥ ४ ॥
 अवगुण सांडितां जाती । उत्तम गुण अभ्यासितां येती । कुविद्या सांदून, सिकती । शाहाणे विद्या ॥ ५ ॥
 मूर्खपण सांडितां जाते । शाहाणपण सिकतां येते । कारबार करितां उमजते । सकळ कांहीं ॥ ६ ॥
 मान्यता आवडे जीवीं । तरी कां उपेक्षा करावी । चातुर्येविण उंच पदवी । कदापी नाहीं ॥ ७ ॥
 ऐसी प्रचित येते मना । तरी कां स्वाहित कराना । सन्मार्गे चालतां, जनां । सज्जना माने ॥ ८ ॥
 देहे नेटके श्रुंघारिले । परी चातुर्येविण नासले । गुणेविण साजिरे केले । बाष्कळ जैसे ॥ ९ ॥
 अंतर्फळा श्रुंघारावी । नानापरी उमजवावी । संपदा मेळऊन भोगावी । सावकास ॥ १० ॥
 प्रेत्न करीना सिकेना । शरीर तेंहि कष्टवीना । उत्तम गुण घेईना । सदाकोपी ॥ ११ ॥
 आपण दुसन्यास करावे । तें उसिणे सर्वेचि ध्यावे । जग कष्टवितां कष्टावे । लागेल वहु ॥ १२ ॥
 न्याये वर्तेल तो शाहाणा । अन्याइ तो दैन्यवाणा । नाना चातुर्याच्या खुणा । चतुर जाणे ॥ १३ ॥
 जें बहुतांस मानले । तें बहुतीं मान्य केले । येर तें वेर्थ चि गेले । जगानेद्य ॥ १४ ॥
 लोक आपणासि बोलावे । किंवा आवघेच कोंसळावे । आपणास समाधान फावे । ऐसे करावे ॥ १५ ॥
 समाधाने समाधान वाढे । मित्रिने मित्र जोडे । मोडितां क्षणमात्रे मोडे । वरेपण ॥ १६ ॥
 अहो कांहो, अरे कांरे । जनीं ऐकिजेते किं रे । कळत असतांच कां रे । निकामीपण ॥ १७ ॥
 चातुर्ये श्रुंघारे अंतर । वस्त्रे श्रुंघारे शरीर । दोहिमधे कोण थोर । बरे पाहा ॥ १८ ॥
 बाह्याकार श्रुंघारिले । तेणे लोकांच्या हातासि काये आले । चातुर्ये बहुतांसि रक्षिले । नाना प्रकारे ॥ १९ ॥
 बरे खावे बरे जेवावे । बरे ल्यावे बरे नेसावे । समस्तीं बरे म्हणावे । ऐसी वासना ॥ २० ॥
 तने मने झिजावे । तेणे भर्ले म्हणोन ध्यावे । उगेचि कलिपितां, सिणावे । लागेल पुढे ॥ २१ ॥
 लोकीं कार्यभाग आडे । तो कार्यभाग जेथे घडे । लोक सहजाचि बोडे । कामासाठीं ॥ २२ ॥
 म्हणोन दुसन्यास सुखी करावे । तेणे आपण सुखी व्हावे । दुसन्यास कष्टवितां, कष्टावे । लागेल स्वये ॥ २३ ॥
 हें तों प्रगटचि आहे । याहिल्याविण कामा नये । समजणे हा उपाये । प्राणीनांत्रांसी ॥ २४ ॥
 समजले आणि वर्तले । तेचि माग्यपुरुष जाले । यावेगळे उरले । ते करंटे पुरुष ॥ २५ ॥
 जितुका व्याप तितुके वैभव । वैभवासारिखा हावभाव । समजले पाहिजे, उपाव- । प्रगटचि आहे ॥ २६ ॥
 आळसे कार्यभाग नासतो । साक्षेप होत होत होतो । दिसते गोष्टी कळेना तो । शाहाणा कैसा ॥ २७ ॥
 मित्रि करितां होते कृत्य । वैर करितां होतो मृत्य । बोलिले हें सत्य किं असत्य । बोलवावे ॥ २८ ॥
 आपणास शाहाणे करूं नेणे । आपले हित आपण नेणे । जनीं मैत्रि राखूं नेणे । वैर करी ॥ २९ ॥
 ऐसे प्रकारीचे जन । त्यास म्हणावे अज्ञान । तयापासी समाधान । कोण पावे ॥ ३० ॥

आपण येकायेकी येकला । सृष्टींत मांडत चालिला । बहुतांमध्ये येकल्याला । येश कैचें
बहुतांचे मुखीं उरावें । बहुतांचे अंतरीं भरावें । उत्तम गुणीं विवरावें । प्राणीमात्रासी
शाहाणे करावें जन । पतित करावे पावन । सृष्टिमध्ये भगवद्भजन । वाढवावें
॥३१॥
॥३२॥
॥३३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चातुर्योलक्षणनाम समाप्ति षष्ठ ॥ ६ ॥

१५-१ : चातुर्योलक्षण

जीवाच्या अंतर्यामी राहणाऱ्या ईश्वररूपी अंतरात्म्यास जो जाणतो तोच खरा चतुर होय. खरा
भाग्यवान होय, असे श्रीसमर्थांचे स्पष्ट मत आहे. खरा शहाणा मनुष्य जो मुख्य असेल त्याच्याशी स्नेह
जोडतो. बाकीचे मग त्याला आपोआप वश होतात. ही दृष्टी टेवून लोकसंग्रही पुस्ताने प्रथम अंतरात्मा
आपलासा करून ध्यावा. मग सामान्य जनता आपोआप वश होते. लोक वश करून वेण्यास विवेकाचा
मार्ग उत्तम आहे. त्या मागाने न जाता जे कोणी वशीकरणासारखे प्रयोग करतात ते त्यांचे प्रयोग ठिक-
ठिकाणी लटके पडतात. वेडे लोक लटक्याचा अभिमान धरून वागतात आणि अखेर फसतात. ज्याला
लोक वश व्हावे असे वाटते त्याने आपला जीव दुसऱ्याच्या जीवात घालावा, आपला अंतरात्मा त्याच्या
अंतरात्म्यात मिसळावा. आपले वाहांग अगदी साधे ठेवावे. निःस्पृहता असावी, नेहमी ताजे राहणारे
ब्रह्मज्ञान असावे. तसेच अनेक लौकिक विषयांचे ज्ञान असावे. ओळखीने ओळख करून ध्यावी. लोकांना
बुद्धीने विचार करायला शिकवावे. त्यांचे प्रेम तोडू नये. त्यांच्या मनाचे समाधान करावे. एकाच ठिकाणी
फार काळ राहिल्याने व्याप सांभाळाता येत नाही. म्हणून एके ठिकाणी सारखे न राहता प्रत्येकाला
सावधपणे भेटत जावे. भेटून माणसाचे मन राखावे. आपल्या अंगी उत्तम गुण असावे, कारण ते पाहून
माणसाला समाधान वाटते.

॥ भीराम ॥

अस्तिमांशांचीं शरीरे । त्यांत राहिजे जीवेश्वरे । नाना विकारीं विकारे । प्रविण होईजे	॥ १ ॥
धनवट पौच्छट स्वभावे । विवरोन जाणिजे जीवे । व्हावे न व्हावे आघवे । जीव जाणे	॥ २ ॥
येकीं मागमागो घेणे । येकां न मागतांच देणे । प्रचीतीने सुलक्षणे । वोळखावीं	॥ ३ ॥
जीव जीवांत घालावा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा । राहराहों शोध ध्यावां । परांतरांचा	॥ ४ ॥
जानवे हैवडकारे जाले । ठिलेपणे हैवड आले । नेमस्तपणे शोभले । दृष्टीपुढे	॥ ५ ॥
तैसोंचि हैं मनास मन । विवेके जावे मिळोन । ठिलेपणे अनुमान । होत आहे	॥ ६ ॥
अनुमाने अनुमान वाढतो । भिडेने कार्यभाग नासतो । याकारणे प्रत्येतो । आधीं पाहावा	॥ ७ ॥
दुसऱ्याचे जीवीचे कळेना । परांतर ते जाणवेना । वश्य होती लोक नाना । कोण्या प्रकारे	॥ ८ ॥
आकल सांडून परती । लोक वश्यकूर्ण कृतीं । अपूर्णपणे हल्ल पडती । ठाईं ठाईं	॥ ९ ॥
जगदीश आहे जगदांतरी । चेटके करावीं कोणावरी । जों कोणी विवेके विवरी । तोचि श्रेष्ठ	॥ १० ॥
श्रेष्ठ काऱ्ये करी श्रेष्ठ । कृत्रिम करी तो कनिष्ठ । कर्मनुसार प्राणी नष्ट । अथवा भले	॥ ११ ॥
राजे जाती राजपंथे । चौर जाती चौरपंथे । वेडे ठके अल्यस्वार्थे । मूर्खपणे	॥ १२ ॥

मूर्खास वाटे मी शहाणा । परी तो वेडा दैन्यवाणा । नाना चातुर्याच्या खुणा । चतुर जाणे ॥१३॥
 जो जगदातरे मिळाला । तो जगदातरचि जाला । अरत्री परत्री तयाला । काये उर्णे ॥१४॥
 बुद्धि देणे भगवंताचे । बुद्धिवीण माणूस काचे । राज्य सांडून फुकाचे । भीक मागे ॥१५॥
 जें जें निर्माण जाले । तें तें तयास मानले । आभिमान देऊन गोविले । ठाई ठाई ॥१६॥
 अवघेच म्हणती आम्ही थोर । अवघोचि म्हणती आम्ही सुंदर । अवघोचि म्हणती आम्ही चतुर । भूमंडळी ॥१७॥
 ऐसा विचार आणितां मना । कोणीच लहान म्हणवीना । जाणते आणिती अनुमाना । सकळ कांही ॥१८॥
 आपुलाल्या साभिमाने । लोक चालिले अनुमाने । परंतु हें विवेकाने । पाहिले पाहिजे ॥१९॥
 लटिक्याचा साभिमान घेणे । सत्य अवघें च सोडणे । मूर्खपणाचीं लक्षणे । ते हे ऐसीं ॥२०॥
 सत्याचा जो साभिमान । तो जाणाचा निराभिमान । न्याये अन्याये समान । कदापि नव्हे ॥२१॥
 न्याये म्हणिजे तो शाश्वत । अन्याये म्हणिजे तो अशाश्वत । वाष्कळ आणि नेमस्त । येक कैसा ॥२२॥
 येक उघड भाग्य भोगिती । येऊ तक्कर पळोन जाती । येकाची प्रगट महंती । येकाची कानकोळी ॥२३॥
 आचारविचारेंविण । जें जें करणे तो तो सीण । धूर्त आणि विचक्षण । तेचि शोधावे ॥२४॥
 उदंड बाजारी मिळाले । परी ते धूर्तेचि आक्ले । धूर्तापासीं काहीं न चले । बाजान्याचे ॥२५॥
 याकारणे मुख्य मुख्य । तयासी करावे सख्य । येणेकरिता असंख्य । बाजारी मिळती ॥२६॥
 धूर्तासि धूर्तेचि आवडे । धूर्त धूर्तेचि पवाढे । उगेचि हिंडती वेडे । कायेंविण ॥२७॥
 धूर्तासि धूर्तपण कळले । तेणे मनास मन मिळाले । परी हें गुप्तरूपे केले । पाहिजे सर्वे ॥२८॥
 समर्थाचे राखतां मन । तेथे येती उदंड जन । जन आणि सज्जन । आर्जव करिती ॥२९॥
 वोळखीने वोळखी साधावी । बुद्धीने बुद्धि बोधावी । नीतिन्याये वाट रोधावी । पाषांडाची ॥३०॥
 वेष धरावा वावळा । अंतरीं असाठ्या नाना कळा । सगट लोळांचा जिव्हामा । मोळू नये ॥३१॥
 निस्पृह आणि नित्य नूतन । प्रत्यथाचे ब्रह्मज्ञान । प्रगट जाणता सज्जन । दुष्टम जर्णी ॥३२॥
 नाना जिनसपाठान्तरे । निवती सकाळाची अंतरे । चंचलपणे तदनंतरे । सकळा ठाई ॥३३॥
 येके ठाई बैसोन राहिला । तरी मग व्यापाचि बुडाला । सावधपणे ज्याला त्याला । भेटी द्यावी ॥३४॥
 भेटभेटों उरी राखणे । हे चातुर्शीचों लक्षणे । मनुष्यमात्र उत्तमगुणे । समाधान पावे ॥३५॥

इति श्रीदासबोध गुरुशिष्यसंवादे पञ्चदशदशके चातुर्यलक्षणनाम समाप्त प्रथम ॥ १ ॥

द. १५-६ : चातुर्यविवरण

मानवी जीवनात ज्ञानास परमोच्च स्थान आहे, असे श्रीसमर्थाचे अगदी स्पष्ट मत या समासात उघडपणे आढळते. आत्मज्ञानाच्या पावित्र्याबद्दल, श्रेष्ठत्वाबद्दल आणि सामर्थ्यबद्दल मुळी प्रश्नच नाही. परंतु बुद्धीच्या आणे शब्दज्ञानाच्या भूमिकेवर जीवन जगणाऱ्या सामान्य माणसाला देखील अखेर ज्ञानच खरे सामर्थ्य प्रदान करते. हे ज्ञान कागदावर लिहिले जाते. असा या समाप्ताचा आरंभ आहे.

ज्ञानाचा आधार घट्ट धरून माणूस प्रथत्व करू लागला, तर प्रारब्धाची रेषादेसीढ तो बदलून टाकू राकतो. असा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. म्हणून माणसाने उगीच कोणाचे ऐकू नये. खरेंखोटे निवडावे, दृढ निश्चय करावा आणि परमार्थ साधावा. लोकसंग्रह करणाऱ्या माणसाने कोणास नाराज करू नये. प्रसंगी हेकट भाणसाचे पण ऐकावे. आपले मन दुसऱ्याच्या मनःशी मिळवून वागावे. आधी कोणाचेही मन वश करून ध्यावे व मग हळूहळू ते उकलावे. अशा रीतीने वेड्याला शहाणा करून परमार्थ शिकवावा. जीवनात धक्के घेपेटे सोसावे. नीच शब्द गिळावे, प्रसंगी जाणपणाने बोलावे, पण आपल्याकडे जाणतेपणा न ध्यावा. अंगी लीनिता असावी. भिक्षेच्या निमित्ताने पुष्कळ गावांचे निरीक्षण करावे. पुष्कळ लोक सूक्ष्म नजरेखालून घातले तर कुठेतरी काहीतरी आढळले. लोकांच्या शंका निरसाव्या; जरुर वाटल्यास ग्रंथ लिहावा. चांगला ग्रंथ लिहिण्यात उपकार आहे. अशा वागणुकीने जो पुष्कळांना मान्य होतो तो असामान्य होतो.

॥ श्रीराम ॥

पीतापासून कृष्ण जाले । भूमंडळां विस्तारले । तेणेविण उमजले । हे तो घडेना ॥१॥
 आहे तरी स्वल्प लक्षण । सर्वव्रांची सांठवण । अदूम आणी उत्तम गुण । तेथेचि असती ॥२॥
 मदीसुत सरसाविला । सरसाऊन द्विधा केला । उभयेता मिळोन चालिला । कार्येभाग ॥३॥
 स्वेतास्वेतास गाठां पडतां । मध्ये कृष्ण मिश्रित होतां । इहलोकसार्थकता । होत आहे ॥४॥
 विवरतां याचा विचार । मूर्ख तोचि होये चतुर । सद्यप्राचित साक्षात्कार । परलोकीचा ॥५॥
 सकळांस जे मान्य । तोंचे होतसे सामान्य । सामान्यास अनन्य । होईजेत नाही ॥६॥
 उत्तम मध्यम कनिष्ठ रेखा । अदृष्टीची गुप्त रेखा । चत्वार अनुभव सारिखा । होत नाही ॥७॥
 चौदा पीड्यांचे पवाढे । सांगती ते शाहाणे कीं वेढे । ऐक्त्यानें घडे किं न घडे । ऐसे पाहावे ॥८॥
 रेखा तितुकी पुसोन जाते । प्रत्यक्ष प्रत्यया येते । डोळेश्वार्कणी करावी ते । कायेनिमित्य ॥९॥
 बहुतांचे बोलीं लागले । ते प्राणी अनुमानीं बुडाले । मुरुप निश्चये चुकले । प्रत्ययाचा ॥१०॥
 उदंडाचे उदंड ऐकावे । परी ते प्रत्यये पाहावे । खरेंखोटे निवडावे । अंतर्यामी ॥११॥
 कोणासी नव्हे म्हणों नये । समजावे अपाये उपाये । प्रत्यये ध्यावा नहुत काये । बोलोनिया ॥१२॥
 माणुस हेंकाड आणी कच्चे । मान्य करावे तयाचे । येणे प्रकारे बहुतांचे । अंतर राखावे ॥१३॥
 अंतरीं पीळ पेच वळसा । तोचि वाढवी बहुवसा । तरी मग शाहाणा कैसा । निवळं नेणे ॥१४॥
 वेढे करावे शाहाणे । तरीच जिणे शाध्यवाणे । उगेच वाढांग वाढवणे । हे मूर्खपण ॥१५॥
 मिळोन जाऊन मेळवावे । पडी घेऊन उलथावे । कांहींच कळों नेदावे । विवेकवळे ॥१६॥
 दुसऱ्याचे चालणीं चालावे । दुसऱ्याचे बोलणीं बोलावे । दुसऱ्याचे मनोगते जावे । मिळोनिया ॥१७॥
 जो दुसऱ्याव्या हितावरी । तो विषट कहिंच न करी । मानत मानत विवरी । अंतर तयाचे ॥१८॥
 आधीं अंतर हातीं ध्यावे । मग हळूहळू उकलावे । नाना उपाये न्यावे । परलोकासी ॥१९॥
 हेंकाडास हेंकाड मिळाला । तेथे गलबलाचि जाला । कळहो उठतां चातुर्याला । ठाव कैंचा ॥२०॥
 उगीच करिती बढवड । परी करून दाखवणे हे अवघड । परस्थळ साघणे जड । काठिण आहे ॥२१॥

१६ स्वाध्याय-३

दासबोध — दशक पंधरावा — समास सहावा

चके चपेटे सोसावे । नीच शब्द साहात जावे । प्रस्तावोन परावे । आपले होती
प्रसंग जाणोनि बोलावे । जाणपण कांहींच न घ्यावे । लीनता घरून जावे । जेथेतें
कुग्रामे अथवा नगरे । पाहावीं घरांचीं घरे । भिक्षामिसे लहानथेरे । परीक्षून सोडावीं
बहुतीं कांहीं तरी सांपडे । विचक्षण लोकीं मित्री घडे । उगेंच बैसतां कांहींच न घडे । फिंचे विवरणे
सावधपणे सर्व जाणावे । वर्तमान आधींच ध्यावे । जाऊं ये तिकडे जावे । विवेकेसाहित
नाना जिनसपाठांतरे । निवती सकळांचीं अंतरे । लेहोन देतां परोपकारे । सीमा सांडावीं
जैसे जयास पाहिजे । तैसे तयास दीजे । तरी मग श्रेष्ठाचि होईजे । सकळां मान्ये
भूमंडळीं सकळांस मान्य । तो म्हणों नयें सामान्य । किंत्वेक लोक अनन्य । तया पुरुषासी
ऐसीं चातुर्याचीं लक्षणे । चातुर्ये दिग्विजये करणे । मग तयास काये उणे । जेथेतें
॥२२॥ ॥२३॥ ॥२४॥ ॥२५॥ ॥२६॥ ॥२७॥ ॥२८॥ ॥२९॥ ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुहशिष्यसंवादे चातुर्यविवरणनाम समाप्त षष्ठ ॥ ९ ॥

* * *

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका ३ री

[दा. १४-६, १५-१ चातुर्यलक्षण, १५-६ चातुर्यविवरण; यावर आधारित]

प्र. १. खालील ओव्हांचा अर्थ सांगा.

(१) पीतापासून कृष्ण जाळे । १५-६-१ (२) समजले आणि वर्तले । १४-६-२५
(३) भेटभेटों उरी राखणे । १५-१-३५

प्र. २. कल्पना-विस्तार करा.

(१) १४-६-२३ (२) १५-१-२१ (३) १५-६-८

प्र. ३. लेखनक्रियेची महति श्रीसमर्थानी द. १५-६ मध्ये प्रारंभीच्या पाच ओव्हात करी सांगितली
आहे ?

प्र. ४. टिप्पें द्या—

(१) रेखा तितुकी पुसोने जाते । (२) पडी वेऊन उलथावे ।

प्र. ५. “ माणसाने चातुर्यने दिग्विजय संपादन करावा ” असे सांगताना श्रीसमर्थानी कोणती पथ्ये
सुचविली आहेत आणि कोणते मार्ग दाखविले आहेत ?

* * *

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय ४

द. ७-८ : अवणानिरूपण

बृहदारण्यक उषनिषदामध्ये याजवल्क्य-मैत्रेयी संवाद आहे. त्यामध्ये “ न वा अरे सर्वस्य
कामाय सर्व प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्व प्रियं भवति । ” अर्थ-“ सर्व वस्तु आपल्याला आवडतात,

त्वा वस्तुंसाठी त्या आवडत नाहीत, तर आपल्या आत्म्यासाठी त्या आपल्याला आवडतात. असा मोठा महत्त्वाचा निष्कर्ष याज्ञवल्क्याने काढला आणि शेवटी मैत्रेयीला असे सांगितले की, “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यः निदिध्यासितव्यः । ” अर्थ-“ अर्थात् सर्वात प्रिय असलेला हा आत्माच दर्शनास योग्य आहे. त्याचे श्रवण करावे, मनन करावे आणि पुन्हा पुन्हा ध्यान करावे. ” श्रवण हा शब्द श्रीसमर्थ फार व्यापक अर्थाने वापरतात. उपनिषदांत सांगितलेला आत्मदर्शनाचा मार्गच श्रीसमर्थांनी आपल्या ग्रंथामध्ये, विशेषतः दासबोधामध्ये, निःसंदेहपणे प्रतिपादन केला आहे म्हणून त्याच्या श्रवणाच्या निरूपणात मनन आणि निदिध्यासन अंतर्भूत आहे हे दृढपणे ध्यानात ठेवावे. ज्ञानमार्ग असो की शक्तिमार्ग असो, योगमार्ग असो की शक्तिमार्ग असो, मनाची संपूर्ण एकाग्रता होऊन ध्यानावस्था साध्य होणे हे ध्येय असते. ध्यानावस्थेत एकत्र गोळा होणारे मन एकाएकी तयार होत नाही. त्यासाठी त्याच्यावर ध्येयाचे संस्कार सारखे करावे लागतात. श्रवणाने हे कार्य होते. परंतु झालेला संस्कार खोल रुतून मनाचा अविभाज्य घटक होण्यासाठी त्या संस्काराचे रवंथ करावे लागते. एकच विषय मनात पुष्कळ वेळ घोळ-विण्याचे कार्य मननाने साधते आणि अधिकारी पुरुषाकडून नित्य श्रवण केल्याने मनाला सतत प्रेरणा मिळते. साधू पुरुषाचे शब्द श्रोत्याला (इलेक्ट्रिफाय) प्रस्फुरित करतात. म्हणून परमार्थमध्ये श्रवणाला इतके महत्त्व आहे.

॥ श्रीराम ॥

एका परमार्थाचे साधन । जें होये समाधान । तें तूं जाण गा श्रवण । निश्चयेसीं	॥ १ ॥
श्रवणे आतुडे भक्ती । श्रवणे उद्भवे विरक्ती । श्रवणे तुटे आसक्ती । विषयांची	॥ २ ॥
श्रवणे घडे चित्तशुद्धी । श्रवणे होये दृढबुद्धी । श्रवणे तुटे उपाधी । अभिमानाची	॥ ३ ॥
श्रवणे निश्चयो घडे । श्रवणे ममता मोडे । श्रवणे अंतरीं जडे । समाधान	॥ ४ ॥
श्रवणे आशंका फिटे । श्रवणे संशय लुटे । श्रवण होतां पालटे । पूर्वगुण आपुला	॥ ५ ॥
श्रवणे आवरे मन । श्रवणे घडे समाधान । श्रवणे तुटे बंधन । देहबुद्धीचे	॥ ६ ॥
श्रवणे मीपण जाये । श्रवणे घोका न ये । श्रवणे नाना अपाये । भस्म होती	॥ ७ ॥
श्रवणे होये कार्यसिद्धी । श्रवणे लागे समाधी । श्रवणे घडे सर्व सिद्धी । समाधानासी	॥ ८ ॥
सत्संगावरी श्रवण । तें कळे निरूपण । श्रवणे होईजे आपण । तदाकार	॥ ९ ॥
श्रवणे प्रबोध वाढे । श्रवणे प्रज्ञा चढे । श्रवणे विषयांचे वोढे । तुटोन जाती	॥ १० ॥
श्रवणे विचार कळे । श्रवणे ज्ञान हें प्रबळे । श्रवणे वस्तु निवळे । साधकासी	॥ ११ ॥
श्रवणे सद्बुद्धि लागे । श्रवणे विवेक जागे । श्रवणे मन हें मागे । मगवंतासी	॥ १२ ॥
श्रवणे कुसंग तुटे । श्रवणे काम बोहटे । श्रवणे घोका आटे । येकसरा	॥ १३ ॥
श्रवणे मोह नासे । श्रवणे स्फूर्ति प्रकाशे । श्रवणे सद्वस्तु भासे । निश्चयात्मक	॥ १४ ॥
श्रवणे होये उत्तम गती । श्रवणे आतुडे शांती । श्रवणे पाविजे निवृत्ती । अचळ पद	॥ १५ ॥

श्रवणा ऐसें सार नाहीं । श्रवण घडे सर्व काहीं । भवनदीचा प्रवाहीं । तरणोपाव श्रवणे
श्रवण भजनाचा आरंभ । श्रवण सर्वी सर्वारंभ । श्रवणे होये स्वयंभ । सर्व काहीं
प्रवृत्ती अथवा निवृत्ती । श्रवणेविण न घडे प्राप्ती । हे तों सकळांस प्राचिती । प्रत्यक्ष आहे
ऐकल्याविण कळेना । हे ठाउके आहे जना । याकारणे मूळ प्रेत्ना । श्रवण आधीं
जें जन्मीं ऐकलेचि नाहीं । तेथें पडिजे संदेहीं । म्हणोनियां दुजें काहीं । साम्यता न घडे
बहुत साधने पाहाती । श्रवणास न घडे साम्यता । श्रवणेविण तत्वतां । कार्य न चले
न देखतां दिनकर । पडे अवघा अंधकार । श्रवणेविण प्रकार । तैसा होये
कैसी नवविधा भक्ती । कैसी चतुर्विधा मुक्ती । कैसी आहे सहजस्थिती । हे श्रवणेविण न कळे
न कळे शुद्धकर्माचरण । न कळे कैसे पुरश्चरण । न कळे कैसे उपासन । विधियुक्त
नाना ब्रते नाना दाने । नाना तपे नाना साधने । नाना योग तीर्थाटणे । श्रवणेविण न कळती
नाना विद्या पिंडज्ञान । नाना तत्त्वाचं शोधन । नाना कळा ब्रह्मज्ञान । श्रवणेविण न कळे
आठरामार वनस्पती । येका जळे प्रवळती । येका रसे उत्पत्ती । सकळ जीवांची
सकळ जीवां येक पृथ्वी । सकळ जीवां येक रवो । सकळ जीवां वर्तवी । येक वायो
सकळ जीवां येक पैस । जयास बोलिजे आकाश । सकळ जीवांचा वास । येका परब्रह्मां
तैसें सकळ जीवांस मिळोन । सार येकचि साधन । तें हे जाण श्रवण । प्राणीमात्रांसी
नाना देश भाषा मते । भूमंडळीं असंख्याते । सर्वांस श्रवणापरते । साधन चि नाहीं
श्रवणे घडे उपरती । बद्धाचे मुमुक्ष होती । मुमुक्षाचे साधक, अती- । नेमेसिं चालती
साधकाचे होती सिद्ध । आगीं बाणता प्रबोध । हे तों आहे प्रसिद्ध । सकळांस ठाउके
ठाईचे खळ चांडाळ । तेचि होती पुण्यसिद्ध । ऐसा गुण तत्काळ । श्रवणाचा
जो दुर्बुद्धि दुरात्मा । तोचि होये पुण्यात्मा । अगाध श्रवणाचा महिमा । बोलिला न वचे
तीर्था व्रताची फळश्रुती । पुढे होणार सांगती । तैसें नवहे हातीचा हातीं । सप्रचित श्रवण
नाना रोग नाना व्याधी । तत्काळ तोडिजे औषधी । तैसी आई श्रवणसिद्धी । अनुभवी जाणती
श्रवणाचा विचार कळे । तरीच भाग्यश्री प्रगटे वळे । मुख्य परमात्माच आकळे । स्वानुभवासी
या नाव जाणावे मनन । अर्थालागों सावधान । निजघ्यासे समावान । होत असे
बोलिल्याचा अर्थ कळे । तरीच समाधान निवळे । अकस्मात अंतरीं वोळे । निःसंदेहता
संदेह जन्माचे मूळ । तें श्रवणे होये निर्मूळ । पुढे सहजचि प्रांजळ । समाधान
जेथें नाहीं श्रवण मनन । तेथें कैचे समाधान । मुक्तपणाचे बंधन । जडले पाई
मुमुक्ष साधक अथवा सिद्ध । श्रवणेविण तो अबद्ध । श्रवणमनने शुद्ध । चित्तवृत्ति होये
जेथें नाहीं नित्य श्रवण । तें जाणावे विलक्षण । तेथें साधके येक क्षण । क्रमं नये सर्वथा
जेथें नाहीं श्रवणस्वार्थ । तेथें कैचा हो परमार्थ । मार्गे केले तितुक्षे वेर्थ । श्रवणेविण होये
तस्मात् श्रवण करावे । साधन मर्नी घरावे । नित्यनेमे तरावे । संसारसागरीं
॥१६॥
॥१७॥
॥१८॥
॥१९॥
॥२०॥
॥२१॥
॥२२॥
॥२३॥
॥२४॥
॥२५॥
॥२६॥
॥२७॥
॥२८॥
॥२९॥
॥३०॥
॥३१॥
॥३२॥
॥३३॥
॥३४॥
॥३५॥
॥३६॥
॥३७॥
॥३८॥
॥३९॥
॥४०॥
॥४१॥
॥४२॥
॥४३॥
॥४४॥
॥४५॥
॥४६॥

सेविलेंचे सेवावें अन् । वेतलेंचे ध्यावें जीवन । तैसें श्रवणमनन । केलेंचे करावें	॥४७॥
श्रवणाचा अनादर । आळसें करी जो नर । त्याचा होये अपदार । स्वहितविष्फृ	॥४८॥
आळसाचें संरक्षण । परमार्थाची बुद्धवण । याकारणे श्रवण । केलेंचे पाहिजे	॥४९॥
आतां श्रवण कैसें करावें । कोण्या पंथास पाहावें । पुढिले समाप्ती आघवें । सांगिजेल	॥५०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवणनिरूपणनाम समाप्त अष्टम ॥८॥

* * *

द. ७-९ : श्रवणनिरूपण

माणसाच्या जीवनातील सर्व अंगांना समाज स्पर्श केल्यावाचून राहात नाही. केवळ अंतरंगाशी संबंध असणारे आध्यात्मिक जीवन का असेना, त्या जीवनामध्ये देखील सद्गुरु मिळणे व त्याची संगती घडणे ही समाजाची देणगी आहे. वस्तुस्थिती अशी असल्याने स्वतः मिळवलेले ज्ञान प्रत्येकाने समकालीन समाजाला सुकरहस्ताने यावे, असा श्री समर्थाचा आग्रह आहे. हे ज्ञानदान करण्याचे दोन पधान मार्ग चालत आले आहेत. व्याख्यान व प्रवचन यांच्या द्वारा आपले ज्ञान लोकांना श्रवण करायला लावून त्यांना ज्ञानसंपन्न करणे हा एक मार्ग होय. आणि आपले ज्ञान भाषाबद्ध करून लोकांमध्ये प्रसृत करणे हा दुसरा मार्ग होय. कोणत्याही ज्ञानाची उपासना करण्यास एक विशिष्ट धारणा लागते. अर्थात् आत्मज्ञानाची उपासना करण्यासाठी देखील काही पूर्वतयारी अवश्य असते. परंतु मानवीसमाज अफाट आहे. कोणत्या खी किंवा पुरुषापाशी अशी तयारी आहे हे आपणास माहीत नसते. म्हणून सर्व समाजाची जी व्यवहारभाषा आहे तिच्यामध्ये अध्यात्म सांगत राहावे. तिच्यामध्ये अध्यात्म लिहीत जावे. जो आधिकारी असेल तो त्याचा फायदा करून घेतोच घेतो. पण जो आधिकारी नसेल तो देखील ग्रंथामधील विचारांच्या प्रभावाने अधिकारी बनून आपले कल्याण करून घेतो. संतांचा दृष्टिकोन एका अर्थाते विज्ञानाशी जुळत भसतो. निरीक्षण आणि प्रयोग यांनी सिद्ध झालेले सिद्धांत तयार करणे आणि त्यांच्या सहाय्याने घटनांचा वरोवर अर्थ लावणे हे विज्ञानाचे काम आहे संतांनी मानवीजीवनाचा सूक्ष्म निरीक्षण केले. स्पतःच्या जीवनावर निर्भयपणे प्रयोग केले आणि या जगातील जीवनाचा संपूर्ण अर्थ शोधून काढला. संतांचे अनुभावविश्व मोठे व्यापक आणि सर्वस्पर्शी असते. ते अति जिवंत, ताजे व रसराशीत असते. त्याची बुद्धी सूक्ष्म असतेच पण त्यांची प्रतिभा अखंड जागी असते. संत स्वतःचे जीवनदर्शन ग्रंथामध्ये भाषाबद्ध करतात. अर्थात् ग्रंथ कसा असावा याबद्दल त्याचे विचार थोडेसे भिन्न असतात. श्री समर्थांचे तर म्हणणे असे की, ग्रंथाच्या बहिरंगापेक्षा (त्यामध्ये ग्रंथाची भाषा पण आली) त्याच्या अंतरंगास फार महत्त्व असते. संत जी भाषा वापरतात तिच्योमध्ये स्वतःचा अफाट अनुभव गच्छ भरण्याचा प्रयत्न करतात. म्हणून संत-ग्रंथामध्ये जेथे तेथे अनंताला गवसणी घालणाऱ्या कल्पनांचा सुकाळ आढळतो ग्रंथामधील शब्दांचा आधार घेऊन वाचक जर अर्तीद्विय, अव्यय, अव्यक्त आणि अनंत सद्वस्तूच्या अनुभवक्षेत्रामध्ये शिरू शकला तर तो ग्रंथ, ग्रंथ या नावास पात्र समजावा. तो ग्रंथ खरा उत्तम की जो अभ्यासला असता वाचकाच्या अंतरंगावर खोल परिणाम करतो आणि त्याच्या जीवनाला ताबडतोव अध्यात्माचे वळण लागते. इतकेच नव्हे तर वाचकाचे अनेक संशय फिटून आत्मस्वरूपाबद्दल त्याची निश्चित धारणा शाळी पाहिजे.

सांगण्याचा सारांश असा की, सामान्य माणसाचे स्वार्थी व अहंकारी जीवन अनेक अशुभ वासनांनी लिडबिडलेले असते. श्रवणाने अथवा ग्रंथसेवनाने त्या जीवनात आमूलाग्र बदल घडणे अवश्य असते. यासाठी माणसाने पुनःपुन्हा श्रवण करावे किंवा एकच ग्रंथ अहोरात्र अभ्यासावा.

॥ श्रीराम ॥

आतां श्रवण कैसें करावें । तेंहि सांगिजेल अघवें । श्रोतां अवधान घावें । येकाचित्तें	॥ १ ॥
येक वग्रतृत्व श्रवणी पडे । तेंजे जाले समाधान मोडे । केला निश्चय विघडे । अकस्मात्	॥ २ ॥
तें वग्रतृत्व त्यागावें । जें माईक स्वभावें । जेथें निश्चयाच्या नावें । सुन्याकार	॥ ३ ॥
येक्या ग्रंथें निश्चय केला । तो दुज्याने उडविला । तें संशयोचि वाढला । जन्मवरी	॥ ४ ॥
जेथें संशय तुटती । होये आशंकानिवृत्ती । अद्वैत ग्रंथ परमार्थी । श्रवण करावे	॥ ५ ॥
जो मोक्षाचा आधिकारी । तो परमार्थं धरी । प्रीति लागली अंतरी । अद्वैतग्रंथाची	॥ ६ ॥
जेंगे सांडिला इहलोक । जो परलोकांचा साधक । तें पाहावा विवेक । अद्वैतशास्त्री	॥ ७ ॥
जयास पाहिजे अद्वैत । तपापुढे ठेविता द्वैत । तें शोभले उठे चित । तया श्रोतयाचे	॥ ८ ॥
आवडीसारिखें मिळे । तें सुखाचि उंचवळे । नाहीं तरी कंटाळे । मानस ऐकतां	॥ ९ ॥
ज्याची उपासना जैसी । त्यासी प्रीति वाटे तैसी । तेथें वर्णिता दुज्यासी । प्रशस्त न वरे	॥ १० ॥
प्रीतीचें लक्षण ऐसें । अंतरीं उठे अनायासें । पाणी पाणवाटे जैसे । आपणाचि धांवे	॥ ११ ॥
तैसा जो आत्मज्ञानी नर । तयास नावडे इतर । तेथें पाहिजे सारासार । विचारणा ते	॥ १२ ॥
जेथें कुळदेव्या भगवती । तेथें पाहिजे सप्तशती । इतर देवांची स्तुती । कामा न ये सर्वथा	॥ १३ ॥
घेतां अनंताच्या व्रता । तेथें नलगे भगवद्गीता । साधुजनासी वार्ता । फळशेची नाहीं	॥ १४ ॥
वीरकंकण घालितां नार्कीं । परी तें शोभा पावेना कीं । जेथील तेथें आणिकीं । कामा न ये सर्वथा	॥ १५ ॥
नाना महात्मे वोलिलीं । जेथील तेथें वंद्य जाली । विपरीत करून वाचिलीं । तरी तें विलक्षण	॥ १६ ॥
मलारमाहात्म द्वारकेसी । द्वारकामाहात्म नेले कासी । कासीमाहात्म वेंकटसीं । शोभा न पवे	॥ १७ ॥
ऐसे सांगता असे वाढ । परी जेथील तेथेचि गोड । तैसी ज्ञानीयांस चाढ । अद्वैत ग्रंथाची	॥ १८ ॥
योगियांपुढे राहण । परक्षवंतांपुढे पाषाण । पंडितांपुढे डफगण । शोभा न पवे	॥ १९ ॥
वेदज्ञापुढे जरी । निस्पृहापुढे फळश्रुती । ज्ञानीयांपुढे पोथी । कोकशास्त्राची	॥ २० ॥
ब्रह्मचर्यांपुढे नाचणी । रासक्रीडा निरूपणी । राजहंसापुढे पाणी । ठेविले जैसे	॥ २१ ॥
तैसे अंतर्निष्ठापुढे । ठेविले शृंगारकि टिपडे । तें त्याचें कैसे घडे । समाधान	॥ २२ ॥
राषास रंकाची आशा । तक सांगणे पीयुषा । संन्याशासी वोवसा । उचिष्ट चांडाळी	॥ २३ ॥
कर्मनिष्ठां वशीकर्ण । पंचाक्षरी निरूपण । तेथें भंगे अंतःकर्ण । सहजाचि त्याचे	॥ २४ ॥
तैसे परमार्थिक जन । तपास नस्तां आत्मज्ञान । ग्रंथ वाचिता समाधान । होणार नाहीं	॥ २५ ॥
आतां असो हे बोलणे । जयासि स्वाहित करणे । तें सदा विचरणे । अद्वैतग्रंथी	॥ २६ ॥

आत्मज्ञानी येकचित् । तेण पाहाणे अद्वैत । येकांत स्थर्णी निवात । समाधान	॥ २७ ॥
बहुत प्रकारे पाहातां । ग्रंथ नाहीं अद्वैतापरता । परमार्थास तच्चता । तारुंच कीं	॥ २८ ॥
इतर जे प्रपञ्चिक । हास्य विनोद नवरासिक । हित नव्हे तें पुस्तक । परमार्थासी	॥ २९ ॥
जेणे परमार्थ वाढे । आंगीं अनुताप चढे । भक्तीसाधन आवडे । त्या नांव ग्रंथ	॥ ३० ॥
जो एकतांच गर्व गळे । कां ते भ्रातीच मावळे । नातरी येकसरे वोळे । मन भगवंतीं	॥ ३१ ॥
जेणे होये उपरती । अवगुण पालटती । जेणे चुके अधोगती । त्या नांव ग्रंथ	॥ ३२ ॥
जेणे धारिष्ठ चढे । जेणे परोपकार घडे । जेणे विषयवासना मोडे । त्या नांव ग्रंथ	॥ ३३ ॥
जेणे परत्रसाधन । जेणे ग्रंथे होये ज्ञान । जेणे होईजे पावन । या नांव ग्रंथ	॥ ३४ ॥
ग्रंथ बहुत असती । नाना विधाने फळश्रुती । जेथें नुपजे विरक्ती भक्ती । तो ग्रंथचि नव्हे	॥ ३५ ॥
मोक्षेविण फळश्रुती । ते दुराशेची पोथी । ऐकता ऐकता पुढती । दुराशाचि वाढे	॥ ३६ ॥
अवर्णीं लोभ उपजेल जेथें । विवेक कैचा असेल तेथें । बैसलीं दुराशेचीं भूतें । तया अधोगती	॥ ३७ ॥
ऐकोनिच फळश्रुती । पुढें तरी पावोन झाणती । तयां जन्म अधोगती । सहजाचि जाली	॥ ३८ ॥
नाना फळे पक्षी खाती । तेणोचि तथा होये त्रुप्ति । परी त्या चकोराचे चित्तीं । अमृत वसे	॥ ३९ ॥
तैसे संसारी मनुष्य । पाहें संसाराची वास । परी ते भगवंताचे अंश । भगवंतचि इछिती	॥ ४० ॥
ज्ञानियास पाहिजे ज्ञान । भजकास पाहिजे भजन । साधकास पाहिजे साधन । इछेसारिले	॥ ४१ ॥
परमार्थास परमार्थ । स्वार्थास पाहिजे स्वार्थ । कृपणास पाहिजे अर्थ । मनापासुनी	॥ ४२ ॥
योगियांस पाहिजे योग । भोगियांस पाहिजे भोग । रोगियांस पाहिजे रोग- । हर्ति मात्रा	॥ ४३ ॥
कवींस पाहिजे प्रबंद । तार्किंकांस तर्कवाद । भाविकांस संवाद । गोड वाटे	॥ ४४ ॥
पंडितांस पाहिजे वित्पत्ती । विद्वांसास अधेनप्रीती । कळावंतां आवडती । नाना कळा	॥ ४५ ॥
हरिदासा आवडे कीर्तन । सुचिस्मंतां संध्यास्नान । कर्मनिष्ठां विधिविधान । पाहिजे तें	॥ ४६ ॥
प्रेमलास पाहिजे करुणा । दक्षता पाहिजे विचक्षणा । चातुर्य पाहे शाहणा । आदरेसीं	॥ ४७ ॥
भक्त पाहे मूर्तिध्यान । संगीत पाहे ताळज्ञान । रागज्ञानी तानमान । मूर्छना पाहे	॥ ४८ ॥
योगाभ्यासीं पिंडज्ञान । तत्त्वज्ञासि तत्त्वज्ञान । नाडिज्ञानी मात्राज्ञान । पाहातुसे	॥ ४९ ॥
कामिक पाहे कोकशाळ । चेटकी पाहे चेटकमंत्र । यंत्री पाहे नाना यंत्र । आदरेसीं	॥ ५० ॥
टवाळां आवडे विनोद । उन्मत्तास नाना छंद । तामसास अप्रमाद । गोड वाटे	॥ ५१ ॥
मूर्ख होये नादलुब्धी । निंदक पाहे उणी संधी । पापी पाहे पापबुद्धि । लाऊन आंगीं	॥ ५२ ॥
येका पाहिजे रसाळ । येका पाहिजे पालहाळ । येका पाहिजे केवळ । सावडी भक्ती	॥ ५३ ॥
आगमी पाहे आगम । शर पाहे संग्राम । येक पाहाती नाना धर्म । इछेसारिले	॥ ५४ ॥
मुक्त पाहे मुक्तलोळा । सर्व पाहे सर्व कळा । जोतिषी भविष्य पिंगळा । वर्ण पाहे	॥ ५५ ॥
ऐसे सांगावे तें किती । आवडीसारिले ऐकती । नाना पुस्तके वाचिती । सर्वकाळ	॥ ५६ ॥
परी परत्र साधनेविण । म्हणों नये तें श्रवण । जेथें नाहीं आत्मज्ञान । तया नाव कर्मणा	॥ ५७ ॥

२२ स्वाध्याय - ४ श्रीदासबोध - दशक सतराबा - समाप्ति तिसरा

गोडीविण गोडपण | नार्केविण सुलक्षण | ज्ञानेविण निरूपण | बोलोंचि नये ||५८||

आतां असो हें बहुत | एकावा परमार्थग्रंथ | परमार्थग्रंथेविण वेर्थ | भथागोवी ||५९||

म्हणेनि नित्यानि श्वविचार | जेथें बोलिला सारासार | तोचि ग्रंथ पैलपार | पाववी विवेके ||६०||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवणनिरूपणनाम समाप्ति नवम ॥ ९ ॥

* * *

द. १७-३ : श्रवणनिरूपण

आत्मज्ञान साध्य करण्यासाठी अनेक मार्ग प्रचलित आहेत. परंतु श्रुती माउळीने सांगिलेला व अनेक थोर आत्मज्ञानी पुरुषांनी चोखाळलेला राजमार्गच श्री समर्थाना अतिशय आवडतो. श्रवण, मनन, निदिध्यसन आणि रोकडा आत्मसाक्षात्कार असा तो चार पायऱ्यांचा मार्ग आहे. या समाप्तात त्याचे थोडक्यात वर्णन आढळते. श्रीसमर्थ म्हणत आहेत की हा ग्रंथ आधीच सोङ्ग नका. त्यात काय सांगितले आहेत ते नीट बघा. कोणतेही ज्ञान प्रथम व्यवस्थित श्रवण झाले पाहिजे. नंतर त्यावर मनन करणे अति अवश्य असते. ज्ञानाचा विषय जितका सूक्ष्म तितका त्यावर मनन करण्यास विचार सूक्ष्म लागतो. परमार्थात आत्मस्वरूपावर विचार करायचा असतो. अंतरात्मा युगानयुगे विश्व चालवतो आहे. जगातील मोठमोठे पुरुष त्याच्यासाठीच जगले. तो नसेल तर सारे व्यर्थ जाते. म्हणून सर्व ज्ञानामध्ये आत्मज्ञान श्रेष्ठ आहे. जो अत्यंत मननशील आहे, विवेकसंपन्न आहे, त्याला पंचभूतांच्या पर्लिंकडे स्वतःपाशी तो आत्मा सापडतो. त्यासाठी सूक्ष्मात शिरणे अवश्य असते. परंतु मायादेवीच्या धांबळीत सूक्ष्मामध्ये लक्ष गुंतवणारा माणूस कवितच आढळतो. दृश्याच्या नादी लागल्याने अधोगती होते. यासाठी साधकाने विचारांनी ऊर्ध्व व्हावे, म्हणजेच सूक्ष्मामध्ये शिरावे. निरंजनास धुंडता धुंडता देहातीत होणारा तो धन्य होय. उपासनेने अगदी मूळ संकल्पापर्यंत पोचावे. त्याच्या पर्लिंकडे निश्चळ ब्रह्म असते. त्या ब्रह्माचा विचार तर सूक्ष्माहून सूक्ष्म आहे. साधकाने विवेकप्रलयाने जावे. हा साधला कीं, ग्रंथ बाजूला ठेवावा.

॥ श्रीराम ॥

थांवा थांवा ऐका ऐका | आधींच ग्रंथ सोङ्ग नका | सांगितलें तें ऐका | सावधपणे || १ ||

श्रवणामध्ये सार श्रवण | तें हें अध्यात्मनिरूपण | सुचित करून अंतःकर्ण | ग्रन्थामध्ये विवरावें || २ ||

श्रवणमननाचा विचार | निजध्यासें साक्षात्कार | रोकडा मोक्षाचा, उधार- | बोलोंचि नये || ३ ||

नाना रत्ने परीक्षितां | अथवा वजने करिता | उत्तम सोनें पुर्टी घालितां | सावधान असावे || ४ ||

नाना नाणीं मोजून घेणे | नाना परीक्षा करणे | विवेकी मनुष्यासी बोलणे | सावधपणे || ५ ||

जैसें लाखोलीचे धान्य | निवडून वेचितां होतें मान्य | सगट मानितां अमान्य | देव थोमे || ६ ||

येकांतीं नाजुक कारबार । जें असावे अवितल्पर । त्याच्या कोटिगुणे विचार । अध्यात्मग्रन्थी ॥ ७ ॥
 काहिण्या कथा गोष्टी पवाढ । नाना अवतारचरित्रे वाढ । त्या समस्तांमध्ये जाढ । अध्यात्मविद्या ॥ ८ ॥
 गत गोष्टीस एकिले । तें काये हातास आले । म्हणती पुण्य प्राप्त जाले । परी तें दिसेना कीं ॥ ९ ॥
 तैसे नठहे अध्यात्मसार । हा प्राचीतीचा विचार । कळतां अनुमानाचा संब्हार । होत जातो ॥ १० ॥
 मोठे मोठे येऊन गेले । आत्म्याकरितांच वर्तले । त्या आत्म्याचा महिमा बोले । ऐसा कवण ॥ ११ ॥
 युगानयुगे येकटा येक । चालवितो तिनी लोक । त्या आत्म्याचा विवेक । पाहिलाच पाहावा ॥ १२ ॥
 प्राणी आले, येऊन गेले । ते जैसे जैसे वर्तले । ते वर्तणुकेचे कथन केले । इछेसारखे ॥ १३ ॥
 जें आत्मा नाहीं दाट । तेथे अववें सरसपाट । आत्म्याविण बापुढे काष्ठ । काये जाणे ॥ १४ ॥
 ऐसे वरिष्ठ आत्मज्ञान । दुसरे नाहीं यासमान । सृष्टीमध्ये विवेकी सज्जन । तेचि हें जाणती ॥ १५ ॥
 पृथ्वी आणी आप तेज । याचा पृथ्वीमध्ये समज । अंतरात्मा तत्त्वबीज । तें वेगळेचि राहिले ॥ १६ ॥
 वायोपास्त्रून पैलिकडे । जो कोणी विवेके पवाडे । जवळीच आत्मा सांपडे । तथा पुरुषासी ॥ १७ ॥
 मायादेवीच्या धांदली । सूक्ष्मीं कोण मन घाली । समजला त्याची तुटली । संदेहवृत्ती ॥ १८ ॥
 मूळमाया चौथा देह । जाला पाहिजे विदेह । देहातीत होऊन राहे । धन्य तो साधु ॥ १९ ॥
 विचारे उर्ध चढती । तयासीच उर्धवगती । येरां सकळां अधोगती । पदार्थज्ञाने ॥ २० ॥
 पदार्थ चांगले दिसती । परी ते सर्वेचि नासती । अतो ऋष ततो ऋष होती । लोक तें ॥ २१ ॥
 याकारणे पदार्थज्ञान । नाना जिनसीचा अनुमान । सर्व सांझून, निरंजन- । खुंडीत जावे ॥ २२ ॥
 अष्टांग योग पिंडज्ञान । त्याहून थोर तत्त्वज्ञान । त्याहून थोर आत्मज्ञान । तें पाहिले पाहिजे ॥ २३ ॥
 मूळमायेचे सेवटी । हारिसंकल्प मुळीं उठी । उपासनायोगे मिठी । तेथे घातली पाहिजे ॥ २४ ॥
 मग त्यापैलिकडे जाण । निखळ ब्रह्म निर्गुण । निर्मळ निश्चल त्याची स्वूर्ण । गननासारिखी ॥ २५ ॥
 येथून तेथवरी दाटले । प्राणीमात्रांस भेटले । पदार्थमात्रां लिगटले । व्यापून आहे ॥ २६ ॥
 त्याएसे नाहीं थोर । सूक्ष्माहून सूक्ष्म विचार । पिंडब्रह्मांडाचा संब्हार- । होतां, कळे ॥ २७ ॥
 अथवा पिंडब्रह्मांड असतां । विवेकग्रलये पाहो जातां । शाश्वत कोण तें तत्त्वतां । उमजों लागे ॥ २८ ॥
 करून अवघा तत्त्वज्ञाडा । सारासाराचा निवाडा । सावधपणे ग्रन्थ सोडा । सुखिनावे ॥ २९ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवणनिरूपणनाम समाप्ति तिसरा ॥ ३ ॥

* * *

दासबोध-प्रबोधः प्रश्नपत्रिका ४ थी

[श्रवणमाहात्म्य : द. ७-८, ९-१०, १७-३ यावर आधारित]

प्र. १. द. १७-३ मध्ये पहिल्याच ओवीत ग्रंथ सोडण्याशूर्वी कोणती तशारी करावी असे समर्थनी सांगितले आहे ?

प्र. २. अवणापासून कोणते लाभ होतात ? दहा लक्षणे लिहा. (द. ७-८)

प्र. ३. ज्ञानी साधकाळा अद्वैत ग्रंथ-अवणाच पाहिजे हा विचार समर्थानी द. ७-९ मधील तीन चार ओव्यात मांडला आहे. त्या ओव्या लिहा.

प्र. ४. येकांती नाजुक कारबार। तेरें असावे अति तत्पर। त्याच्या कोटि गुणे विचार। अध्यात्म ग्रंथीं ॥ या ओव्याचे ७-८ ओळीत स्पष्टीकरण करा.

प्र. ५. १) तुम्ही आतापर्यंत ऐकलेल्या पाच प्रभावी प्रवचनकारांची नावे लिहा.

२) त्यांनी केलेल्या प्रवचनातील कोणत्या विशिष्ट विचारांचा ठसा आपल्यावर उमठला ?

३) श्री समर्थांची चांगल्या ग्रंथाची लक्षणे सांगा.

* * *

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय ५ वा

द. १६-९ : नाना उपासनानिरूपण

ओत्यांनी असा प्रश्न विचारला कीं जगामध्ये पुळकळ प्रकारचे लोक आहेत. त्याच्या उपासनाखेलील पुळकळ प्रकारच्या असतात. जो तो आपल्या देवतेचे श्रद्धेने व मनापासून भजनपूजन करतो, स्तवन करतो, आणि प्रत्येक जण आपल्या उपासनेला निर्गुण म्हणतो. हे कसे ? या प्रकारे उत्तर देण्यासाठी श्रीसमर्थानी हा समास सांगितला आहे. त्याचे उत्तर असे की आपल्या दैवताची स्तुती करण्याचा माणसाचा स्वभाव आहे. त्याचा हा परिणाम असतो. येथे निर्गुण म्हणजे बहुगुण. अंतरात्मा हात खरा बहुगुणी आहे. सगळ्या दैवता अंतरात्म्याच्याच अंशरूप असतात. मक्क लोक जे मजनपूजन करतात ते अखेर अंतरात्म्यास पोचते. पावसाचे पाणी झाडाच्या रोड्यावर पडते, तरीपण ते मुळाकडे जाते, तसे हे घडते. सगळ्यांनाच मूळ सापडत नाही. फक्क साधूच्या अंतर्यामी खरा आत्मानात्माविवेक असतो. तो मूळ अंतरात्म्यापर्यंत पोचतो, जे चंचलपणे बदलते, त्यास सगुण म्हणतात. जे निश्चल असते त्यात कधी विकार किंवा बदल होत नाही. ते गुणातीत निर्गुण होय. या गोष्टी ज्याने त्याने विवेकाने समजाव्या. उगीच वाद घालू नये. राजे दोन प्रकारचे असतात. एक सिंहासनावर आरूढ झालेला खरा राजा आणि दुसरा राजा नावाचा कोणी सेवक, खोटा राजा. या दोघांमधील खरा आपण राजा ओळखतो. त्याचप्रमाणे उपास्य-देवतेला देव म्हणणे ठीक आहे; पण तो खोटा राजा आहे. सर्व दृश्य विरल्यावर जे जे शिळ्हक उरते ते खरे निर्गुण होय बाकीचे सारे मायेमध्ये येते. जगात सगळी चंचल निश्चलाची सळमिसळ आहे. सगुण निर्गुण एकत्र कालवले आहे. त्यांचा नीट विवेक केल्याचाचून समुण व निर्गुण कोणते ते कळत नाही. म्हणून साधकाने अति सूक्ष्म विचार करावा आणि खरे-खोटे व भ्रष्ट-अंतर्निष्ठ नीट समजून ध्यावे.

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमध्ये लोक नाना। त्यास नाना उपासना। भावार्थे प्रवर्तले भजना। ठाई ठाई
आपुल्या देवास भजती। नाना स्तुतीं स्तवने करिती। जे ते निर्गुण झाणती। उपासनेसी

॥ १ ॥
॥ २ ॥

याचा कैमा आहे भाव मज सांगिजे अभिप्राव अरे हा स्तुतीचा स्वभाव ऐसा आहे	॥ ३ ॥
निर्गुण द्विणिजे बहुगुण बहुगुणी अंतरात्मा जाण सकळ त्याचे अंश हें प्रमाण प्रचित पाहा	॥ ४ ॥
सकळ जनासी मानावें तें येका अंतरात्म्यास पावतें आधिकारपरत्वें तें मान्य कीजे	॥ ५ ॥
श्रोता म्हणे हा अनुमान मुळीं घालावें जीवन तें पावे पानोपान हे सध्या प्रचिती	॥ ६ ॥
वक्ता म्हणे तुळसीवरी उदक घालावें प्राप्तभरी वरी न थिरे निमिषमरी भूमीस भेदे	॥ ७ ॥
थोरा वृक्षास कैसें करावें सेंद्या पाव कैसें न्यावें याचा अभिप्राय देवें मज निरोपावा	॥ ८ ॥
प्रजन्याचें उदक पडतें तें तों मुश्यकडे येतें हाताचि पावेना तेथें काये करिती	॥ ९ ॥
सकळास मूळ सापडे ऐसे पुण्य कैंचे घडे साधुजनाचे पवाडे विवेकीं मन	॥ १० ॥
तथापो वृक्षांचें निर्गुण जीवन घालिता कोठें पडे ये गोष्टीचें सांकडे कांहींच नाहीं	॥ ११ ॥
मागळ आशंकेंचे निर्शन होतां जालें समाधान आतां गुगास निर्गुण कैसे म्हणती	॥ १२ ॥
चंचलपणे विकारलें सगुग ऐसें बोलिलें येर तें निर्गुण उरलें गुणातीत	॥ १३ ॥
वकळा म्हणे हा विचार शोधून पहावें सारासार अंतरीं राहातां निर्धार नांव नाहीं	॥ १४ ॥
विवेकेंचि तो मुख्य राजा आणी सेवकांचे नांव राजा याचा विचार समजा वेवाद खोटा	॥ १५ ॥
कल्पांतप्ररुद्धं जे उरलें तें निर्गुण ऐसें बोलिलें येर ते अवधेंचि जालें मायेमधें	॥ १६ ॥
सेना शाहार बाजार नाना यात्रा लाहानथोर शब्द उठती अपार कैसे निवडावे	॥ १७ ॥
कळामधें प्रज्यन्यकळ मध्यरात्रीं होतां निवळ नाना जीव बोलती सकळ कैसे निवडावें	॥ १८ ॥
नाना देश भाषा मतें भूमंडळीं असंख्यातें बहु ऋषी बहु मतें कैसीं निवडावीं	॥ १९ ॥
बृष्टि होतांच अंकुर सृष्टीवरी निवती अपार नाना तरु लाहानथोर कैसे निवडावें	॥ २० ॥
खचरे भूवरे जळचरे नाना प्रकारीचीं शरीरे नाना रंग चित्रविचित्रे कैसीं निवडावीं	॥ २१ ॥
कैसे दृश्य आकारलें नानापरीं विकारलें उदंडचि पैसावले कैसे निवडावें	॥ २२ ॥
पोकळीमधें गंधवनगरे नाना रंग लाहानथोरे बहु वेत्ति बहु प्रकारे कैसीं निवडावीं	॥ २३ ॥
दिवसरजनीचे प्रकार चांदिंगे आणी अंधकार विचार आणि अविचार कैसा निवडावा	॥ २४ ॥
विचार आणी आठवण नेमस्त आणी वाढकळपण प्राचित आणी अनुमान येणे रीती	॥ २५ ॥
न्याय आणो अन्याय होय आणी न होये विवेकेंविण काये उमजों जाणे	॥ २६ ॥
कार्यकर्ता आणी निकामी शूर आणि कुरुमी धर्मी आणि अधर्मी कळला पाहिजे	॥ २७ ॥
धनाठच आणि दिवाळखोर साव आणि तश्कर खरे खोटें हा विचार कळला पाहिजे	॥ २८ ॥
वर्गितु आणी कानिगु भ्रष्ट आणी अंतरनिष्टु सारासाराविचार पष्ट कळला पाहिजे	॥ २९ ॥

इति श्रीदासबोधे गुहशिष्यसंवादे नाना उपासनानिरूपणनाम समाप्त नवम ॥ ९ ॥

द. १६-१० : गुणभूतनिरूपण

श्रोत्यांनी प्रभ विचारला की जगात सारी पंचभूतांची धांडल दिसते. पंचभूते विकारी आहेत. ती गेल्यावर काय शिळ्क राहते ? तीन गुण कोठे जातात ? श्रीसमर्थ याचे उत्तर देतात. अंतरात्मा हे पाचवे भूत आहे. त्याच्यात त्रिगुणांचा अंतर्माव असतो. जे जे ज्ञालेले आहे ते सारे भूत होय. अर्थात् त्रिगुण त्याच्यातच येतात. आपल्याला दिसणारे सारे दृश्य पंचभूतांपासून ज्ञालेले आहे. दृश्य पदार्थात एका भूताची उणीच दुसरे भूत भरून काढते. अशा पद्धतीने सजीव देह तथार होतो सर्व ठिकाणी पंचभूतांचा काला असल्याने त्यामध्ये वेगवेगळे निवडता येत नाही. दृश्य विश्वाबद्दल सर्व काही काही समजेद दुर्घट आहे. थोडेसे लक्षात यावे म्हणून काही येथे सांगितले. निरनिराळ्या शास्त्रांच्यामध्ये विरोध असतो, अनुमानाने एक खड निश्चय होत नाही. भगवंताचे गुण अगाध आहेत. एका आत्माराम सगळे विश्व पाळतो. त्याच्यावाचून सर्व प्राणी केवळ प्रेत बनतात, धूळ बनतात. अंतरात्मा म्हणजे जिवंतपण, अंतरात्मा नाही म्हणजे मरण, हे बरोबर समजले पाहिजे. माणसाचा विवेकसुद्धा अंतरात्म्यामुळेच घडतो. तात्पर्य, माणसाने अंतरात्मारूपी जगदीशाला भजावे. प्रत्येकाने त्याची उपासना करावी. उपासना उत्तम चालली तर वरील विचार आपोआप कळतात. उपासनेचा आधार फार मोठा असतो, भजन, साधन व अभ्यास यांच्या योगाने परमार्थ साधतो असा विश्वास बाळगावा.

॥ श्रीराम ॥

पंचभूतें चाले जग । पंचभूतांची लगवग । पंचभूतें गेलिया मग । काये आहे ॥ १ ॥
 श्रोता वकत्यास बोले । भूतांचे महिमे वाढविले । आणि त्रिगुण कोठें गेले । सांगा स्वामी ॥ २ ॥
 अंतरात्मा पांचवे भूत । त्रिगुण त्याचें अंगभूत । सावध करूनिया चित्त । वरें पाहे ॥ ३ ॥
 भूत छाणिजे जितुकें जालें । त्रिगुण जाल्यात आलें । इतुकेन मूळ खंडलें । आशंकेचे ॥ ४ ॥
 भूतावेगळे काहीं नाहीं । भूतजात हें सर्वही । येकावेगळे येक काहीं । घडेचिना ॥ ५ ॥
 आत्म्याचेनी जाला पवन । पवनाचेन प्रगटे अग । अग्रीपासून जीवन । ऐसे बोलती ॥ ६ ॥
 जीवन आवधे डबाविले । तें रविमंडळे आळले । वन्हीवायोचेन जाले । भूमंडळ ॥ ७ ॥
 वन्ही वायो रवी नस्तां । तरी होते उदंड सीतळता । ते सीतळतेमध्ये उष्णता । येणे न्याये ॥ ८ ॥
 आवधे वर्मासी वर्म केले । तरीच येवढे फांपावले । देहेमात्र तितुकें जाले । वर्माकरितां ॥ ९ ॥
 आवधे सीतळाचि असते । तरी प्राणीमात्र मरोनी जाते । आवध्या उष्णेचि करपते । सकळ काहीं ॥ १० ॥
 भूमंडळ आळोन गोठले । तें रविकिर्णे वाळोन गेले । मग सहजाचि देवे रचिले । उपायासी ॥ ११ ॥
 म्हणोनी केला प्रज्यन्यकाळ । थंड जाले भूमंडळ । पुढे उष्ण काहीं सीतळ । सीतकाळ जाणावा ॥ १२ ॥
 सीतकाळे कष्टले लोक । कर्पोन गेले वृक्षादिक । म्हणोन पुढे कौतुक । उष्णकाळाचे ॥ १३ ॥
 त्याहिमध्ये प्रातःकाळ । माध्यानकाळ सायंकाळ । सीतकाळ उष्णकाळ । निर्माण केले ॥ १४ ॥
 ऐसे येकामार्गे येक केले । विलेने नेमस्त लाविले । येणेकरितां जगले । प्राणीमात्र ॥ १५ ॥
 नाना रसे रोग कठीण । म्हणोनी औषधी केल्या निर्माण । परंतु सुष्टीचे विवरण । कळले पाहिजे ॥ १६ ॥

देहेमूळ रक्त रेत । त्या आपाचे होती दांत । ऐसीच भूमंडळी प्राचित । नाना रत्नांची ॥१७॥
 सकळांसी मूळ जीवन बांधा । जीवनें चाले सकळ धंदा । जीवनेंविण हरिगोविंदा । प्राणी कैंचे ॥१८॥
 जीवनाचें मुक्ताफळ । शुक्रासारिखें सुटाळ । हिरे माणिके इंद्रनीळ । ते जळें जाले ॥१९॥
 महिमा कोणाचा सांगावा । जाला कर्दमुचि आघवा । वेगवेगळु निवडावा । कोण्या प्रकारे ॥२०॥
 परंतु बोलिले कांहीयेक । मनास कळावया विवेक । जनांमधें तार्किक लोक । समजती आघवें ॥२१॥
 आघवें समजलें हें घडेना । शास्त्राशास्त्रांसी पडेना । अनुमानें निश्चय होयेना । कांहीयेक ॥२२॥
 अगाध गुण भगवंताचे । शेष वर्णू न शके वाचे । वेदविधी तेहि काचे । देवेंविण ॥२३॥
 आत्माराम सकळां पाळी । आवधें त्रयलोक्य सांभाळी । त्या येकेंविण धुळी । होये सर्वत्राची ॥२४॥
 जेथें आत्माराम नाहीं । तेथें उरों न शके कांहीं । त्रयलोकीचे प्राणी सर्वही । प्रेतरूपी ॥२५॥
 आत्मा नस्ता येती मरणे । आत्म्याविण कैंचें जिणे । बरा विवेक समजणे । अंतर्यामीं ॥२६॥
 समजणे जें विवेकाचें । तेहि आत्म्याविण कैंचें । कोणीयेके जगदीशाचें । भजन करावें ॥२७॥
 उपासना प्रगट जाली । तरी हे विचारणा कळली । याकारणे पाहिजे केली । विचारणा देवाची ॥२८॥
 उपासनेचा मोठा आश्रयो । उपासनेविण निराश्रयो । उदंड केलें तरी तो जयो । प्राप नाहीं ॥२९॥
 समर्थांची नाहीं पाठी । त्यास भलताच कुटी । याकारणे उठाउठी । भजन करावें ॥३०॥
 भजन साधन अभ्यास । येणे पाविजे परलोकास । दास म्हणे हा विश्वास । धारिला पाहिजे ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गुणमूतनिस्तप्तनाम समाप्त दशम ॥ १० ॥

* * *

दा. १७-५ : अजपानिरूपण

श्रीसमर्थांनी या समाप्तामध्ये अजपाजपाचा थोडक्यात परामर्ष घेतला आहे. खरे सांगायचे म्हणजे साधकाच्या दृष्टीने अजपाजपाचे महत्त्व सांगावे तेवढे थोडेच आहे. वेद, उपनिषदे, न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, तंत्र आणि बौद्धदर्शन या सर्वात अजपाजपाचे महत्त्व आढळते. जपा शब्द जप् धातूपासून बनतो. जप् म्हणजे मंत्र इ. मनात म्हणणे. आपण होऊन न काता जो जप आपोआप चालतो तो अजप होय. त्यास गायत्री म्हणतात. “अजपां नाम गायत्रीम् जीवो जपति सर्वदा” गायत्री छीलिंगी म्हणून अजपा असे रूप बनते. आपण प्रयत्न न करता जो आपोआप जप होतो त्यास अजपाजर असे म्हणतात. “हंसः किंवा हंसो” या मंत्राला अजपा नाव आहे. विद्यारण्यमुनींच्या सर्व दर्शनसंग्रहांमधील पातंजलदर्शनावर भाष्य करताना अभ्यंकर शास्त्री लिहितात—“अजपामंत्रेति, स्वभावसिद्धृ एवायं श्वासपश्वासरूपः अजपा मंत्रः स्वभावसिद्धत्वात् न अयम् इतरमंत्रवत् जप्यते, तेन अजपा इति उच्यते, तत्र श्वासपश्वासयोः: “हंसः” इति भावना क्रियते ।”—बाहेरचा वायू आत घेणे हा श्वास तर आतील वायू बाहेर सोडणे हा प्रश्वास. श्वास घेताना सोकार तर श्वास सोडताना हंकार होतो. सोकार शक्तिरूप आहे. तर हंकार शिवरूप आहे. हंसः व सोहं दोन्ही एकच समजावे. मरा, मरा जेव्हा अजपा शाळा तेव्हा तोच आपोआप इम राम

ज्ञाला. त्याने वाल्हाचा वाल्मीकी ज्ञाला. तसेच सोहं आणि ओंकार दोन्ही एकच आहेत. सोहं प्रणवरूप आहे. प्रत्येक जीव, सर्व देहाला, सर्व अवयवांना व्यापून सोहं सोहं करीत हृदयात राहतो. भक्तिमान योग्यांना प्रणवजप अतिप्रिय असतो. प्रणवामध्ये परमेश्वराची भावना करून रात्रंदिवस योगी लोक भक्ति पूर्वक प्रणवाचा जप करतात. ज्ञानप्रधान वेदान्ती लोक परमेश्वराची तदाकार भावनेने अहंरात्र सोहंचा जप करतात, स्वरसाधना करणारे काही लोक केवळ कुंभक करून अजपा जपतात. अशा जपाने त्यांना त्रिकाळज्ञान होते. अलौकिक सिद्धी प्राप्त होतात आणि अखेर मोक्ष मिळतो. अजपाजप करणारे अद्वैत वेदान्ती सगुणब्रह्माची अभेदाने उपासना करतात. त्यास “अहंग्रहोपासना” म्हणतात. या उपासनेतील जपाने जीव चट्कन स्वरूपमय होऊन जातो. निरनिराळ्या सगुण देवतांची उपासना करणारे भक्तिमार्गी संत, अखंड नामस्मरण करतात. सतत अभ्यासाने त्यांना नामाचा अजपाजप साधतो आणि प्रेमसमाधीचा अनुभव येतो. पुढे त्यांचे नाम आपोआप चोवीस तास अखंड चालते. वाणी चार प्रकारच्या आहत. त्यंपैकी परावाणी केवळ मूळसंकल्परूप, स्फुरणरूप, उन्मेषरूप किंवा शिवशक्तिरूप असते. ती भावमय, शांत, स्वस्थ व आनंदमय अशी अनुभवास येते. तिच्यात केवळ आनंदाचे भान राहते, तिच्यातून प्रथम नाद येतो. तो प्रणवरूप किंवा ओंकारमय असतो. वेदांचे तो सनातन बीज असून दहराकाश त्याचे वस्तिस्थान होय. यास नादब्रह्म म्हणतात. पश्यन्तीरूप नादब्रह्म अर्थप्रधान असते, सर्व चराचराला व्यापून राहते. सूक्ष्म नादरूपाने प्रत्येक जीवाच्या अंतर्यामी ते वास्तव्य करते. नादश्रवणाचा अभ्यास करणारे साधक कानात कापसाचे बोळे घालून ध्यानात आतील प्रणव नाद ऐकतात. ते नादश्रवण मंद ज्ञाले की स्वरूप प्रचीती मद ज्ञाली असे समजावे. श्रीसमर्थ या समासात असे सांगतात की रोज चोवीस तासीत आपले एकवीस हजार सहारे श्वासप्रश्वास होतात. हीच अजपाजपाची संखण होय. स्वराचे जन्मस्थान आत आहे एकातान मौन धरून बसावे व आत लक्ष घावे, म्हणजे सोहं सूक्ष्म नाद ऐकू येतो. उच्चार तर नाही पण शब्द तर असतो. सोहला ध्वनी नाही म्हणूनच तो सहजशब्द होय. श्वास घेताना सो आणि सोहताना हं असा सोहं मंत्र अजपात चालतो. हा शब्द मागे टाकून सूक्ष्मात जाणारा तो खरा मौनी होय. सर्व जीवांच्या अंतर्यामी अजपा असते. आपल्यामधील अजपा आपण अगदी सहज बघावी. अंतरात्म्याला सहज बघावे, कषाने बघू नये, त्याचे दर्शन ज्ञाले की ध्यान सहज घडते. माणूस सहजपणे वागला की, अंतरात्मा प्रह्ल होतो. समजा, एखाद्या माणसाच्या घरात आजूबाजूला द्रव्य गुप्तपणे भरलेले आहे. पण ते माहीत नसल्याने तो दारिद्र्य भोगतो. आपल्या घरात द्रव्य भरलेले आहे, ही समजूत पठण्यासच कष पडतात. नंतर ते मिळविण्यास कष पडत नाहीत. त्याचप्रमाणे आपल्या अंतर्यामी अजपा भरलेली आहे हे काही केल्या उमजत नाही. ती समजूत एकदा पटली म्हणजे मग अजपा साधणे कठीण नाही.

॥ श्रीराम ॥

येकवीस सहस्र सासें जपा । नेमून गेली ते अजपा । विचार पाहतां सोपा । सकळ काहीं
मुर्खीं नासिकीं आसिजे प्राणे । त्यास अखंड येणे जाणे । याचा विचार पाहाऱे । सूक्ष्मदृष्टीं
मुर्खीं पाहाऱां येक स्वर । त्याचा तार मंद्र घोर । त्या घोराहून सूक्ष्म विचार । अजपाचा
सरिगमपदानिस । सर्व मात्रुका सायास । प्रथम स्वरें मात्रुकांस । म्हणोन पाहाऱे
फेरावेहून अर्थे । आणि फूर्यांतीखालते । स्वरांचे जन्मस्थान तें । तेथून उठे
॥ १ ॥
॥ २ ॥
॥ ३ ॥
॥ ४ ॥
॥ ५ ॥

येकांतीं उगेच बैसावे । तेथें हें समजोन पाहावे । अखंड ध्यावे सांडावे । प्रभंजनासी	॥ ६ ॥
येकांतीं मौन्य धरून बैसे । सावध पाहातां कैसें भसे । सोहं सोहं ऐसे । शब्द होती	॥ ७ ॥
उव्चारेविण जे शब्द । ते जाणावे सहजशब्द । प्रत्यया येती परंतु नाद । कांहीच नाहीं	॥ ८ ॥
ते शब्द सांडून बैसला । तो मैनी म्हणावा भला । योगाभ्यासाचा शब्दला । याकारणे	॥ ९ ॥
येकांतीं मौन्य धरून बैसला । तेथें कोण शब्द जाला । सोहं ऐसा भासला । अंतर्पासों	॥ १० ॥
घरितीं सो सांडितां हं । अखंड चाले सोहं सोहं । याचा विचार पाहातां बहु । विस्तारला	॥ ११ ॥
देहधारक तितुका प्राणी । श्वेतजउद्दिजादिक खाणी । स्वासोस्वास नस्तां प्राणी । कैसे जिती	॥ १२ ॥
ऐसी हे अजपा सकळासी । परंतु कठे जाणत्यासी । सहज सांडून सायासीं । पडोंच नये	॥ १३ ॥
सहज देव असताचि असे । सायासें देव फुटे नासे । नासिवंत देवास विश्वासे । ऐसा कवणु	॥ १४ ॥
जगदांतराचे दर्शन । सहज घडे अखंड ध्यान । आत्मद्वेषे जन । सकळ वर्ती	॥ १५ ॥
आत्मयाचे समाधान । घडे तैसेचि आशन । सांडले फिटले समर्पण । तयासीच होये	॥ १६ ॥
अग्रपुरुष पोटीं वसती । तयास अत्रदाने सकळ देती । लोक आज्ञेमध्ये असती । आत्मयाचे	॥ १७ ॥
सहज देवजपध्याने । सहज चालणे स्तुति स्तवने । सहज घडे ते भगवांनि । मान्य कीजे	॥ १८ ॥
सहज समजायाकारणे । नाना हटयोग करणे । परंतु येकायेकीं समजणे । घडत नाहीं	॥ १९ ॥
द्रव्य चुक्रते दरिद्र येते । तर्हीं लक्ष्मी वरी वर्तीं । प्राणी काय करील ते । ठाउके नाहीं	॥ २० ॥
तळघरांमध्ये उदंड द्रव्य । भिंतीमध्ये घातले द्रव्य । स्तंभां तुळवटीं द्रव्य । आपण मध्ये	॥ २१ ॥
लक्ष्मीमध्ये करंटा नांदे । त्याचे दरिद्र आधीक सादे । नवल केले परमानंदे । परम पुरुषे	॥ २२ ॥
येक पाहाती येक खाती । ऐसी विवेकाची गती । प्रवृत्ति अथवा निवृत्ति । येंगेचि न्याये	॥ २३ ॥
अंतर्मी वसतां नरायेणे । लक्ष्मीस काये उणे । ज्याची लक्ष्मी तो आपणे । बळकट धरावा	॥ २४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अजपानिरूपणनाम समाप्त पंचम ॥ ५ ॥

* * *

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय ५ वा

(१६-१ नाना उपासना; १६-१० गुणभूतनिरूपण; १७-५ अजपानिरूपण, वर आधारित)

प्र. १. जगामध्ये नाना लोक, नाना देवतांची उपासना करतात पण ती एका अंतरात्म्यालाच पावते हे श्रीसमर्थानी कसे सिद्ध केले आहे ?

प्र. २. अंतरात्मा (किंवा आत्माराम) रूपी जगदीशाची महति व. १६-१० मध्ये कशा प्रकारे वर्णन केली आहे ?

प्र. ३. ' अजपानिरूपण ' समाप्तमध्ये साधना करण्याची एक पद्धती समर्थानी सुचाविली आहे; ती कोणती ?

प्र. ४. पुढील ओव्यांचा अर्थ संदर्भासाहित स्पष्ट करा.

१) लक्ष्मीमध्यें करंटा नांदे। त्याचें दरिद्र आधीक सांदे। नवल केले परमानंदे। परमपुरुषे ॥

२) न्याय आणि अन्याय। होये आणी न होये। विवेकेविण काये। उमजों जाणे ॥

प्र. ५. १) प्रश्नपत्रिका ही ती पडल्यापासून पंधरवङ्गाचे आत आपला स्वाध्याय पाठविण्याचा आपला संकल्प असतो का? त्याप्रमाणे वेळेचे नियोजन आपण करता का?

२) प्रबोध स्तराचे अन्य अभ्यासार्थी आपणास परिचित आहेत का? असल्यास त्यांच्याबरोबर प्रश्नपत्रिकेवळल विचार विनिमय होतो का?

३) आपल्या गावी 'दासबोध अभ्यास मंडळ' आहे का? असल्यास त्याचे कार्य कसे चालते?

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय ६ वा

द. ५ ७ : बद्धलक्षण

जगातील सर्व माणसे फक्त दोनच वर्गात बसविता येतात. एक वर्ग अज्ञानी माणसांचा आणि दुसरा वर्ग ज्ञानी माणसांचा. अशी कल्पना करावी की पृथ्वीला समांतर असणाऱ्या एका सरळ रेषेवर सर्व माणसे उमी आहेत. रेषेचा आरंभाबिंदू म्हणजे अज्ञानी माणसे, रेषेचा अंतिंदू म्हणजे ज्ञानी माणसे समजावी. मग पारमार्थिक प्रगती म्हणजे आरंभाबिंदूकडून अंतिंदूकडे अधिकाधिक सरकणे होय. अज्ञान सांगते की मी खरा आहे, देव खरा नाही. ज्ञान सांगते की, मी खरा नाही, देव खरा आहे. ज्या प्रमाणात माणसाच्या मीपणाचे, अहंकाराचे खरेपण कमी होत जाईल त्या प्रमाणात देवाचे खरेपण त्याच्या अनुभवास येईल. अज्ञानाचे मुख्य चिन्ह असणारा देहाभिमान कमी कमी होत जाणे हे पारमार्थिक प्रगतीचे मुख्य लक्षण समजावे. अत्यंत अज्ञानी माणसाला श्री समर्थानी "बद्ध म्हणजे बांधलेला" असे नाव दिले तर संपूर्ण आत्मज्ञानी माणसाला त्यांनी "सिद्ध म्हणजे प्राप्त झालेला" असे नाव दिले. आपण कल्पना केलेल्या रेषेला मध्याबिंदू आहे. त्यामुळे माणसांचे आणखी दोन वर्ग शक्य होतात. आरंभाबिंदू सोडून मध्याबिंदूकडे सरकणारे हा तिसरा वर्ग आणि मध्याबिंदूकडून अंतिंदूकडे सरकणारे हा चौथा वर्ग होय. तिसऱ्या वर्गातील माणसांना "मुमुक्षु म्हणजे मोक्षाची इच्छा असणारा" असे नाव दिले तर चौथ्या वर्गातील माणसांना "साधक म्हणजे साधना करणारा" असे नाव दिले. परमार्थाच्या प्रगतिपथावर बद्धापेक्षा मुमुक्षु उत्तम, मुमुक्षुपेक्षा साधक अधिक उत्तम, आणि साधकाहून सिद्ध सर्वोत्तम होय. या चौधारीची लक्षणे आता सांगितली आहेत.

॥ श्रीराम ॥

मुर्द्धी जे कां चराचर | जीव दाटले अपार | परी ते अवघे चत्वार | बोलिजेती

॥ १ ॥

एक त्यांचे लक्षण | चत्वार ते कोण कोण | बद्ध मुमुक्षु साधक जाण | चौथा सिद्ध

॥ २ ॥

यां चौधारीविराहित काहीं | सचराचरीं पांचवा नाहीं | आतां असो हें सर्वही | विशद करूं

॥ ३ ॥

बद्ध म्हाणिजे तो कोण । कैसें मुमुक्षाचें लक्षण । साधकसिद्धवोळखण । कैसी जाणावी	॥ ४ ॥
श्रोतीं व्हावें सावध । प्रस्तुत ऐका बद्ध । मुमुक्ष साधक आणि सिद्ध । पुढें निरोपिले	॥ ५ ॥
आता बद्ध तो जाणिजे ऐसा । अंधारींचा अंध जैसा । चक्षुविण दाही दिशा । सुन्याकार	॥ ६ ॥
भक्त ज्ञाते तापसी । योगी वीतरागी संन्यासी । पुढें देखतां दृष्टीसी । येणार नाहीं	॥ ७ ॥
न दिसे नेणे कर्माकर्म । न दिसे नेणे धर्माधर्म । न दिसे नेणे सुगम । परमार्थपंथ	॥ ८ ॥
तथास न दिसे सच्छास्त्र । सत्संगति सत्पात्र । सन्मार्ग जो कां पवित्र । तोही न दिसे	॥ ९ ॥
न कळे सारासार विचार । न कळे स्वधर्म आचार । न कळे कैसा परोपकार । दान पुण्य	॥ १० ॥
नाहीं पोटीं भूतदया । नाहीं सुचिष्मंत काया । नाहीं जनासि निवावया । वचन मृद	॥ ११ ॥
न कळे भक्ति न कळे ज्ञान । न कळे वैराग्य न कळे ध्यान । न कळे मोक्ष न कळे साधन । या नांव बद्ध	॥ १२ ॥
न कळे देव निश्चयात्मक । न कळे संतांचा विवेक । न कळे मायेचे कौतुक । या नांव बद्ध	॥ १३ ॥
न कळे परमार्थाची खूण । न कळे अध्यात्मनिरूपण । न कळे आपणासि आपण । या नांव बद्ध	॥ १४ ॥
न कळे जीवाचे जन्ममूळ । न कळे साधनाचे फळ । न कळे तत्वता केवळ । या नांव बद्ध	॥ १५ ॥
न कळे कैसें तें बंधन । न कळे मुक्तीचे लक्षण । न कळे वस्तु विलक्षण । या नांव बद्ध	॥ १६ ॥
न कळे शास्त्रार्थ बोलिला । न कळे निजस्वार्थ आपुला । न कळे संकल्पे बांधला । या नांव बद्ध	॥ १७ ॥
जयासि नाहीं आत्मज्ञान । हे मुख्य बद्धाचे लक्षण । तीर्थ व्रत दान पुण्य । कांहींच नाहीं	॥ १८ ॥
दया नाहीं करुणा नाहीं । आर्जव नाहीं मित्र नाहीं । शांति नाहीं श्मा नाहीं । या नांव बद्ध	॥ १९ ॥
जे ज्ञानाविशिं उणे । तेथें कैचीं ज्ञानाचीं लक्षणे । बहुसाल कुलक्षणे । या नांव बद्ध	॥ २० ॥
नाना प्रकारीचे दोष- । करितां, वाटे परम संतोष । व इफळपणाचा हव्यास । या नांव बद्ध	॥ २१ ॥
बहु काम बहु क्रोध । बहु गर्व बहु मद । बहु द्वंद्व बहु खंद । या नांव बद्ध	॥ २२ ॥
बहु दर्प बहु दंभ । बहु विषये बहु लोम । बहु कर्कश बहु अशुभ । या नांव बद्ध	॥ २३ ॥
बहु ग्रामणी बहु मत्सर । बहु असृपा तिरस्कार । बहु पापी बहु विकार । या नांव बद्ध	॥ २४ ॥
बहु आमिमान बहु ताठा । बहु अहंकार बहु फांटा । बहु कुकर्माचा सांठा । या नांव बद्ध	॥ २५ ॥
बहु कापव्य वादवेवाद । बहु कुतर्क भेदाभेद । बहु कुर कृपामंद । या नांव बद्ध	॥ २६ ॥
बहु निंदा बहु द्वेष । बहु अधर्म बहु अभिलाष । बहु प्रकारीचे दोष । या नांव बद्ध	॥ २७ ॥
बहु भ्रष्ट अनाचार । बहु नष्ट येकंकार । बहु आनित्य आविचार । या नांव बद्ध	॥ २८ ॥
बहु निष्ठुर बहु घातकी । बहु हत्यारा बहु पातकी । तपीळ कुविद्या अनेकी । या नांव बद्ध	॥ २९ ॥
बहु दुराशा बहु स्वार्थी । बहु कळह बहु अनर्थी । बहु डाईक दुर्मती । या नांव बद्ध	॥ ३० ॥
बहु कल्पना बहु कामना । बहु तृष्णा बहु वासना । बहु ममता बहु भावना । या नांव बद्ध	॥ ३१ ॥
बहु विकल्पी बहु विषादी । बहु मूर्ख बहु समंधी । बहु प्रपंची बहु उपाधी । या नांव बद्ध	॥ ३२ ॥
बहु वाचाळ बहु पाषांडी । बहु दुर्जन बहु थोतांडी । बहु पैशून्य बहु खोडी । या नांव बद्ध	॥ ३३ ॥
बहु अभाव बहु भ्रम । बहु भ्राति बहु तम । बहु विक्षेप बहु विराम । या नांव बद्ध	॥ ३४ ॥

बहु कृपण बहु खंदस्ती । बहु आदखणा बहु मस्ती । बहु असत्क्रिया व्यस्ती । या नांव बद्ध ॥३५॥
 परमार्थविष्ट अज्ञान । प्रपञ्चाचें उदंड ज्ञान । नेणे स्वये समाधान । या नांव बद्ध ॥३६॥
 परमार्थाचा अनादर । प्रपञ्चाचा असादर । संसारभार जोजार । या नांव बद्ध ॥३७॥
 सत्संगाची नाहीं गोडी । संतनिंदेची आवडी । देहबुद्धीची घातली बेडी । या नांव बद्ध ॥३८॥
 हातीं द्रव्याची जपमाळ । कांताध्यान सर्वकाळ । सत्संगाचा दुष्काळ । या नांव बद्ध ॥३९॥
 नेत्रीं द्रव्य दारा पाहावी । श्रवणीं द्रव्य दारा एकावी । चित्तनीं द्रव्य दारा चिंतावी । या नांव बद्ध ॥४०॥
 काया वाचा आणि मन । चित्त विच जीव प्राण । द्रव्यदारेचें करी भजन । या नांव बद्ध ॥४१॥
 इंद्रिये करून निश्चल । चंचल होऊ नेदी पळ । द्रव्यदारोसे लावी सकळ । या नांव बद्ध ॥४२॥
 द्रव्य दारा तेचि दीर्घ । द्रव्य दारा तोचि परमार्थ । द्रव्य दारा सकळ स्वार्थ । म्हणे तो बद्ध
 वेर्थ जाऊ नेदी काळ । संसारचिंता सर्वकाळ । कथा वार्ता तोचि सकळ । या नांव बद्ध ॥४३॥
 नाना चिंता नाना उद्देश । नाना दुःखाचे संरग्म । करी परमार्थाचा त्याग । या नांव बद्ध ॥४४॥
 घटिका पळ निमिष्यमरी । दुश्चीत नव्हतां अंतरी । सर्वकाळ ध्यान करी । द्रव्यदारप्रपञ्चाचें
 तीर्थ यात्रा दन पुण्य । भक्ति कथा निरूपण । भंत्र पूजा जर ध्यान । सर्वही द्रव्य दारा ॥४५॥
 ज गृहि स्वप्न रात्रि दिवस । ऐसा लागला विषयेध्यास । नाहीं क्षणाचा अवकाश । या नांव बद्ध ॥४६॥
 ऐसे बद्धाचें लक्षण । मुमुक्षुपणीं पालटे जाग । ऐसे तेही बोलखण । पुढीलीये समासो ॥४७॥

इति श्रीदासबोध गुहशिष्यसंवादे बद्धलक्षणनाम समाप्ति सप्तम ॥ ७ ॥

* * *

द. ५-८ : मुमुक्षुलक्षण

मानवी जीवनाला दोन अंगे आहेत. एक अंग पशुपणाचे तर दुसरे अंग देवपणाचे. पशुपणाचे अंग अज्ञानाच्या अंमलाखाली वावरते तर देवपणाचे अंग आत्मज्ञानाच्या अंमलाखाली वावरते. बद्ध माणसाचे जीवन पशुपणाचे जीवन असते. बद्ध माणसाच्या आशा व आकर्क्षा, भावना व वासना, हौशी व हृत्यास देहसुखाभोवती केंद्रित असतात. द्रव्य, दारा आणि प्रपञ्च यांच्या ठिकाणी त्याची बुद्धी घटूपणे चिकलेली असते तिच्यावर आघात होऊन ती तेथून स्थ.नब्रह्म झाल्याखेरीज देवपणाकडे किंवा शाश्वत आत्मज्ञानाकडे जाण्याचा मार्ग मोकळा होत नाही. रोग, दारिद्र्य, दैन्य, अपघात, स्वजनांवा आकस्मिक मृत्यू या व अशा आपत्तीनी मनुष्याचे अंतरंग गदागदा हालविळे जाते. त्याच्यामधील देवपण जागा होतो आणि मग तो पशुपणातून बाहेर पडण्यासाठी तळमळू लागतो. या मनाच्या अवस्थेला मुमुक्षुपणा असे म्हणतात. मुमुक्षुपणा उदय पावल्यावर माणसाला आपले पूर्वायुष्य आटवते. आतापर्यंत आपल्या हातून घडलेल्या कुकांची, कुकर्मांची आठवण येऊन अतिशय वाईट वाटते. याला अनुताप म्हणतात. अनुताप झाल्यावाचून परमार्थ साधत नाही. एकीकडे आतापर्यंत घालविळेल्या जीवनाबद्धल अनुताप आणि त्यावरोबरच आत्मज्ञानाबद्धल तळभळ ही मुमुक्षुपणाची दोन अंगे आहेत. अनुतापाने पूर्वीच्या जीवनपद्धतीत आमूलाग्र बदल होतो. म्हणून साधुसंत मुमुक्षुपणाला “नवीन जन्म” असे म्हणतात. आत्मज्ञानाच्या तळमळीमुळे मुमुक्षु संतांची संगत धरतो आणि त्यांनी सांगितलेले साधन करून साधक बनतो.

॥ श्रीराम ॥

संसारमदाचेनि गुणे । नाना हीने कुलक्षणे । जयाचेनि मुखावलोकने । दोषचि लागे	॥ १ ॥
ऐसा प्राणी जो कां बद्ध । संपार्ण वर्तता अबद्ध । तपास प्राप्त झाला खेद । काळांतरी	॥ २ ॥
संसारदुःखे दुखवला । विविधतार्थे पोळला । निरूपणे प्रस्तावला । अंतर्यामी	॥ ३ ॥
जाला प्रपंची उदास । मने घेतला विषयत्रास । म्हणे आतां पुरे सोस । संसारीचा	॥ ४ ॥
प्रपंच जाईल सकळ । येथील श्रम तों निर्फळ । आतां काहीं आपुला काळ । सार्थक करूं	॥ ५ ॥
ऐसा बुद्धि प्रस्तावली । पोटीं आवस्ता लागली । म्हणे माझी वयेसा गेली । वेर्थेचि आवघी	॥ ६ ॥
पूर्वीं नाना दोष केले । ते अवघेचि आठवले । पुढे येउनि उमे ठेले । अंतर्यामी	॥ ७ ॥
अ ठवे येमाची यातना । तें भवेचि वाटे मना । नाहीं पापासि गणना । म्हणौनिया	॥ ८ ॥
नाहीं पुण्याचा विचार । जाले पापाचे डोंगर । आतां दुस्तर हा संसार । कैसा तरो	॥ ९ ॥
अ पले दोष आछादिले । भल्यांस गुणदोष लाविले । देवा म्यां वेर्थेच निंदिले । संत साधु सज्जन	॥ १० ॥
निंदे ऐसे नाहीं दोष । ते मज घडले का विशेष । माझे अवगुणीं आकाश । बुडों पाहे	॥ ११ ॥
नाहीं बोळखिले संत । नाहीं अर्चिला भगवंत । नाहीं अतित अभ्यागत । संतुष्ट केले	॥ १२ ॥
पूर्व पाप बोढवले । मज काहींच नाहीं घडले । मन अवहारीं पाडिले । सर्वकाळ	॥ १३ ॥
नाहीं कष्टविले शरीर । नाहीं केला परोपकार । नाहीं रक्षिला आचार । काममदे	॥ १४ ॥
भक्तिमाता हे बुडविली । शांति विश्रांति मोडिली । मूर्खपणे म्या विश्रांडिली । सद्बुद्धि सद्वासना	॥ १५ ॥
आतां कैसे घडे सार्थक । दोष केले निरार्थक । फाहों जातां विवेक । उरला नाहीं	॥ १६ ॥
कोण उपाये करावा । कैसा परलोक पावावा । कोण्या गुणे देवाखिदेवा । पाविजेल	॥ १७ ॥
नाहीं सङ्क्राव उपजला । अवधा लोकिक संपादिला । दंभ वरपंगे केला । खटाटोप कर्मचा	॥ १८ ॥
कीर्तन केले पोटासाठीं । देव मांडिले हाटवटीं । आहा देवा बुद्धि खोटी । माझी मीच जाणे	॥ १९ ॥
पोटीं धरूनि अभिमान । शब्दीं बोले निराभिमान । अंतरीं वाञ्छनिया धन । ध्यानस्त जाले	॥ २० ॥
वित्पत्तीने लोक भोदिले । पोटासाठीं संत निंदिले । माझे पोटीं दोष भरले । नाना प्रकारींचे	॥ २१ ॥
सत्य तेंचि उछेदिले । मिथ्य तेंचि प्रतिपादिले । ऐसे नाना कर्म केले । उदरंभराकारणे	॥ २२ ॥
ऐसा पोटीं प्रस्तावला । निरूपणे पालटला । तोचि मुमुक्ष बोलिला । ग्रन्थांतरीं	॥ २३ ॥
पुण्यमार्ग पोटीं धरी । सत्संगाची वांछा करी । विरक्त जाला संसारीं । या नांव मुमुक्ष	॥ २४ ॥
गेले राजे चक्रवती । माझे वैभव ते किती । झाणे धरूं सत्संगती । या नांव मुमुक्ष	॥ २५ ॥
आपुले अवगुग देखे । विरक्तिवळे बोळखे । आपणासि निंदी दुःखे । या नांव मुमुक्ष	॥ २६ ॥
झाणे मी काये अनोपकारी । झाणे मी काय दंभधारी । झाणे मी काय अनाचारी । या नांव मुमुक्ष	॥ २७ ॥
झाणे मी पतित चांडाळ । झाणे मी दुराचारी खळ । झाणे मी पापी केवळ । या नांव मुमुक्ष	॥ २८ ॥
झाणे मी अभक्त दुर्जन । झाणे मी हीनाहूनि हीन । झाणे मी जन्मलों पाषाण । या नांव मुमुक्ष	॥ २९ ॥

झणे मी दुरभिमानी । ह्यणे मी तपीळ जनीं । ह्यणे मी नाना वेसनी । या नांव मुमुक्ष ॥३०॥
 ह्यणे मी आळसी आंगचोर । ह्यणे मी कपटी कातर । ह्यणे मी मूर्ख अविचार । या नांव मुमुक्ष ॥३१॥
 ह्यणे मी निकामी वाचाळ । ह्यणे मी पाषांडी तोंडाळ । ह्यणे मी कुबुद्धि कुटिल । या नांव मुमुक्ष ॥३२॥
 ह्यणे मी कांहींच नेणे । ह्यणे मी सकळाहूनि उणे । आपलीं वर्णी कुलक्षणे । या नांव मुमुक्ष ॥३३॥
 ह्यणे मी अनाधिकारी । ह्यणे मी कुशिल अघोरी । म्हणे मी नीच नानापरी । या नांव मुमुक्ष ॥३४॥
 ह्यणे मी काये आपस्वार्थी । म्हणे मी काये अनर्थी । म्हणे मी नव्हे परमार्थी । या नांव मुमुक्ष ॥३५॥
 ह्यणे मी अवगुगाची रासी । म्हणे मी वेर्थ आलों जन्मासी । म्हणे मी भार जालों भूमीसी । या नांव मुमुक्ष ॥३६॥
 आपणास निंदी सावकास । पोटीं संसाराचा ब्रास । धरी सत्संगाचा हव्यास । या नांव मुमुक्ष ॥३७॥
 माना तीर्ये घुंडाळिलीं । शमदमादि सावने केलीं । नाना ग्रन्थांतरे पाहिलीं । शोधूनिया ॥३८॥
 तेणे नव्हे समाधान । वाटे अवघाच अनुमान । म्हणे रिधों संतांस शरण । या नांव मुमुक्ष ॥३९॥
 देहाभिमान कुञ्जभिमान । द्रव्याभिमान नानाभिमान । सांहूनि, संतचरणीं अनन्ध । या नांव मुमुक्ष ॥४०॥
 अहंता सांहूनि दूरी । आपणास निंदी नानापरी । मोक्षाची अपेक्षा करी । या नांव मुमुक्ष ॥४१॥
 ज्याचे थोरणे लाजे । जो परमार्थाकारणे झिजे । संतार्पाई विश्वास उपजे । या नांव मुमुक्ष ॥४२॥
 स्वार्थ सांहून प्रथंचाचा । हव्यास धरिला परमार्थाचा । अंकित होईन सज्जनाचा । ह्यणे तो मुमुक्ष ॥४३॥
 ऐसा मुमुक्ष जाणिजे । संकेतचिन्हे बोळखिजे । पुढे श्रोतीं अवधान दर्जे । साधकलक्षणीं ॥४४॥

इति श्रीदासबोधे गुहशिष्यसंवादे मुमुक्षलक्षणनाम समाप्त अष्टम ॥ ८ ॥

* * *

द. ५ - ९ : साधकनिरूपण

मुमुक्षुची लक्षणे सांगताना श्री समर्थानी अखेर सत्संगतीवर भर दिला आहे हे ध्यानात आलेच असेल. त्याचे कारण असे की, प्रापंचिक दुःखांचा चटका बसून संसाराची अपूर्णता जाणवली की, मुमुक्षुपणाला आरंभ होतो. त्यातूनच स्वतःच्या अपूर्णतेची जाणीव निर्माण होते. आपले दोष आपल्याला स्पष्टपणे दिसू लागतात. प्रापंचिक ध्येये व आकांक्षा फोल वाटतात. पण आत्मज्ञानाचे ध्येय निश्चित होण्यास आत्मज्ञानी पुरुषाची भेट होणे अवश्य असते. म्हणून मुमुक्षुला संतसंगतीची तहान लागते. सत्संगतीने प्रथम आत्मज्ञानाचे ध्येय निश्चित होते. नंतर ते ध्येय गाठण्याचा मार्ग निश्चितपणे रुमजतो. त्या मार्गात राहण्याचा अभ्यास जो करतो त्याला साधक म्हणतात. साधकाने संतापाशी अनुसंधानाची विद्या शीकायची असते. “मी देहच आहे” या भावनेते राहणारा साधक “मी आत्माच आहे” या भावनेते राहण्याचा अभ्यास करीत राहतो. देहाचे अनुसंधान बाजूस सारून आत्म-स्वरूपाचे अनुसंधान ठेवायची युक्ती साधणे हे साधकाच्या सान्या साधनेचे मर्म समजावे. ही युक्ती वश हीण्यास पूर्वीच्या आवडी-निवडी, आचार-विचार बदलून नवीन स्वरूपानुकूल आवडी-निवडी व आचार-विचार अंगी आणावे लागतात. देहावर व दृश्यावर सहजपणे राहणारे मन सतत अभ्यासाने

आत्म्यापाशी किंवा स्वस्वरूपाशी ठेवण्यास अखंड धारणा धरावी लागते. इंद्रियांमध्यें पसरलेले मन एकवटून किंवा गोळा करून त्याला हृदयकमलात घट घरून ठेवण्याचा नित्य प्रयत्न केला की धारणा साधते. ज्याला धारणा साधली तो साधक होय.

॥ श्रीराम ॥

मागां मुमुक्षाचें लक्षण संकेते केलें कथन आतां परिसा सावधान साधक तो कैसा	॥ १ ॥
अवगुणाचा करुनि त्याग जेणे थरिला संतसंग तयासि बोलिजे मग साधक ऐसा	॥ २ ॥
जो संतांसि शरण गेला संतजनीं आश्वासिला मग तो साधक बोलिला ग्रन्थांतरीं	॥ ३ ॥
उपदेशिलें आत्मज्ञान तुटलें संसारबंधन दृढतेकारणे करी साधन या नांव साधक	॥ ४ ॥
धरी श्रवणाची आवडी अद्वैतनिरूपणाची गोडी मनने अर्थातर काढी या नांव साधक	॥ ५ ॥
होतां सारासारविचार ऐके होऊनि तत्पर संदेह छेदूनि, दृढोत्तर- आत्मज्ञान पाहे	॥ ६ ॥
नाना संदेहनिवृत्ती- ध्वावया, धरी सत्संगती आत्मशास्त्रगुरुप्रचीती एकपतेसि आणी	॥ ७ ॥
देहबुद्धि विवेके वारी आत्मबुद्धि सदृढ धरी श्रवण मनन केलेचि करी या नांव साधक	॥ ८ ॥
विसंचूनि दृश्यभान दृढ धरी आत्मज्ञान विचारे राखे समाधान या नांव साधक	॥ ९ ॥
तोड्हानि द्वैताची उपाधी अद्वैत वस्तु साधने साधी लावी एकपतेची समाधी या नांव साधक	॥ १० ॥
आत्मज्ञान जीर्ण जर्जर त्याचा करी जीर्णोद्धार विवेके पावे पैलपार या नांव साधक	॥ ११ ॥
उत्तमे साधूचीं लक्षणे आंगिकारी निरूपणे बळेचि स्वरूपाकार होणे या नांव साधक	॥ १२ ॥
असल्किया ते सोडिली आणी सल्किया ते वाढविली स्वरूपस्थिती बळावली या नांव साधक	॥ १३ ॥
अवगुण त्यागी दिवसेंदिवस करी उत्तम गुणाचा अभ्यास स्वरूपीं लावी निजध्यास या नांव साधक	॥ १४ ॥
दृढ निश्चयाचेनि बळे दृश्य असतांच नाडळे सदा स्वरूपीं मिसळे या नांव साधक	॥ १५ ॥
प्रत्यक्ष माया अलक्ष करी अलक्ष वस्तु लक्षी अंतरीं आत्मस्थितीची धारणा धरी या नांव साधक	॥ १६ ॥
जें या जनासि चोरलें मनास न वचे अनुमानलें तेंचि जेणे दृढ केले या नांव साधक	॥ १७ ॥
जें बोलतांचि वाचा धरी जें पाहतांचि अंघ करी तें साधी नाना परी या नांव साधक	॥ १८ ॥
जें साधूं जातां साधवेना जें लक्षूं जातां लक्षवेना तेंचि अनुभवें आणी मना या नांव साधक	॥ १९ ॥
जेथें मनाचि मावळे जेथें तर्कचि पांगुळे तेंचि अनुभवा आणी बळे या नांव साधक	॥ २० ॥
स्वानुभवाचेनि योगे वस्तु साधी लागवेगे तेंचि वस्तु होये आगे या नांव साधक	॥ २१ ॥
अनुभवाचीं अगें जाणे योगियाचे खुणे बाणे कांहींच नहोन असणे या नांव साधक	॥ २२ ॥
परती सारून उपाधी असाध्य वस्तु साधने साधी खरूपीं करी दृढ बुद्धी या नांव साधक	॥ २३ ॥
देवाभक्ताचें मूळ शोधून पाहे सकळ साध्यचि होये तत्काळ या नांव साधक	॥ २४ ॥
विवेकबळे गुप्त जाला आपेंआप मावळला दिसतो, परी देखिला नाहींच कोणीं	॥ २५ ॥
मीपण मागें सांडिले स्वयें आपणास धुंडिले तुर्येसहि वोलांडिले या नांव साधक	॥ २६ ॥

पुढे उम्मनीचा सेवटी । आपली आपण अखंड भेटी । अखंड अनुभवीं ज्याची दृशी । या नांव साधक ॥२७॥
 दैताचा तटका तोडिला । मासाचा भास मोडिला । देहीं असोनि विदेह जाला । या नांव साधक ॥२८॥
 जयास अखंड स्वरूपास्थिती । नाहीं देहाची अहंकृती । सकळ संदेहनिवृत्ती । या नांव साधक ॥२९॥
 पंचभूतांचा विस्तार । जयासि वाटे स्वग्राकार । निर्गुणीं जयाचा निर्धार । या नांव साधक ॥३०॥
 स्वभीं भये जें वाटले । तें जागृतीस नाहीं आले । सकळ मिथ्या निर्धारिले । या नांव साधक ॥३१॥
 मायेचे जें प्रत्यक्षण । जनास वाटे हें प्रमाण । स्वानुभवे अप्रमाण । साधके केले ॥३२॥
 निद्रा सांझूनि चेहरा जाला । तो स्वभयापासून सुटला । माया सांझून तैसा गेला । साधक स्वरूपा ॥३३॥
 ऐसी अंतरास्थिती बाणली । वाश निस्पृहता अवलंबिली । संसार उपाधी त्यागिली । या नांव साधक ॥३४॥
 कामापासून सुटला । क्रोधापासूनि पळाला । मद मत्सर सांडिला । येकीकडे ॥३५॥
 कुळाभिमानासी सांडिले । लोकलाजेत लाजाविले । परमार्थास माजविले । विरक्तिवळे ॥३६॥
 अविद्येपासून फडकला । प्रपंचापासून निष्टला । लोभाचे हार्तीचा गेला । अक्षस्मात
 थोरपणासि पाडिले । वैमवासि लिथाडिले । महत्वासि शिंजाडिले । विरक्तिवळे ॥३७॥
 भेदाचा मडघा मोडिला । अहंकार सोझून पाडिला । पाहे धरून आपटिला । संदेहशत्रु ॥३८॥
 विकल्पाचा केला वधु । थापे मारिला भवासिंधु । सकळ भूतांचा विरोधु । तोझून टाकिला ॥३९॥
 भवभयासि भडकाविले । काळाचे टांगे मोडिले । मस्तक हाणोनि फोडिले । जन्ममृत्याचे ॥४०॥
 देहसंभावरी लोटला । संकल्पावरी उठावला । कल्पनेचा घात केला । अक्षस्मात ॥४१॥
 अपधाकासि ताडिले । लिंगदेहासि विभाडिले । पाषांडास पछ्याडिले । विवेकवळे ॥४२॥
 गर्वावरी गर्व केला । स्वार्थ अनर्थी घातला । अनर्थ तोहि निर्दाकिला । नीतिनियां ॥४३॥
 मोहासी मर्देचि तोडिले । दुःखासि दुःधडाचि केले । शोकास खंझून सांडिले । येकीरुडे ॥४४॥
 द्वेष केला देशधडी । अभावाची घेतली नरडी । घाके उदर तडाडी । कुतर्काचे ॥४५॥
 ज्ञानें विवेक माजला । तें निश्चयो बळावला । अवगुणाचा संब्दाहर केला । वैराग्यवळे ॥४६॥
 अधर्मास स्वधर्मे लुटिले । कुकर्मासि सत्कर्मे झुगाटिले । लांटून वाटा लाविले । विचारे अविचारासी ॥४७॥
 तिरस्कार तो चिरडिला । द्वेष खिरझूनि सांडिला । विषाद अविषादे घातला । पायांतर्दी ॥४८॥
 कोपावरी घालें घातलें । काणद्य अंतरीं कुटिले । सख्य आपुले मानिले । विश्वजनी ॥४९॥
 प्रवृत्तीचा केला त्याग । सुहृदांचा सोडिला संग । निवृत्तिपथे ज्ञानयोग । साधिता जाला ॥५०॥
 विषयेमैदास सिंतरिले । कुविद्योसि बेढा लाविले । आपणास सोडविले । आसतश्फरापासुनी ॥५१॥
 पराधेनतेवरी कोपला । ममतेवरी संतापला । दुरशेचा त्याग केला । येकायेकी ॥५२॥
 स्वरूपीं घातलें मना । यातनेसि केली यातना । सक्षेप आणि प्रेना । प्रतिपिले ॥५३॥
 अभ्यासाचा संग धरिला । साक्षात्पासारिसा निघाला । ग्रेल सांगाली भला । साधनपंथे ॥५४॥
 सावध, दक्ष तो साधक । पाहे नित्यानित्यविवेक । संग त्यागूनि, वेळ- । सत्संग धरी ॥५५॥
 वळेचि सारिला संसार । विवेके टाकिला जोजार । शुद्धाचार, जनाचार - । प्रश्नकिला ॥५६॥

विसरास विसरला । आळसाचा आळस केला । सावध नाहीं दुश्चित जाला । दुश्चित्पगासी ॥५८॥
 आतां असो हें बोलें । अवगुण सांडी निरूपणे । तो साधक एंसा येणे प्रमाणे । बुझावा ॥५९॥
 बळेचि अवघा त्याग कीजे । म्हणौनि साधक बोलिजे । आतां सिद्ध तो जाणिजे । पुढीले समासीं ॥६०॥
 येथें संशय उठिला । निस्पृह तोचि साधक जाला । त्याग न घडे संसारिकाला । तरी तो साधक नव्हे कीं ॥६१॥
 ऐसे श्रोतयांचे उत्तर । याचे कैसे प्रत्योत्तर । पुढीले समासीं तत्त्वर । होऊन एका ॥६२॥

इति श्रीदासबोधे गुहशिष्यसंवादे साधकलक्षणनिरूपणनाम समाप्त नवम ॥ ९ ॥

* * *

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका ६ वी

(दासबोध स. ५-७, ५-८ आणि ५-९ वर आधारित.)

- प्र. १. द. ५-७ मध्ये माणसांचे कोणते चार वर्ग श्रीसमर्थांनी सांगितले आहेत ?
- प्र. २. बद्धाचा मुमुक्षु होण्याचे परिवर्तन कोणत्या विविध कारणांमुळे होऊ शकते ?
 आपले यासंबंधात स्वतःचे काही निरीक्षण आहे का ? 'मुमुक्षुलक्षण' समासातील ओवी
 क्र. ६, क्र. २०, आणि क्र. ४१ यांचा अर्थ स्पष्ट करा.
- प्र. ३ द. ५-७ बद्धलक्षण निरूपणातील ३५ ते ४० पर्यंतच्या ओव्यात कोणती लक्षणे वर्णिली
 आहेत ?
- प्र. ४ साधकावस्थेतील प्राथमिक अवस्था द. ५-९ मध्ये कशी मांडली आहे ?
- प्र. ५ एखाद्या वीरपुरुषाच्या पराक्रमाप्रभाणे साधकाचे वर्णन आले आहे. अशा कोणत्याहि ५ ओव्या
 लिहा. अशाप्रकारचे वर्णन एकंदर किती ओव्यांमध्ये आले आहे ?

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय ७ वा

द. ४-७ : दास्यभक्ती

भक्तीच्या साम्राज्यामध्ये भगवंताच्या किंवा सद्गुरुच्या दास्यमावाला अनन्यसामान्य स्थान
 आहे. संतसमाजसम्राट योगी कुलगुरु श्रीज्ञानेश्वरमहाराज स्वतःला पदोपदी 'निवृत्तिदास' म्हणवून
 घेण्यात धन्य मानतात. "राम हमारा जप करे, हम बैठे आराम" अशी भगवंतावर मोठी सत्ता
 गाजविणारा कवीर "मैं गुलाम मैं गुलाम मैं गुलाम तेरा । तूं साहेब मेरा" असे त्यालाच ओरहून सांगतो.
 ज्यांचे भक्तिज्ञानवैराग्य पाहून गाथ्याला पाचवा वेद अशी सार्थ पदवी चिकित्सक मराठी माणसाने दिली ते
 श्रीतुकाराम ठासून सांगतात की "तरीच जन्मा यावे दास विठ्ठलाचे व्हावे." भक्तिभास्कर प्रतिवाल्मीकी

गोस्वामी तुलसीदासांच्या साहित्यामध्ये सेव्यसेवक संबंधाचे इतके भव्य चित्र रंगविले आहे की, त्याचे बाडमय म्हणजे दास्यमकीची भागारथीच बनली आहे. “सेवक सेव्य-भाव विनु भव न तरिय उरगारि” असा आपला अनुभव त्यांनी स्पष्टपणे निवेदिला आहे. आणि ज्यांचे वैराग्य पाहिले कीं शुकाचार्यांची आठवण होते, ज्यांचे अगाध ज्ञान पाहिले की वसिष्ठमुनींची आठवण होते, ज्यांची दया आणि प्रेम पाहिले की प्रभू रामचंद्रांची आठवण येते, ज्यांचा संचार आणि वाडमयसंमार पाहिला की श्रीशंकराचार्यांची आठवण होते, ज्यांचे अगाध ज्ञान पाहिले ज्यांची अनन्यमकी पाहिली की मारुतिरायाची आठवण येते, ज्यांची राजैश्वर्यांतील अलिप्ता पाहिली की विवेही जनकाची आठवण होते, व ज्यांचे व्यवहारचातुर्य तसेच वागण्याची खुबी पाहिली की भगवान श्रीकृष्णाची आठवण होते ते श्रीसमर्थ “श्रीरामाचा दास” म्हणूनच अखेरच्या क्षणापर्यंत जगले. त्यांच्या नावातच त्यांनी दास्यमकीचा चमत्कार दाखविला, “रामदासस्वामी” याचा अर्थ असा की, “मी रामाचा दास बनलो पण त्यामुळे जगाचा म्हणजे प्रपंचाचा स्वामी झालो व जगामध्ये अकिंचन असून समर्थपणे मिराविलो.” सांगण्याचा हेतु असा कीं, भगवंताचे किंवा सदगुरुचे दास्य अंगीकारल्याखेरीज मकीची पूर्णता होत नाही. माणसाच्या वर्तनाला ज्या प्रेरणा कारण होतात त्यापैकी स्वामीपणा व दासपणा हीं प्रेरणा फारच मूलगामी आहे. पत्येक माणूस कोठेतरी मालकी गाजवितो व त्यावरोवरच कोठेतरी दास्य पत्करतो. एखादा मोठा सेनापती अफाट सैन्यावर सत्ता गाजवितो पण खीच्या पुढे अगदी लाचार होतो. भगवंताच्या दास्यामध्ये खरोखर मोठे दिव्य प्रेम असते. ‘तो म्हणजे भगवंत माझा आहे पण मी सर्वस्वी त्याचा आहे,’ या शुद्ध भावनेपायी स्व मीच्या सेवोशीवाय भक्ताला जीवनात दुसरा काहीही स्वार्थ उरत नाही. किंवृहुना भगवंताची सेवा आणि स्वार्थ यांच्यामध्ये स्वभावैवर आहे. आपल्या सेवेचे फळ काय मिळाले, मिळते किंवा मिळेल याचा विचारदेखील भक्ताच्या मनात येत नाही. आपले काही का होईना, आपला स्वामी सदा प्रसन्न असावा, हाच भक्ताचा स्वार्थ असतो. ‘खुद भूका मरे, मगर माशूक को राजी करे।’ (अर्थ) ‘आपण उपारी मगवे परंतु आपले प्रेमपात्र प्रसन्न राहावे’ या सूफी वचनामध्ये दास्यमकीचे मर्म साठविले आहे. भगवंताचा दास जसजसा सेवाप्रीण होत जातो तसतसा त्याचा स्वामी चराचर व्यापून आहे अशी प्रतीती त्याला येते. मग सर्व प्राणिमात्रांची मनोभावे सेवा करणे हे त्याच्या दास्याला स्वरूप प्राप्त होते. असो. मराठी वाडमयसागरामध्ये दास्यमकीची पुण्यसलिला गंगा आणून सोडणारे श्रीसमर्थ, मकीची मोठेच आचार्य होऊन गेले हे निर्विवाद होय.

॥ श्रीराम ॥

मागां जाले निरूपण । साहवें भक्तीचें लक्षण । आरां ऐका सावधान । सातवी भक्ती ॥ १ ॥
 सातवें भजन तें दास्य जाणावें । पाडिले कार्य तितुके करावें । सदा सञ्चिदाचि असावें । देवद्वारीं ॥ २ ॥
 देवाचें वैमव सांभाळावें । न्यूनपूर्ण पडांचि नेदावें । चढते वाढते वाढवावें । भजन देवाचें ॥ ३ ॥
 भंगलीं देवाळये करावीं । मोडलीं सरोवरे बांधावीं । सोफे धर्मशाळा चालवावीं । नूतनाचे कार्ये ॥ ४ ॥
 नाना रचना जीर्ण जर्जर । त्यांचे करावे जीर्णोद्धार । पडिले कार्य तें सत्वर । चालवित जावे ॥ ५ ॥

गज रथ तुरंग सिंहासने । चौकिया सिबिका सुखासने । मंचक डोल्हारे विमाने । नूतनचि करावीं ॥६॥
 मेघडंब्रे छत्रे चामरे । सूर्यपाने निशाणे अपारे । नित्य नूतन अत्यादरे । सांभाळित जावीं ॥७॥
 नाना प्रकारचीं याने । बैसावयाचीं उत्तम स्थाने । बहुविध सुवर्णासने । येत्ने करीत जावीं ॥८॥
 भुवने कोठळ्या पेढ्या मांडुसा । रांझण कोहळी घागरी बहुवसा । संपूर्ण द्रव्याश ऐसा । आति येत्ने करावा ॥९॥
 भुयेरीं तळघरे आणी विवरे । नाना स्थळे गुप्त द्वारे । अनर्थे वस्तूचीं भांडारे । येत्ने करीत जावीं ॥१०॥
 आळंकार भूषणे दिव्यांवरे । नाना रत्ने मनोहरे । नाना धातु सुवर्णयाचे । येत्ने करीत जावीं ॥११॥
 पुष्पज्ञाटिका नाना वने । नाना तरुवरांचीं वने । पावती करावीं जीवने । तया वृक्षांसी ॥१२॥
 नाना पशुचिया शाळा । नाना पक्षी चित्रशाळा । नाना वायं नाव्यशाळा । गुणी गायेक बहुसाल ॥१३॥
 स्वयंपाकगृहे भोजनशाळा । सामग्रीगृहे धर्मशाळा । निद्रिस्तांकारणे पडशाळा । विशाळ स्थळे ॥१४॥
 नाना परिमळद्रव्यांचीं स्थळे । नाना खाद्यफळांचीं स्थळे । नाना रसांचीं नाना स्थळे । येत्ने करीत जावीं ॥१५॥
 नाना वस्तांचीं नाना स्थाने । भंगलीं करावीं नूतने । देवाचे वैभव वचने । किंती ह्याणौनि बोलावे ॥१६॥
 सर्वा ठाई अतिसादर । आणी दास्यत्वासहि तत्पर । कार्यभागाचा विसर । पडणार नाहीं ॥१७॥
 जयंत्या पवे मोहोत्साव । असंभाव्य चालवीं वैभव । जे देखता स्वर्गाचे देव । तटस्त होती ॥१८॥
 ऐसे वैभव चालवावे । आणी नीच दास्यत्वाहि करावे । पाडिले प्रसंगीं सावध असावे । सर्वकाळ ॥१९॥
 जे जे काहीं पाहिजे । ते ते तत्काळचि देजे । अत्यंत आवडीं कीजे । सकळ सेवा ॥२०॥
 चरणक्षाळणे स्नाने आचमने । गंधाक्षते वसने भूपणे । आसने जीवने नाना सुमने । धूप दीप नैवेद्य ॥२१॥
 शयेनाकारणे उत्तम स्थळे । जळे ठेवावीं सुसीतळे । तांबोल गायने रसाळे । रागरंगे करावीं ॥२२॥
 परिमळद्रव्ये आणी फुलेले । नाना सुगंधेल तेले । खाद्य फळे बहुसाले । सञ्चिधाचि असावीं ॥२३॥
 सडे संमार्जने करावीं । उदकपात्रे उदके भरावीं । वसने प्रक्षालन आणावीं । उत्तमोत्तमे ॥२४॥
 सकळांचे करावे पारपल । आल्याचे करावे आतित्य । ऐसी हे जाणावी सत्य । सातवी भक्ती ॥२५॥
 वर्चने बोलावीं करुणेचीं । नाना प्रकारे स्तुतीचीं । अंतरे निवर्तीं सकळांची । ऐसे बदावे ॥२६॥
 ऐसी हे सातवी भक्ती । निरोपिली येथामती । प्रत्यक्ष न घडे तरी चित्ती । मानसपूजा करावी ॥२७॥
 ऐसे दास्य करावे देवाचे । येणेचि प्रकारे सद्गुरुचे । प्रत्यक्ष न घडे तरी मानसपूजेवे । करित जावे ॥२८॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे दास्यमक्तिनिरूपणनाम समाप्ति सप्तम ॥७॥

* * *

द. ४-८ : सख्यमक्ती

दास्यमध्ये भक्त आपले सर्वस्व भगवंताला देतो, हातचे काहीही राखून ठेवीत नाही. त्यामुळे भगवंतापासून लपाविलेले काही उरत नाही. आपले गुणदोष भगवंताला जसेच्या तसे विदित होतात. दोघां-मध्ये कसलाही आडपडदा राहात नाही. सेवा केल्याविना खाणेपिंगे न रुचणे, सेवा झाली नाही तर चित्त व्याकूल होणे ही दास्यमक्तीची परम सीमा आहे. भगवंताची किंवा सद्गुरुची कीर्ती वाढवावी म्हणून खरा

भक्त अहोरात्र खटपट करतो. असे दास्य करता करता भगवंताशी भक्ताचा अतिपरिचयं होतो. पण त्यामधून भगदंताची अवज्ञा निर्माण होण्याएवजी भक्तच अधिक लीन, निष्काम आणि प्रेक्षमय बनतो. ज्ञानदृष्टीने जीवात्मा व शिवात्मा अथवा ईश्वर सखे आहेत. मुँडक उपनिषदामध्ये एक मंत्र आहे तो असा- “द्वा सुवर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते” अर्थ- “या शरीरस्तीपी वृक्षावर दोन सुरेख पक्षी राहतात. दोघे सदा एकत्र राहतात. दोघे एकमेकांचे सखे आहेत.” भगवंत सर्व जिवांचा मित्र आहे. म्हणून दास्याचा विकास शाळ्यावर दास आपले दासपण विसरत नाही. पण भगवंत आपले स्वामीपण विसरतो आणि दासाला मित्रत्वाने पाहतो. भक्ताचे भगवंतावरील प्रेम दास्यप्रधान तर भगवंताचे भक्तावरील प्रेम सख्यप्रधान असते. दासाला न संकोच न मीती उरते. तर भगवंताला न परकेपण न मोठेपण उरते. भगवंताचे निरंतर नामस्वरण, चिंतन, पादसेवन, अर्चन, वंदन आणि सेवन करीत राहिल्याने भक्ताचे मन भगवंत ला सोडून अन्यत्र जाण्यास असमर्थ होते. दोघेजण वेगळे होत नाहीत, वेगळे होऊ शकत नाहीत. ज्या दासाने भगवंताच्या मोहपाशामध्ये स्वतःला गुंवून घेतले, जन्मभर त्याचे अनुसंधान ठेवले त्याच्या सेवेत जीवन वेचले, त्या भगवंताचे गुण, स्वभाव व विमूर्ती भक्तामध्ये उत्तरतात. त्याच्या शरीराची आकृती, त्याचा रंग भगवंतासारखा बनतो. ही भक्तीची अवस्था फार मधूर असते. कारण भक्ताचा प्रेमाने पवित्र केलेला आपलेपणा आणि भगवंताचा मंगलमय मित्रपणा यांचा मधुर संगम सख्यमक्तीमध्ये घडून येतो. भक्तांना ही भक्ती फार आवडते. म्हणून व नवविधा भक्तीवरील सगळ्या समासांत हा समाप्त भक्तीच्या अनेक गुह्य सिद्धांतांनी मुसता खच्छून भरला आहे. दास्यामध्ये थोडेतरी शास्त्राचे, व्यवहाराचे, समाजाचे बंधन असते. सख्यामध्ये ते राहत नाहा. तेथ भगवंताची इच्छा तोच धर्म, तेच शास्त्र, तेच कर्तव्य, आणि तोच व्यवहर होतो. भगवंताच्या अखंड सान्निध्यात राहणारा भक्तसखा सर्व जीवांचा मित्र बनतो. न काप्त न क्रोध, न लोभ न मोह, न द्वेष न मत्सर न योग न भोग, न त्याग न संग्रह, न सुख न दुःख असा अवस्थेत जगाचे मंगल करीत तो जीवन जगतो. भगवंताची अनुरक्ती + देहसुखाची विरक्ती + प्रसिद्धिमात्रा-बदल करुणावृत्ती = दास्यभक्ती असे समीकरण करणे उचित ठरेल.

॥ श्रीराम ॥

मगां जले निरूपण । सातवें भक्तीचे लक्षण । आता एका सावधान । आठवी भक्ती
देवासी परम सख्य करावें । प्रेम प्रीतीने बांधावें । आठवे भक्तीचे जाणावें । लक्षण ऐवें ॥ १ ॥
देवास जपाची अत्यंत प्रीती । आपण वर्तवे लेणे रीती । येणे कस्तिं भगवंती । सख्य घडे नेमस्त ॥ २ ॥
भक्ति भाव आणी भजन । निरूपण आणी कथाकीर्तन । प्रेमळ भक्तीचे गायन । आवडे देवा ॥ ३ ॥
आपण तैमेचि वर्तावें । आपणासि तेच आवडावें । मनासारिले होतां स्वभावें । सख्य घडे नेमस्त ॥ ४ ॥
देवाच्या सख्यत्वाकारणे । आपले सौख्य सोडून देणे । अनन्यभावे जीवे प्राणे । शरीर तेहि वैचावें ॥ ५ ॥
साडून आपली संसारवेशा । करित जावी देवाची चिता । निरूपण कीर्तन कथा वार्ता । देवाच्याचि सांगवा ॥ ६ ॥
देवाच्या सख्यत्वासाठीं । पडाच्या जिवलगसी तुटी । सर्व ग्रीवे, सेवटीं- । प्राण तोहि वैचावा ॥ ७ ॥
आपुले आवर्देचि जावें । परी देवासी सख्य राहावें । ऐसी झीती जिवे भावें । भगवंतीं लागावी ॥ ८ ॥
देव म्हणिजे आपुला प्राण । प्राणासी न करावें निर्वाण । परम प्रीतीचे लक्षण । तें हें ऐसे असे ॥ ९ ॥
देव म्हणिजे आपुला प्राण । प्राणासी न करावें निर्वाण । परम प्रीतीचे लक्षण । तें हें ऐसे असे ॥ १० ॥

ऐसे परम सरूप धारिता । देवास लागे भक्ताची चिंता । पांडव लाखाजोहरीं जळतां । विवरद्वारें काढिले ॥११॥
देव सख्यत्वे राहे आपणासी । तें तो वर्म आपणाचि पासी । आपण वचने बोलावीं जैसीं । तैसीं येती पडसादें ॥१२॥
आपण असता अनन्यभावें । देव तत्काळाचि पावे । आपण त्रास घेतां जीवे । देवहि त्रासे ॥१३॥

श्लोक ॥ ये यथा मां प्रपयन्ते तास्तथैव भजाम्यहम् ॥

जैसे जपाचें भजन । तैसाचि देवहि आपण । ह्याणैन हें आवधें जाण । आपणाचि पासीं ॥१४॥
आपुल्या मनासारिखें न घडे । तेणे गुणे निष्ठा मोडे । तरी गोष्टी आपणांकडे । सहजचि आली ॥१५॥
मेघ चातकावरी बोलेना । तरी चातक पालटेना । चंद्र वेळेसि उगवेना । तन्ही चकोर अनन्य ॥१६॥
ऐसे असावें सरूपत्व । विविकं धरावें सत्व । भगवंतावरील ममत्व । साँझंचि नये ॥१७॥
सखा मानावा भगवंत । माता पिता गण गोत । विद्या लक्ष्मी धन वित्त । सकळ परमात्मा ॥१८॥
देवावेगळे कोणीं नाहीं । ऐसे बोलती सर्वाहि । परंतु त्याची निष्ठा काहीं । तैसीच नसे ॥१९॥
ह्याणैनि ऐसे न करावें । सख्य तरी खरेचि करावें । अंतरीं सदृढ धरावें । परमेश्वरासी ॥२०॥
आपुलिया मनोगताकारणे । देवात्री क्रोधास येणे । ऐसीं नवहेत किं लक्षणे । सख्यभक्तीचीं ॥२१॥
देवाचें जें मनोभृत । तेंचि आपुले उचित । इच्छेसाठीं भगवंत । अंतरुं नये कीं ॥२२॥
देवाचे इच्छेने वर्तावें । देव करील तें मानावें । मग सहजचि स्वभावें । कृपाळु देव ॥२३॥
पाहातां देवाचे कृपेसी । मातेची कृपा कायेसी । माता वधी बाळकासी । विपत्तिकाळीं ॥२४॥
देवें भक्त कोण वधिला । कधीं देखिला ना येकिला । शरणागतांस देव जाला । वज्रपंजरु ॥२५॥
देव भक्तांचा कैवारी । देव होये साहाकारी । अनाथांचा ॥२६॥
देव अनाथांचा कैपक्षी । नाना संकटापासून रक्षी । धांविज्ञला अंतरसाक्षी । गजेंद्राकारणे ॥२७॥
देव कृपेचा सागरु । देव करुणेचा जळधरु । देवासि भक्तांचा विसरु । पडणार नाहीं ॥२८॥
देव प्रीती राखों जाणें । देवासी करावें साजणें । जिवलगें आवर्धीं पिसुणें । कामा न येती ॥२९॥
सख्य देवाचें तुटेना । प्रीति देवाची विटेना । देव कदा पालटेना । शरणागतांसी ॥३०॥
ह्याणैनि सख्य देवासी करावें । हितगुज तयासी सांगावें । आठवे भक्तीचे जाणावें । लक्षण ऐसे ॥३१॥
जैसा देव तैसा गुरु । शास्त्रीं बोलिला हा विचारु । ह्याणैनि सख्यत्वाचा प्रकारु । सदृगुरुसीं असावा ॥३२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशीर्षसंवादेसख्यमवितनिरूपणनाम समाप्त अष्टम ॥ ८ ॥

* * *

द. ४-९ : आत्मनिवेदनभक्ती

आतापर्यंत भक्तीच्या आठ प्रकारांचे वर्णन कराले. भक्तीचा नववा प्रकार आत्मनिवेदन होय. या भक्तीचे वर्णन करतांना श्रीसमर्थानीं ज्ञानीभक्ताची भूमिका घेतली आहे. अद्वैत न सोडता भक्ती करी करावी हे साधनचातुर्य या समासाबरून शिकता येईल. वास्तविक भक्ती आणि ज्ञान याची फारकत करता

येत नाही. भगवंताच्या सामर्थ्याची सौंदर्याची, महिम्याची किंमत कळळी म्हणजे त्या कल्पण्यातुन किंवा ज्ञानात्न मगवंताबद्दल जी श्रद्धा, भावना आणि मदीयता, आपलेपणा निर्माण होतात त्याच्या पोटी भक्ती उदय पावते, म्हणून ज्ञानामध्ये भक्तीचा जन्म होतो. त्याचप्रमाणे भगवंताच्या दिव्य, मंगल, मधुर मूर्तीचे, लीलांचे, कथांचे आणि नामाचे श्रवण, कीर्तन, स्मरण करीत गेल्याने मन तदाकार होऊन भगवंताच्या अंतरंगात शिरते. ज्या मानाने मनाच्या तदाकारतेची खोली वाढते त्या मानाने भगवंताचे अधिक ज्ञान होते. म्हणून भक्ती ही ज्ञानाची जननी आहे. भगवंत परमानंदरूप आहे, रसस्वरूप आहे. त्याच्या चिंतनात मग होऊन भक्त स्वतःला संपूर्णपणे विसरतो. त्यावेळी तो आनंदसमुद्रात वुचकळी मारतो म्हणून स्वानंदानुभव हे भक्तीचे चरम फल आहे. भगवंत शाश्वत आहे, सत्तारूप आहे, सूक्ष्माद्दून अति सूक्ष्म आहे. त्याच्या शोधाला लागल्यावर विवेकाच्या जोराने अशाश्वत स्थूल दृश्य मनातून बाजूला सरते. वैराग्याचा उदय होऊन वेहवुद्धी हरवते आणि आत्मवुद्धी उदय पावते. मी तोच आहे हा विळक्षण साक्षात्कार होऊन ज्ञानी आनंदसागरात बुझून जातो. म्हणून स्वानंदानुभव हेच ज्ञानाचे पण चरम फल आहे. ज्ञानात काय किंवा भक्तीत काय, अविद्या संपूर्ण नाश पावते. फरक इतकाच की ज्ञानामार्गमिध्ये परमात्मा सत्तारूपाने सारखा भुक्तरतो तर भक्तिमार्गमिध्यें तो आनंदरूपाने सारखा भुक्तरतो. दोर्धांच्या ब्रह्मसाक्षात्कारात यात्किंचित् फरक नाही. एकाचा भर वीतरागप्रधान शांतरसावर तर दुसऱ्याचा भर अनुरागप्रधान सख्यरसावर असतो. ज्ञानमार्गमध्ये स्वस्वरूपाच्या निरुपम अनंतपणाचे सानंदाशर्य वाटते तर भक्तिमार्गमध्ये त्याच स्वरूपाच्या असीम सौंदर्याचे मंनोहर आकर्षण वाटते. दृश्यावर वाया जाणारे प्रेम भगवंताकडे वळते व त्याचे रूपांतर होऊन भक्ती उदय पावते. भक्तीने अभिमान क्षीण पावून भगवंताशी तादात्म्य साधते. आणि त्याचा स्वाभाविक परिणाम म्हणून ज्ञानाची ज्ञानाच्याने वाढ होते. अखेर दोन्ही एकमेकात मिसळून भक्त ज्ञानी होतो व ज्ञानी भक्त बनतो. भग मुक्ती निराळी राहिली कोठे ! ज्ञान आणि मुक्ती भक्तीच्या माझे मागे जातात असा संतांचा अनुभव आहे. ज्ञानामध्ये त्याग सारखाव, वैराग्य सारखेच, तन्यता सारखीच, आणि तजेपणा व नवीनपणा सारखाच असतो. पण एक फरक असा की अज्ञान नाहीसें होऊन ज्ञान ज्ञाले की तेही पुढे नाहीसें होते. भक्तीच्या बाबतीत तसे घडत नाही. भगवंताच्या उपासनेने भक्ताला वैराग्य साधते आणि त्यातून त्याला ब्रह्मज्ञान प्राप्त होते. तरी पण त्याची भक्ती संपत नाही, थांबत नाही. अद्वैतभक्ती म्हणतात ती हीच होय. श्रीसमर्थासारखे मुक्त महामानव परमानंदमय रससागरामध्ये केवळ स्वानंदासाठी डुंबत राहतात.

॥ श्रीराम ॥

मागा जालै निरूपण । आठवें भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । भक्ति नवमी	॥ १ ॥
नवमी निवेदन जाणावें । आत्मानिवेदन करावें । तेहि सांगिजेल स्वमावें । प्रांजळ कळूनि	॥ २ ॥
ऐका निवेदनाचें लक्षण । देवापि वाहावें अपण । करावें तत्त्वविवरण । म्हणिजे कळे	॥ ३ ॥
मी भक्त ऐसें म्हणावें । आणि विभक्तपणोचि भजावें । हें आघावेंचि जाणावें । विलक्षण	॥ ४ ॥
लक्षण असोन विलक्षण । ज्ञान असोन अज्ञान । भक्त असोन विभक्तपण । तें हें ऐसे	॥ ५ ॥
भक्त म्हणिजे विभक्त नव्हे । आणि विभक्त म्हणिजे भक्त नव्हे । विचारेंविष कांहीच नव्हे । समाधान ॥ ६ ॥	
तस्मात् विचार करावा । देव कोण तो वोळखावा । आपला आपण शोध घ्यावा । अंतर्यामी	॥ ७ ॥

मी कोण ऐसा निवाडा । पाहों आतां तत्त्वाडा । विचार करितां उघडा । आपण नाहीं ॥८॥
 तत्वे तत्व जेठां सरे । तेझां आपण कैचा उरे । आत्मनिवेदन येणे प्रकारे । सहजचि जाले ॥९॥
 तत्वरूप सकळ भासे । विवेक पाहतां निरसे । प्रकृतिनिरासे आत्मा असे । आपण कैचा ॥१०॥
 येक मुख्य परमेश्वरु । दुसरी प्रकृति जगदाकारु । तिसरा आपण कैचा चोरु । आणिला मध्ये ॥११॥
 ऐसे हें सिद्धचि असतां । नाथिली लागे देहअहंता । परंतु विचारे पाहों जातां । काहींच नसे ॥१२॥
 पाहतां तत्त्वविवेचना । पिंडब्रह्मांडतत्वरचना । विश्वाकरे वेत्ती, नाना - । तत्वे विस्तारली ॥१३॥
 तत्वे साक्षत्वे वोसरतीं । साक्षत्व नुरे आत्मप्रचिती । आत्मा असे आदिअंतीं । आपण कैचा ॥१४॥
 आत्मा एक स्वानंदधन । आणी अहमात्मा हें वचन । तरी मग आपण कैचा भिन्न । उरला तेथे ॥१५॥
 सोहं हंसा हें उत्तर । याचे पाहावें अर्थात्तर । पाहतां आत्मयाचा विचार । आपण कैचा तेथे ॥१६॥
 आत्मा निर्गुण निरंजन । तयासी असावें अनन्य । अनन्य महाणजे नाहीं अन्य । आपण कैचा तेथे ॥१७॥
 आत्मा महाणजे तो अद्वैत । जेथे नाहीं द्वैताद्वैत । तेथे मीपणाचा हेत । उरेल कैचा ॥१८॥
 आत्मा पूर्णत्वे परिपूर्ण । जेथे नाहीं गुणागुण । निखळ निर्गुणी आपण । कोण कैचा ॥१९॥
 त्वंपद तत्पद आसिपद । निरसुनि सकळ भेदभेद । वस्तु ठाईची अभेद । आपण कैचा ॥२०॥
 निरसितां जीवशिवउपाधी । जीवशिवाचि कैचे आधी । स्वरूपी होतां घटबुद्धि । आपण कैचा ॥२१॥
 आपण मिथ्या, साच देव । देव भक्त अनन्पभाव । या वचनाचा अभिप्राव । अनुभवी जाणती ॥२२॥
 या नांव आत्मनिवेदन । ज्ञानियाचें समाधान । नवमे भक्तीचें लक्षण । निरोपिले ॥२३॥
 पंचभूतांमध्ये आकाश । सकळ देवांमध्ये जगदीश । नवावधा भक्तीमध्ये विशेष । भक्ति नवमी ॥२४॥
 नवमी भक्ती आत्मनिवेदन । न होतां न चुके जन्ममरण । हें वचन सत्य, प्रमाण- । अन्यथा नव्हे ॥२५॥
 ऐसी हे नवावधा भक्ती । केल्यां पाविजे सायोज्यमुक्ती । सायोज्यमुक्तीस कल्पातीं । चळण नाहीं ॥२६॥
 तिहीं मुक्तीस आहे चळण । सायोज्यमुक्ती अचळ जाण । चैलोक्यास होतां निर्वाण । सायोज्यमुक्ती चळेना ॥२७॥
 आवधीया चत्वार मुक्ती । वेदशास्त्रे बोलती । तपांमध्ये तीन नासती । चौथी ते अविनाश ॥२८॥
 पहिली मुक्ती ते स्वलोक्ता । दुसरी ते समीपता । तिसरी ते स्वरूपता । चौथी सायोज्यमुक्ती ॥२९॥
 ऐसिया चत्वार मुक्ती । भगवद्भजने ग्राणी पावती । होंचि निरूपण प्रांजळ श्रोतीं । सावध पुढे परिसावे ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मनिवेदनमाकिनाम समाप्त नवम ॥ ९ ॥

* * *

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका ७

[द. ४-७ दास्यभक्ती, ४-८ सख्यभक्ती, ४-९ आत्मनिवेदन, यावर आधारित]

प्र. १. “दास्यभक्ती” आणि “सख्यभक्ती” यांच्या व्याख्या ज्या ओऱ्यामध्ये आल्या आहेत त्या ओऱ्या लिहा.

प्र. २. “नाना रचना जर्णि जर्जर । त्याचें करावे जीर्णेद्वार ॥ या ओवीच्या स्पष्टीकरणार्थ द. ४-७
मध्ये कोणता तपशील सांगितला आहे ?

प्र. ३. “सख्यमक्ती” संबंधातील खालील ओव्यांचा अर्थ सांगा.

(१) ४-८-४ (२) ४-८-१२ (३) ४-८-३०

प्र. ४. खालील कल्पना ज्यात आहेत त्या ओव्या लिहा-

१) देवापासुन जो विभक्त नसतो तोच भक्त.

२) आत्मनिवेदन ही सर्वांत श्रेष्ठ मक्ती होय.

प्र. ५ (अ) मुकीचे चार प्रकार अध्यात्मशास्त्रात वर्णन केले आहेत. त्यांच्या संबंधात ४-९-२६
ते २९ पर्यंत कोणती माहिती विली आहे ?

(ब) नवविधाभक्ती म्हणजे काय ? त्यातील भक्तीचा कोणता प्रकार आपणास सुलभ वाटतो ?
एका प्रकारातून दुसऱ्या प्रकारात आपला प्रवेश होऊ शकतो का ?

* * *

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय ८ वा

द. १-९ : परमार्थस्तवन

श्री समर्थ अध्यात्मवारी आहेत. ते अतिशय आध्यात्मज्ञानसंपन्न होते. परमार्थ त्यांच्या
जीवनाचा प्राण होता. ज्याच्यामुळे ते स्वतः धन्य शाळे व त्यांनी अनेकांना धन्य केले त्या परमार्थाला या
समासात ते बंदन करतात. दासबोधाळा खरी सुहवात येये होते. ब्रह्म, ब्रह्मज्ञान आणि ब्रह्मज्ञानसाधना या
तिन्हीसाठी परमार्थ हा एकच शब्द संत वापरतात. परमार्थ शब्दाभ्यंगे परम व अर्थ अशी दोन पदे आहेत. त्यांचे
अर्थ पाहिले तर परमार्थ म्हणजे काय हे सहज ध्यानात येईल. (अ) परम म्हणजे सर्वश्रेष्ठ आणि अर्थ म्हणजे
ज्ञेयवस्तू. माणूस एकवेळ अन्नपाण्यावाचून जगू शकेल पण अनुमवाचाचून तो क्षणभरही राहू शकत नाही.
त्यांच्या अनुभवात अक्षरशः अनंत ज्ञेयवस्तू शिरतात. त्या सगळ्याच एका योग्यतच्या नसतात.
त्या वस्तूनघ्ये सर्वोत्कृष्ट असणारी वस्तू शोधून काढणे हा परमार्थ होय. आत्मज्ञानी व सिद्ध पुरुषांचा
असा स्पष्ट अभिप्राय आहे की ब्रह्म किंवा आत्मा सर्वश्रेष्ठ वस्तू आहे. (आ) परम म्हणजे निरातिशय
आणि अर्थ म्हणजे भावार्थ. माणसाला वस्तूचे ज्ञान होते म्हणजे तिचा अर्थ कळतो. सर्व मानवी ज्ञान
अर्थरूप असते. मी आणि जग यामोवती ते फिरत राहते. मोठेमोठे कवी, नाटककार, कादंबरीकार
आणि शास्त्रज्ञ मानवीजीवनाचा दृश्य वशवाचा अर्थ समजण्याची खटपट करतात. त्यांना त्यांचा अधोमुर्धी
अर्थ समजतो. स्वस्वरूपाचा अनुभव घेणाऱ्या ब्रह्मज्ञानी पुरुषानाच संपूर्ण अर्थ कळतो. म्हणून संतांचे जे
ज्ञान तो परमार्थ होय. (इ) परम म्हणजे अनुपम, सर्वोत्तम आणि अर्थ म्हणजे ध्येय. वस्तूला ज्या प्रमाणात
अर्थ असतो त्या प्रमाणात तिला मूल्य किंवा किंमत असते. जगातील वस्तूना संपूर्ण अर्थ नसतो म्हणून त्यांना
संपूर्ण मूल्य नसते. ब्रह्मवस्तूला संपूर्ण अर्थ असतो म्हणून ती निरातिशय मूल्यवान असते. मूल्यवान वस्तू
माणसाला सहजच आवडते. ती मिळवणे त्यांचे ध्येय बनते. म्हणून ब्रह्मवस्तू प्राप्त करून घेणे हेच माणसाचे
सर्वश्रेष्ठ ध्येय आहे. ते गाठण्यासाठी जी साधना करावी लागते तो परमार्थ होय. (ई) परम म्हणजे

अखेरचे, आद्वितीय आणि अर्थ म्हणजे कारण, हेतू, मूळ. आपल्या अनुभवास येणारे विश्व घटनामध्य आहे, अनंत घटनांचा सागर आहे. घटना अनुभविली की तिचे मूळ किंवा कारण किंवा तिचा हेतू शोधल्यावाचून मानवी बुद्धीला चैनच पडत नाहीं. या शोधप्रवृत्तीमधून धर्म, तत्त्वज्ञान आणि विज्ञान जन्म पावतात. एक, दोन किंवा अनेक घटनांचे कारण शोधून माणूस स्वस्थ बसत नाहीं. तो स्वस्थ बसू शकत नाही. यच्चयावत् घटनांचे म्हणजे आम्लिल विश्वाचे कारण शोधण्याच्या नादी तो लागतो. विश्वाच्या आदिकारणाला ईश्वर असे म्हणतात. परमार्थ म्हणजे ईश्वराचा शोध होय. (उ) परम म्हणजे उत्तम, मुख्य आणि अर्थ म्हणजे द्रव्य, संपत्ती किंवा फल. आपल्या गरजा तृप्त करण्यासाठी माणसाला संपत्ती हवी असते. पण गरजा कितीही भागविल्या तरी त्या संपत्ता संपत नाहीत. म्हणून माणूस खूप खूप संपत्ती मिळविण्याच्या नादी लागतो असे अर्थशास्त्र सांगते. राजापाशी अलोट संपत्ती असते म्हणून सामान्य माणूस त्याला अत्यंत सुखी समजतो. पण या जगातील अशाश्वत संपत्तीने राजाची वासना तृप्त होत नाही, त्याचे मागणे थांबत नाही. याच्या उलट ब्रह्मरूपी शाश्वत संपत्ती कमावणारे संत अत्यंत तृप्त व समाधानी असतात. त्या समाधानानुमुदे त्यांना राज्याची देखील किंमत राहात नाहीं. “परमार्थी तो राज्यधारी परमार्थ नाहीं तो भिकारी” असा स्वानुभव श्री समर्थांनी अगदी ठासून सांगितला आहे. म्हणून निरतिशय समाधान किंवा आनंद मोगण्यास मिळाल्याने निस्पृहतेच्या किंवा वैराग्याच्या ऐश्वर्यात ऐटीने जीवन जगणे म्हणजे पस्मार्थ होय. कोणतेही ज्ञान सामर्थ्यसंपत्त असते. म्हणून भगवंताचे ज्ञान होऊन जीवनातील दुःख नामशेष करणे हेच परमार्थाचे खरे लक्षण होय.

॥ श्रीराम ॥

आतां स्तुं हा परमार्थ । जो साधकांचा निजस्वार्थ । नांतरी समर्थामध्यें समर्थ । योग हा	॥ १ ॥
आहे तरी परम सुगम । परि जनासी जाला दुर्गम । कां जयाचें चुकलें वर्म । सत्समागमाकडे	॥ २ ॥
नाना साधनांचे उघार । हा रोकडा ब्रह्मसाक्षात्कार । वेदशास्त्रीं जें सार । तें अनुभवास ये	॥ ३ ॥
आहे तरी चहूंकडे । परी आणुमात्र दृष्टी न पडे । उदास परी येकीकडे । पाहातां दिसेना	॥ ४ ॥
आकाशमार्गीं गुप्त पंथ । जाणती योगिये समर्थ । इतरोस हा गुह्यार्थ । सहस्रा न कळे	॥ ५ ॥
साराचेंहि निजसार । अखंड अक्षै अपार । नेऊं न सकती तश्कर । कांहीं केल्या	॥ ६ ॥
तपास नाहीं राजभये । अथवा नाहीं अग्रिभये । अथवा स्वापदभये । बोलोंच नये	॥ ७ ॥
परब्रह्म तें हालवेना । अथवा ठावही चुकेना । काळांतरीं चलेना । जेथींचा तेशें	॥ ८ ॥
ऐंस तें निज ठेवणे । कदापि पालटो नेणे । अथवा नव्हे आदिक उणे । बहुतां काळे	॥ ९ ॥
अथवा तें घसवेना । अथवा अदृश्य होयेना । नांतरी पाहाता दिसेनां । गुरुंग्रंजनोविष	॥ १० ॥
मागा योगिये समर्थ । त्यांचाहि निजस्वार्थ । यासी बोलिजे परमार्थ । परमगुह्य झाणौनि	॥ ११ ॥
जेंहीं शोधून पाहिला । त्यासी अर्थ सांपडला । येरा असोनि अलभ्य जाला । जन्मोजन्मीं	॥ १२ ॥
अपूर्वता या परमार्थाची । वार्ता नाहीं जन्ममृत्याची । आणी पदवी सायोज्यतेची । सन्निधचि लाभे	॥ १३ ॥
माया विवेके मावळे । सारासार विचार कळे । परब्रह्म तें हि निवळे । अंतर्यामीं	॥ १४ ॥
ब्रह्म भासले उदंड । ब्रह्मीं बुडाले ब्रह्मांड । पंचभूतांचे शोतांड । तुळय वाढे	॥ १५ ॥

प्रयंच वाटे लटिका । माया वाटे लापणिका । शुद्ध आन्मा विवेका- । अंतर्रीं आला ॥१६॥
 ब्रह्मास्थित वाणीं अंतरी । संदेह गेला ब्रह्मांडावोहरी । दृश्याचीं जुनी जर्जरी । कुहिट जाली ॥१७॥
 ऐसा हा परमार्थ । जो करी त्प्राचा निजस्वार्थ । आतां या समर्थास समर्थ । किंती द्वाणौनि म्हणावें ॥१८॥
 या परमार्थाकरितां । ब्रह्मादिकांसि विश्रामता । योगी पावती तन्मयता । परब्रह्मी ॥१९॥
 परमार्थ सकळास विसांवा । सिद्ध साधु माहानुभावां । सेखीं 'सात्त्विक जड जीवां । सत्संगेंकरुनी ॥२०॥
 परमार्थ जन्माचें सार्थक । परमार्थ संसारीं तारक । परमार्थ दाखवीं परलोक । धर्मिकासी ॥२१॥
 परमार्थ तापसांसी थार । परमार्थ साधकासी आधार । परमार्थ दाखवीं पार । भवसागराचा ॥२२॥
 परमार्थीं तो राज्यधारी । परमार्थ नाहीं तो भिकारी । या परमार्थाची सरी । कोणास द्यावी ॥२३॥
 अनंत जन्माचें पुण्य जोडे । तरीच परमार्थ घडे । मुख्य परमात्मा आतुडे । अनुभवासी ॥२४॥
 जेणे परमार्थ वोळाखिला । तेणे जन्म सार्थक केला । येर तो पापी जन्मला । कुलक्षपाकारणे ॥२५॥
 असो भागवत्प्रासीविण । करी संसाराचा सीण । त्या मुख्याचें मुखावलोकन । करुंच नये ॥२६॥
 भव्यानें परमार्थीं भरावें । शरीर सार्थक करावें । पूर्वजांस उद्धरावें । हरिभक्तीं करूनी ॥२७॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे परमार्थस्तवननाम समाप्त नवम ॥ ९ ॥

* * *

द. १३-७ : प्रत्ययविवरण

प्रथम आत्मानात्मविवेक करावा. त्यामध्ये असे प्रत्ययास येईल की, अनात्म अनेक असून आत्मा एकच आहे. अनात्म जड असल्याने आत्मा सर्व जडाला चेतना देतो. सर्व दृश्याला चेतना देणारा तो सर्वात्मा किंवा अंतरात्मा होय. येथपर्यंत सारा चंचलाचा प्रांत आहे. मग सारासार विचार करावा. त्यात सर्व चंचलाचा अर्थात् प्रकृतीचा संपूर्ण निरास होईल भाणि साररूप निश्चल ब्रह्म तेवढे शिल्पक उरेल. दोन्हीमध्ये विचार प्रधान आहे. विचार अर्थाचे वाहन आहे. विचाराने अर्थ निर्माण झाला की, अंतरात्मा देखील सूक्ष्म आणि विशाल बनतो. अर्थ निःसंशय असेल तर अंतरात्मा पण निःसंशय बनतो. म्हणून देवाचा शोध करावा, देवाच्या विचाराने अंतरात्मा माझन टाकावा. खरा कर्ता कोण ते विवेकाने ओळखण्यात लेरे सुल्ल आहे.

॥ श्रीराम ॥

निर्मळ निश्चल निराभास । तयास दृष्टांत आकाश । आकाश म्हणिजे अवकाश । पसरला पैस ॥ १ ॥
 आर्धीं पैस मग पदार्थ । प्रत्ययें पाहतां यथार्थ । प्रत्ययेंविण पाहतां वेर्थ । सकळ काहीं ॥ २ ॥
 ब्रह्म द्वाणिजे तें निश्चल । आत्मा द्वाणिजे तो चंचल । तयास दृष्टांत केवळ । वायो जाणावा ॥ ३ ॥
 घटाकाश दृष्टांत ब्रह्माचा । घटाविंव दृष्टांत आत्म्याचा । विवरतां अर्थ दोहींचा । भिन्न आहे ॥ ४ ॥
 मृत द्वाणिजे जितुके जाले । जाले तितुके निमाले । चंचल आले आणी गेले । ऐसे जाणावे ॥ ५ ॥

अविद्या जड आत्मा चंचल । जड कर्पूर आत्मा अनल । दोनी जळोन तत्काळ । विज्ञोन जाती	॥ ६ ॥
ब्रह्म आकाश निश्चल जाती । आत्मा वायी चंचल जाती । परीक्षवंतं परीक्षिती । खरें किं खोटें	॥ ७ ॥
जड अनेक आत्मा एक । ऐसा आत्मानात्माविवेक । जग वर्तविता जगन्नायेक । तयास म्हणावे	॥ ८ ॥
जड अनात्मा चेतवी आत्मा । सर्वी वर्ते सर्वात्मा । अवधा मिळोन चंचलात्मा । निश्चल नव्हे	॥ ९ ॥
निश्चल तें परब्रह्म । जेथें नाहीं दृश्यप्रभ्रम । विमळ ब्रह्म ते निभ्रम । जैसें तैसें	॥ १० ॥
आधीं आत्मानात्माविवेक थोर । मग सारासारविचार । सारासारविचारें संबद्धार । प्रकृतीचा	॥ ११ ॥
विचारें प्रकृति संबद्धारे । दृश्य अस्तांच वोसरे । अंतरात्मा निर्गुणीं संचरे । अध्यात्मश्रवणे	॥ १२ ॥
चढता अर्थ लागला । तरी अंतरात्मा चढतचि गेला । उत्तरल्या अर्थे उत्तरला । भूमंडळी	॥ १३ ॥
अर्थासारखा आत्मा होतो । जिकडे नेला तिकडे जातो । अनुमाने संदेहीं पडतो । काहींयेक	॥ १४ ॥
निसंदेह अर्थ चालिला । तरी आत्मा निसंदेहाचि जाला । अनुमानअर्थे जाला । अनुमानरूपी	॥ १५ ॥
नवरासिक अर्थ चाले । श्रोते तदुपाचि जाले । चाटपणे होऊन गेले । चाटचि आवधे	॥ १६ ॥
जैसा जैसा घडे संग । तैसे गुद्धराचे रंग । याकारणे उत्तम मार्ग । पाहोन धरावा	॥ १७ ॥
उत्तम अनें बोलत गेले । तरी मन अन्नाकाराचि जाले । लावण्य वनितेचे वर्णिले । तरी मन तेथेचि बैसे	॥ १८ ॥
पदार्थवर्णन अघवे । किती म्हणोन सांगावे । परंतु अंतरीं समजावे । होये किं नव्हे	॥ १९ ॥
जें जें देखिले आणि एकिले । तें अंतरीं सदृढ बैसले । हित आन्हित परीक्षिले । परीक्षवंतीं	॥ २० ॥
याकारणे सर्व सांडावे । येक देवास धुंडावे । तरीच वर्म पडे ठावे । काहींयेक	॥ २१ ॥
नाना सुखें देवे केलीं । लोकें तयास चुकलीं । ऐसीं चुकतांच गेलीं । जन्मवरी	॥ २२ ॥
सर्व सांडून शोधा भजला । ऐसें देवचि बोलिला । लोकीं शब्द अमान्य केला । भगवंताचा	॥ २३ ॥
म्हणोन नाना दुःखें भोगिती । सर्वकाळ कष्टी होती । मनीं सुखाचि इछिती । परी तें कैचे	॥ २४ ॥
उदंड सुख जपालागले । वेडे तयास चुकले । सुख सुख म्हणतांच मेले । दुःख भोगिता	॥ २५ ॥
शाहाण्यानें ऐसे न करावे । सुख होये तेंचि करावे । देवासी धुंडित जावे । ब्रह्मांडापरते	॥ २६ ॥
मुख्य देवाचि ठाई पाडिला । मग काये उणे तयाला । लोक वेडे विवेकाला । सांडून जाती	॥ २७ ॥
विवेकाचे फळ तें सुख । अविवेकाचे फळ तें दुःख । यांत मानेल तें अवश्यक । केले पाहिजे	॥ २८ ॥
कर्तयासी वोळखावे । यास विवेक म्हणावे । विवेक सांडितां बहावे । परम दुःखी	॥ २९ ॥
आतां असो हें बोलणे । कर्त्यास वोळखणे । आपले हित विचक्षणे । चुकों नये	॥ ३० ॥

इति श्री दासबोधे गुरुशिष्यसंवादे प्रत्ययेविवरणनाम समाप्त सप्तम ॥ ७ ॥

* * *

द. १९-७ : यत्ननिहृपण

अध्यात्म आणि लोकसंग्रह किंवा परमार्थ आणि समाजसेवा यांच्या परस्परसंबंधाबद्दल श्रीसमर्थाना काय म्हणायचे आहे, हे समजण्यास प्रस्तुत समासाचे सूक्ष्म अध्ययन अवश्य आहे. सान्या माणसांचे वर्ग फक्त दोन, (एक) अज्ञानी माणसांचा आणि (दोन) आत्मज्ञानी माणसांचा. अज्ञानी माणसांचे वर्ग फक्त दोन

(एक) वासना तृप्त करण्यासाठी धडपडणाऱ्या बद्धांचा आणि (दोन) वासना नाहीशी करण्यासाठी धडपडणाऱ्या मुमुक्षुंचा व साधकांचा. साधकांचे वर्ग दोन, (एक) समुदायांचा हव्यास असणारे आणि (दोन) समुदायांचा हव्यास नसणारे. प्रत्येक साधकाचे एकच ध्येय असते. सिद्ध बनणे, ज्ञानी होणे, परमात्मस्वरूप बनणे, हे ते ध्येय होय. प्रत्येक ज्ञानी किंवा सिद्ध पुरुष अत्यंत वासनारहित, निरहंकारी, समत्वबुद्धींचा आणि दयावंत असतो. त्याच्या हातून लोककल्याण घडतेच घडते. या मिथ्या जगात केवळ अज्ञानाने आसक्त होऊन नाना प्रकाराची दुःखे मोगणाऱ्या जीवांच्याबद्दल ज्ञानी पुरुषाला करुणा येते. त्या करुणेच्या पोटी तो जीवांच्याबर अनुग्रह करतो. त्याच्या स्वतःच्या ठिकाणी कर्तेपणाचा अभिमान नसतो, कर्माची व कर्मफलांची आसक्ती नसते आणि कीर्तीची व मानाची यत्किंचित हाव नसते. पण ज्या देहबुद्धीमुळे अज्ञानी जीव दुःख भोगतात, ती कर्मीकरण्याचा व अखेर नाहीशी करण्याचा मार्ग ज्ञानी पुरुष सतत दाखवीत राहतात. ज्ञानी पुरुषाचा जगाला हाच उपयोग असून त्याच्या हातून हमखास घडणारे लोककल्याण ते हेच होय. प्रत्यक्ष जीवनात स्वार्थाच्या रूपाने माणसाची देहबुद्धी प्रगट होते. म्हणून ज्ञानी पुरुष स्वार्थी माणसांना निःस्वार्थी बनवण्याची खटपट करतो. निःस्वार्थी बनण्याचे दोन मार्ग आहेत. (एक) प्रेमाचा मार्ग आणि (दोन) विचाराचा मार्ग. या दोन मार्गांना अनुसूत नसते वेळील दोन प्रकार दिसतात, (एक) प्रेमप्रधान साधक आणि (दोन) विचारप्रधान साधक. हे साधक जेव्हा सिद्ध बनतात तेव्हा त्याचे साध्य त्याच्या पदरात पडलेले असते. तो केवळ प्रारब्धाच्या तंत्राने वागत राहतो. ज्ञानी आणि अज्ञानी यांच्या बाह्यस्वरूपामध्ये काही फरक नसतो. त्याच्या अंतरंगामध्ये मात्र विळक्षण फरक आढळतो. हा फरक संभातून किंवा शाकून टेवून ज्ञानी पुरुषाला अज्ञानी माणसांना मार्गदर्शन करावे लागते. प्रेमप्रधान ज्ञानी प्रपंचामध्ये आसक्ती असलेल्या अज्ञानी माणसांच्या जीवनात मोकळेपणाने मिसळतो. परंतु त्यांची प्रपंचाबरीक श्रद्धा भंगणार नाही आणि ते अधिकाधिक निःस्वार्थी व विशालवृत्तीचे बनत जातील, असेच आपले आचरण व माषण टेवतो. विचारप्रधान ज्ञानी एकांतपिय असतो, गंभीर प्रकृतीचा असतो. अज्ञानी माणसांमध्ये तो फारसा मिसळत नाही. तरी पण गंथलखन, संमाषण आणि ज्ञानोपदेश यांच्या द्वारा त्याचे मार्गदर्शन चालू असते. श्रीसमर्थांचा कटाक्ष असा दिसतो की, ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी प्रेम आणि विचार या दोन्हीचे समतोल मिश्रण असलेले उत्तम होय. साधकाने साधनकालामध्ये काही काळ लोकसमुदायात मिसळावे तर काही काळ संपूर्ण एकान्तामध्ये जाऊन वसावे, असा त्यांचा उपदेश आहे. असा साधक जेव्हा सिद्ध बनतो तेव्हा ज्ञानानंतर त्याचे प्रारब्ध त्यास तसेच वागायला लावते. अशा प्रेममय आणि विचारप्रधान ज्ञानी पुरुषाच्या हातून जगाचे अधिकाधिक कल्याण घडून येते, यात शंका नाही. मगवंतांनी गीतेत प्रशंसिलेला ज्ञानीभक्त तो हाच होय. हे समळे मान्य असून देखील ज्ञानी पुरुषाला अमक्या तन्हेने वागण्याचा आग्रह कोणी करू शकत नाही. त्याच्यप्रमाणे, समाजात मोकळेपणाने मिसळून ज्याचे आत्मानुसंधान ठिकत नाही त्याने एकांतात राहून आपली साधना सांभाळावी, असे श्रीसमर्थ स्पष्टपणे सांगत आहेत. लोकांतात गाहून अनुसंधान सांभाळणे काही सोपे काम नाही, हे साधक जाणतातच.

॥ श्रीराम ॥

कथेचे घमंड भरून घावें । आणि निरूपणीं विवरावें । उणे पडांची नेदावें । कोणीयेकविषी ॥ १ ॥
भेजणार खालै पाढिला । तो भेजणारी जाणितला । नेणता लोक उगाच राहिला । टकमकां पाहात ॥ २ ॥

उत्तर विलंबी पाडिले । श्रोतयांस कल्पे आले । ज्ञाणिजे महत्व उडाले । बक्तयाचे
थोडें बोलोनी समाधान करणे । रागेजोन तरी मन धरणे । मनुष्य वेदींच लावणे । कोणी येक
सोसवेना चिणाचिण केली । तेथें तामसवृत्ती दिसोन आली । आवधी आवडी उडाली । श्रोतयाची
कोण कोण राजी राखले । कोण कोण मर्नी भागिले । क्षणक्षणां परीक्षिले । पाहिजे लोक
शिष्य विकल्पे रान घेतो । गुरु मार्गे मार्गे धांवतो । विचार पाहों जातां तो । विकल्पाचि अवघा
आशावद्वि क्रियाहीन । नाहीं च्यातुर्याचे लक्षण । ते महंतीची भणमण । बंद नाहीं
ऐसे गोसावी हळु पडती । ठाई ठाई कष्टी होती । तेथें संगतीचे लोक पावती । सुख कैचे
जिकडे तिकडे कीर्ति माजे । सगट लोकांस हव्यास उपजे । लोक राजी राखोन कीजे । सकळ काहीं
परलोकीं वास करावा । समुद्राव उगाच पाहावा । मागण्याचा तगादा न लवावा । काहीं येक
जिकडे जग तिकडे जगन्नायेक । कळला पाहिजे विवेक । रात्रीदिवस विवेकी लोक । सांभाळीत जाती
जो जो लोक दृष्टीस पडिला । तो तो नष्ट ऐसा कळला । अवघेच नष्ट, घेकला मला - । कशावरुनी
वोस मुलकी काये पाहावे । लोकांवेगळे कोठें राहावे । तन्हे खोटी, सांडतें घ्यावे- । काहीं येक
तस्मात् लौकिकीं वर्ततां न ये । त्यास मईंती कामा नये । परत्र साधनाचा उपाये । श्रवण करून असावे ॥१५॥
आपणासी वरें पोहतां न ये । लोक बुडवावपाचे कोण कार्य । गोडी आवडी वाया जाये । विकल्पाचि अवघा ॥१६॥
अभ्यासें प्रगट व्हावे । नाहीं तरी ज्ञांकोन असावे । प्रगट होऊन नासावे । हें वरें नव्हे
मंद हळु हळु चालतो । चपळ कैसा अटोपतो । अरबी फिरवणार तो । कैसा असावा
हे धकाधकीचीं कार्मे । तिक्षण बुद्धीचीं वर्मे । मोळपा भावार्थे संब्रमे । कैसे घडे
सेत केले परी वाहेना । जवार केले परी फिरेना । जन मेळविले परी धरेना । अंतर्यामीं
जरी चढती वाढती आवडी उठे । तरी परमार्थ प्रगटे । घसघस करिता विटे । सगट लोकु
आपले लोकांस मानेना । लोकांचे आपणांस मानेना । अवघा विकल्पाचि, मना- । समाधान कैचे
नासक दीक्षा सिंतरु लोक । तेथें कैचा असेल विवेक । जेथें बळावला अविवेक । तेथें राहणे खोटे
बहुत दिवस श्रम केला । सेवटीं अवघाचि वर्थे गेला । आपणास ठाकेना गलवला । कोणे करावा ॥२४॥
संगीत चालिला तरी तो व्याप । नाहीं तरी अवघाचि संताप । क्षणक्षणां विश्वेष । किंती म्हणौनि सांगावा ॥२५॥
मूर्ख मूर्खपणे भरंगळती । ज्ञाते ज्ञातेपणे कळूदो करिती । होते दोहींकडे फाजिती । लोकांमध्ये
कारबार आटोपेना करवेना! । आणि उगेहि राहेना । याकारणे सकळ जना । काये म्हणावे
नासक उपाधीस सोडावे । वय सार्थकीं घालावे । परिभ्रमणे कंठावे । कोठें तरी
परिभ्रणम करीना । दुसऱ्याचे काहींच सोसीना । तरी भग उदंड यातना । विकल्पाची
आता हें आपणाचिपासीं । वरें विचारावे आपणासी । अनकूळ पडेल तैसी । वर्तणूक करावी
॥२६॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशीर्थसंवादे येतनिरूपणनाम समाप्ति प्रथम ॥ ७ ॥

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका ८

[परमार्थस्तवन द. १-९, प्रत्ययेविवरण १३-७; येतननिरूपण १९-७ यावर आधारित]

प्र. १. खालील ओव्यांचा अर्थ स्पष्ट करा

- १) अनंत जन्मीचे पुण्य जोडे । (१-९-२४)
- २) कर्तयासी वोळखावे । (१३-७-२९)
- ३) अभ्यासे प्रगट व्हावे । (१९-७-१७)

प्र. २. श्रीसमर्थानी परमार्थाची महति द. १-९ मध्ये वर्णन केली आहे, तिच्यामधील काही निवडक मुद्दे दहा ओळीत लिहा.

प्र. ३. खालील ओव्यांचा कल्पन विस्तार करा.

- १) विचारे प्रकृति संबंहारे । दृष्य अस्तांच वोसरे । (१३-७-१२)
- २) अवघेच नष्ट; येकला भला । काशावरूनी । (१९७-१३)

प्र. ४. जनप्रबोधन करणाऱ्या महंताना खाली दिलेल्या ओव्यात कोणती सूत्रे सांगितली आहेत ?.

(अ) १९-७-६ (ब) १९-७-८ (क) १९-७-११

प्र. ५. (अ) या महिन्याच्या स्वाध्यायासाठी निवडण्यात आलेल्या समासांपैकी एकावर सुमारे पंधरा मिनिटे विवरण करावयास सांगितले तर आपली तशरी आहे का ?
 (ब) वरीलपैकी कोणत्या समासाची निवड त्यासाठी कराल ? त्यातील पाच मुद्दे एकेका वाक्यात किहा.

किंवा

(ब) वरील तीन समासात सुमाषित-वजा ज्या ओव्या आहेत, असे आपणास वाटते अशा तीन ओव्या लिहा.

स्वाध्याय ९ वा

द. १२-४ : विवेकवैराग्यानिरूपण

व्यवहारात काय किंवा परमार्थात काय कोणतेही मोठे कार्य सिद्धीस नेण्यास विशिष्ट प्रकारची पात्रता लागते. आत्मज्ञान होण्यास विवेक आणि वैराग्य यांची निंतांत आवश्यकता असते. माणूस चालण्यासाठी जसे दोन पाय वापरतो किंवा रथ भरधाव चालण्यास जशी दोन चाके लागतात, त्याचप्रमाणे साध-काची साधना समाधानकारकपणे चालण्यास विवेक आणि वैराग्य दोन्ही समतोलपणे अंगी असणे आवश्यक असते. एकावाचून एक वाया जाते आणि प्रग धट प्रपंच ना परमार्थ अशी अवस्था होते. आपले ध्येय कोणते, आपली साधना कोणती, प्रपंचाचे स्वरूप काय, जगाचा स्वमाव कसा, स्वरूपानुभवाची लक्षणे कोणती, वैरे प्रभावांची अगदी स्पष्ट उत्तरे बुद्धीने आकलन करणे, याचे नाव विवेक होय. आपल्या वेहासगट सर्व दृश्याची किंमत आत्मज्ञानापेक्षा कमी वाटणे, वेहातून सुख घेण्याची प्रवृत्ती कीण होणे, हवे-नकोपण शांत होणे, मनाने कोठेही, कोणातही व कशातही गुंतून न राहणे यास वैराग्य म्हणतात. वैराग्याच्या अभावी नुसता विवेक पांगळा होतो तर विवेकाच्या अभावी नुसते वैराग्य दुराग्रही व तर्कदुष्ट बनते. विवेक-

वैराग्याने माणूस आतून व बाहेरून मोकळा होतो. त्याच्या बोलण्या-चालण्यात यक्किचित् विरोध आढळत नाही. म्हणून उत्तम लोक त्याचे जीवन बघून अचंवा करतात. उत्तम साधक एक प्रकारे परमार्थाचा प्रचारक असतो. त्यास मगवंतावाचून इतर वासना नसतात. त्याच्या अंगी वैराग्य बाणलेले असते. त्याचा विवेक आणि धारणा दोन्ही वरच्या दर्जाचे असतात. तो मनापासून भजन करतो. रसाळ हरिकीर्तन करतो. निरूपणात स्वानुभवाचे बोल बोलतो. सारांश, उत्तम विवेक, प्रखर वैराग्य, अनुभवाचे ब्रह्मज्ञान, आचार-शीलता आणि परोपकार या गुणांनी संपन्न पुरुष पुष्कळ लोकाना परमार्थाच्या योग्य मार्गावर आणून सोडतो.

॥ श्रीराम ॥

महङ्गाय हातासी आले । परी भोगू नाहीं जाणितले । तैमें वैराग्य उत्पन्न जाले । परी विवेक नाहीं ॥ १ ॥
 आदळते आफळते । कष्टी होते दुःखी होते । ऐकते देखते येते । वैराग्य तेणे ॥ २ ॥
 नाना प्रपंचाच्या वोढी । नाना संकर्ते सांकडां । संसार सांदूनी देशधडी । होये तेणे ॥ ३ ॥
 तो चिंतेपासून सुटला । पराधेनतेशस्त्रानि पळाला । दुःखत्यागे मोकळा जाला । रोगी जैसा ॥ ४ ॥
 परी तो होऊं नये मोकाट । नष्ट भ्रष्ट आणी चाट । सीमाच नाहीं सैराट । गुरुं जैसे ॥ ५ ॥
 विवेकोविण वैराग्ये केले । तरी अविवेके अनर्थी घातले । अवर्धे वेर्थाचि गेले । दोहिंकडे ॥ ६ ॥
 ना प्रपंच ना परमार्थ । अवर्धे जिंगाचि जाले वेर्थ । अविवेके अनर्थ । ऐसा केला ॥ ७ ॥
 कां वेर्थाचि ज्ञान बडवडिला । परी वैराग्ययोग नाहीं घडला । जैसा कारागृहीं अडकला । पुरुषार्थ सांगे ॥ ८ ॥
 वैराग्येविण ज्ञान । तो वेर्थाचि सामिमान । लोमदंडे घोकळून । कासाविस केला ॥ ९ ॥
 स्वान वांधले तरी भुंके । तैसा स्वार्थमुळे थिंके । पराधीक देखां न सके । सामिमाने ॥ १० ॥
 हे येकेविण येक । तेणे उगाच वाढे शोक । आता वैराग्य आणि विवेक । योग ऐका ॥ ११ ॥
 विवेके अंतरी सुटला । वैराग्ये प्रपंच तुटला । अंतर्बाह्य मोकळा जाला । निःसंग योगी ॥ १२ ॥
 जैसे मुखे ज्ञान वोले । तैसीच सवे क्रिया चाले । दीक्षा देखोनी चकित जाले । सुचिसंत ॥ १३ ॥
 आस्था नाहीं बैलोक्याची । स्थिति बाणली वैराग्याची । येन्नविवेकधारणेची । सीमा नाहीं ॥ १४ ॥
 संगीत रसाळ हरिकीर्तन । ताळबद्ध तानमान । प्रेमळ आवडीचे भजन । अंतरापासुनी ॥ १५ ॥
 तत्काळाचि सन्मार्ग लागे । ऐसा अंतरी विवेक जागे । वगृहत्व करितां न भंगे । साहित्य प्रत्ययाचे ॥ १६ ॥
 सन्मार्गे जगास मिळाला । म्हाणिजे जगदीश वोळला । प्रसंग पाहिजे कळला । कोणीयेक ॥ १७ ॥
 प्रखर वैराग्य उदासीन । प्रत्ययाचे ब्रह्मज्ञान । स्नानसंध्या मगवङ्गजन । पुण्यमार्ग ॥ १८ ॥
 विवेकवैराग्य ते ऐसे । नुस्ते वैराग्य हैकाढापिसे । शद्भ्रान येळिलसे । आपणाचि वाटे ॥ १९ ॥
 मृदौन विवेक आणि वैराग्य । तेंचि जाणिजे महङ्गाय । रामदास म्हणे योग्य । साधु जाणती ॥ २० ॥

इति श्रीदासबोधे शुश्रित्यसंवादे विवेकवैराग्यनाम समाप्त चतुर्थ ॥ ४ ॥

द. १२-५ : आत्मनिवेदन

या दृश्य विश्वामध्ये कितीतरी प्रकारचे भेद आढळतात. परंतु ते सगळे अशाश्वत आहेत. मायेचे अटदेह निरास केले की, सगळे अशाश्वत विलयास जाते आणि शुद्ध ब्रह्म तेवढे शिळ्क उरते. त्या परब्रह्माचा अनुभव येण्यास आत्मनिवेदन जरूर आहे. त्याचे तीन प्रकार आहेत. (पहिला) भी व माझे सगळे मगवंताचे आहे अशा भावनेने जगात वागणे हे जड आत्मनिवेदन होय. (दुसरा) अंतरात्मा जगदीश सर्व टिकाणी व्यापून आहे. खरा कर्ता तोच आहे. प्रत्येक जीव त्याचाच अंश आहे. प्रत्येक वस्त्रूत घटनेत आणि प्राण्यात (अर्थात् स्वतःमध्येदेखील) अंतरात्म्याच्या अस्तित्वाची, सत्तेची जाणीव जागी ठेवून वागणे हे चंचल आत्मनिवेदन होय. (तिसरा) मायानिर्भित चंचल सगळे स्वप्नाकार असून ते दिसत असले तरी खन्या अर्थाने नाही. अर्थात् भी देखील नाही अशा रीतीने भी नाहीसा होऊन निराकार व निश्चल ब्रह्माशी तदाकार होणे यास निश्चल आत्मनिवेदन म्हणतात. साधकाने जड आत्मनिवेदनापासून आरंभ करून अखेर निश्चल आत्मनिवेदनामध्ये स्वतः विलीन व्हायचे असते.

॥ श्रीराम ॥

रेखेचे गुंडाळे केले । मात्रुकाक्षरीं शब्द जाले । शब्द मेळउन चाले । श्लोक गद्य प्रबंद	॥ १ ॥
वेदशास्त्रे पुराणे । नाना काव्ये निरूपणे । ग्रंथभेद अनुवादणे । किती म्हणोनि	॥ २ ॥
नाना ऋषी नाना मर्ते । पाहों जातां असंख्याते । भाषा लिपी जेथ तेथे । काये उणे	॥ ३ ॥
वर्ग ऋचा श्रुति स्मृति । अधे स्वर्ग स्तवक जाती । प्रसंग माने समास पोयी । बहुधा नामे	॥ ४ ॥
नाना पदे नाना श्लोक । नाना वीर नाना कडक । नाना साख्या दोहडे अनेक । नामाभिधाने	॥ ५ ॥
डफगाणे माचिगाणे । दंडिगाणे कथागाणे । नाना माने नाना जपुने । नाना खेळ	॥ ६ ॥
ध्वनि घोष नाद रेखा । चहुं वाचामध्ये देखा । वाचारूपेहि ऐका । नाना भेद	॥ ७ ॥
उन्मेष परा, ध्वनि पश्यंती । नाद मध्यमा; शब्द चौथी । वैखरी पाद्यन उमटती । नाना शब्दरत्ने ॥ ८ ॥	
अकार उकार मकार । अर्धमात्राचे अंतर । औटमात्रा तदनंतर । बावन मात्रुका	॥ ९ ॥
नाना भेद रागज्ञान । नृत्यभेद तानमान । अर्थभेद तत्त्वज्ञान । विवंचना	॥ १० ॥
तत्त्वमध्ये मुरुप तत्त्व । ते जाणावे शुद्धसत्त्व । अर्धमात्रा महत्त्व । मूळमाया	॥ ११ ॥
नाना तत्त्वे लहान थोरे । भिळोन अष्टाहि शरीरे । अष्टधा प्रकृतीचे वारे । निधोन जाते	॥ १२ ॥
वारे नस्तां जे गगन । तैसे परब्रह्म सघन । अष्ट देहाचे निर्शन । करून पाहावे	॥ १३ ॥
ब्रह्मांडपिंडउभार । पिंडब्रह्मांडसंब्रह्मार । दोहिवेगळे सारासार । विमळब्रह्म	॥ १४ ॥
पदार्थ जड, आत्मा चंचल । विमळब्रह्म ते निश्चल । विवरोन विरे तत्काळ । तदूप होये	॥ १५ ॥
पदार्थ मने कापा वाचा । भी हा अवधाचि देवाचा । जड आत्मनिवेदनाचा । विचार ऐसा	॥ १६ ॥
चंचल कर्ता तो जगदीश । प्राणीमात्र त्याचा अंश । त्याचा तोचि; आपणास- । ठाव नाहीं	॥ १७ ॥
चंचल आत्मनिवेदन । याचे सांगितले लक्षण । कर्ता देव तो, आपण- । कोठेचि नाहीं	॥ १८ ॥
चंचल चळे स्वप्नाकार । निश्चल देव तो निराकार । आत्मनिवेदनाचा प्रकार । जाणिजे ऐसा	॥ १९ ॥

ठावचि नाहीं चंचळाचा । तेंये आर्धीं आपण कैचा । निश्चल आत्मनिवेदनाचा । विवेक ऐसा ॥२०॥
 तिहिं प्रकारे आपण । नाहीं, नाहीं दुजेपण । आपण नसतां, मीपण । नाहींच कोठे ॥२१॥
 पाहातां पाहातां अनुमानले । कळतां कळतां कळों आले । पाहातां अवधेंचि निवात जाले । बोलणे आतां ॥२२॥

इति श्रीदासबोधे गृहशिष्यसंवादे आत्मनिवेदननाम समाप्त पंचम ॥५॥

* * *

द. १३-१ : आत्मानात्मविवेक

साधकाने आत्मानात्मविवेक करावा. जगात अनंत शरीरधारी पाणी आहेत. त्यांचे जीवन पाहून विवेक केला तर असे दिसते की, पाणी म्हणजे देह व आत्मा यांचा संयोग होय. देह दृश्य, जड व अनित्य असतो तर आत्मा अदृश्य, सूक्ष्म व नित्य असतो. आत्म्यावाचून देह प्रेत होतो तर देहावाचून आत्मा अज्ञात राहतो. देहाच्या द्वारा आत्मा अनेक क्रिया घडवून आणतो. शरीराचे, इंद्रियाचे, मनाचे, बुद्धीचे सर्व व्यापार आत्मा घडवून आणतो. चांगले-वाईट सामाजिक प्रसंग आत्मा घडवून आणतो. जसा विद्येमध्ये तसा अविद्येमध्ये तोच आनंदरूप आत्मा हजर असतो. जगात घडणाऱ्या सर्व घडामोडींचे मूळ कारण सूक्ष्म अशा आत्म्यामध्ये आहे, हे ज्ञानी पुरुष ओळखतात. तो आत्मा पिंडामध्ये जीव म्हणून तर ब्रह्मांडामध्ये शिव म्हणून राहतो. त्याच्याहि पलीकडे अर्धनारीनठेश्वर असतो. साधकाने आपली वृत्ती सूक्ष्मात नेता नेता असेहेर मूळमायेपर्यंत न्यावी.

॥ श्रीराम ॥

आत्मानात्मविवेक करावा । करून बरा विवरावा । विवरोन सुदृढ धरावा । जीवामध्ये ॥१॥
 आत्मा कोण अनात्मा कोण । त्यांचे करावे विवरण । तेंचि आतां निरूपण । सावध ऐका ॥२॥
 च्यारि खाणी च्यारि वाणी । चौन्यासि लक्ष जीवप्राणी । संख्या बोलिली पुराणी । वर्तती आतां ॥३॥
 नाना प्रकारीचीं शरीरे । सृष्टीत दिसती अपारे । तर्यामध्ये निर्धारे । आत्मा कवणु ॥४॥
 दृष्टीमध्ये पाहातो । अवणामध्ये ऐकतो । रसनेमध्ये स्वाद घेतो । प्रत्यक्ष आतां ॥५॥
 ग्राणामध्ये वास घेतो । सर्वांगीं तो स्पर्शतो । वाचेमध्ये बोलवितो । जाणोनि शब्द ॥६॥
 सावधान आणी चंचळ । चहूंकडे चळवळ । एकलाचे चालवी सकळ । इंद्रियेद्वारा ॥७॥
 पाये चालवी हात हालवी । मृकुटी पालवी ढोळा घालवी । संकेतसुणा बोलवी । तोचि आत्मा ॥८॥
 धिटाई लाजवी खाजवी । खोळवी वोळवी थुळवी । अज जेऊन उदक सेवी । तोचि आत्मा ॥९॥
 मळमूळ त्याग करी । शरीरमात्र सावरी । प्रवृत्ति निवृत्ति विवरी । तोचि आत्मा ॥१०॥
 ऐके देखे हुंगे चाले । नाना प्रकारे बोलखे । संतोष पावे आणी घाके । तोचि आत्मा ॥११॥
 आनंद विनोद उदेग चिंता । काया छयाया माया भमता । जीवित्वे पावे नाना वेशा । तोचि आत्मा ॥१२॥
 पदार्थाची आस्था घरी । जर्नी वाईट वरे करी । आपल्यां राखे प्रराव्या मारी । तोचि आत्मा ॥१३॥

युध्यें होतां दोहिंकडे । नाना शरीरीं वावडे । परस्परे पाढी पडे । तोचि आत्मा ॥१४॥
 तो येतो जातो देहीं वर्ततो । हांसतो रडतो प्रस्तावतो । समर्थ करंटा होतो । व्यापासारिखा ॥१५॥
 होतो लंडी होतो बळकट । होतो विद्यावंत होतो धट । न्यायेवंत होतो उत्थट । तोचि आत्मा ॥१६॥
 धीर उदार आणि कृपण । वेडा आणि विचक्षण । उठक आणि सहिष्ण । तोचि आत्मा ॥१७॥
 विद्या कुविद्या दोहिंकडे । आनंदरूप वावडे । जेथें तेथें सर्वांकडे । तोचि आत्मा ॥१८॥
 निजे उठे वैसे चाले । धावे धावडी डोले तोले । सोहरे धायरे केले । तोचि आत्मा ॥१९॥
 पोथी वाची अर्थ सांगे । ताळ धरीं गाऊं लागे । वादवेवाद वाउगे । तोचि आत्मा ॥२०॥
 आत्मा नस्ता देहांतरीं । मग तें प्रेत सचाराचरीं । देहसंगे आत्मा करी । सर्व काहीं ॥२१॥
 येकोविण येक काये । कामा नये वायां जाये । हाणोनि हा उपाये । देहयोगे ॥२२॥
 देह अनित्य आत्मा नित्य । हाचि विवेक नित्यानित्य । अवघें सूक्ष्माचें कृत्य । जाणती ज्ञानी ॥२३॥
 पिंडी देहधर्ता जीव । ब्रह्मांडी देहधर्ता शिव । ईश्वरतनुचतुष्टये सर्व । ईश्वरधर्ता ॥२४॥
 त्रिगुणापर्ता जो ईश्वर । अर्धनारीनटेश्वर । सकळ सूर्णीचा विस्तार । तेथून जाला ॥२५॥
 वरवें विचारून पाही । स्त्री पुरुष तेथें नाहीं । चंचळरूप येतें काहीं । प्रत्ययासी ॥२६॥
 मुळीहून सेवटवरी । ब्रह्मादि पिल्लीकादेहधारी । नित्यानित्यविवेक चतुरीं । जाणजे ऐसा ॥२७॥
 जड तितुके अनित्य । आणि सूक्ष्म तितुके नित्य । याहिमध्यें नित्यानित्य । पुढें निरोपिले ॥२८॥
 स्थूल सूक्ष्म वोलांडिले । करण महाकारण सांडिले । विराट हिरण्यगर्भ खांडिले । विवेकानें ॥२९॥
 अव्याकृत मूळप्रकृती । तेथें जाऊन वैसली वृत्ती । ते वृत्ति व्हावया निवृत्ति । निरूपण ऐका ॥३०॥
 आत्मानात्माविवेक बोलिला । चंचळात्मा प्रत्यया आला । पुढिले समार्सी निरोपिला । सारासार विचार ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मानात्माविवेकनाम समाप्त प्रथम ॥ १ ॥

* * *

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका ९

[दा. १२-४ विवेकवैराग्यनिरूपण; १२-५ आत्मानिवेदन; १३-१ आत्मानात्माविवेक यावर आधारित]

प्र. १. पुढील अर्थाच्या ओव्या लिहा-

(१) विवेकाने 'मी' पणा आणि वैराग्याने प्रपंचाची आसकी सुटते, अशाप्रकारे बंधनमुक्त होतो तोच नि.संग योगी.

(२) वारा नसताना आकाश जसे केवळपणाने गहाते त्याप्रमाणे अष्टदेहाचे निरसन शाल्यावर दाट परब्रह्म उरते, याचा अनुभव पहावा.

(३) अगदी मुंगणिसून ब्रह्मादि वेवांपर्यंत सगळे देहधारी आहेत.

प्र. ३ संदर्भासह खालील ओव्याचे स्पष्टीकरण करा.

(अ) तिहींप्रकारे आपण । नाहीं नाहीं दुजेपण ॥ १२-५-२१

(ब) येकेवीण येक काये । कामा नये वार्यां जाये ॥ १३-१-२९

प्र. ३. “वैराग्याच्या अभावी विवेक पांगळा होतो तर विवेकाच्या अभावी वैराग्य दुराघटी असते.” या विधानाचे स्पष्टीकरण द. १२-४ च्या आधाराने करा.

प्र. ४. (द. १३-१-५ ते २० या ओव्याच्या आधारे) शरीराच्या संसर्गाने आत्मा कोणत्यां क्रिया करतो; त्याचे वर्णन करा.

प्र. ५. द. १२-४ मध्ये श्रीसमर्थाचे जणू स्वतःचेच प्रतिबिंब आपणास आढळते, अशा दोन ओव्या लिहा.

स्वाध्याय १० वा

द. १-४ : सद्गुरुस्तवन

ईश्वराच्या निश्चल अंगाचे, ज्ञानमय स्वरूपाचे किंवा गणपतीचे वर्णन झाले. ईश्वराच्या चंचल अंगाचे, शक्तिमय स्वरूपाचे किंवा शारदेचे वंवन झाले. श्री समर्थ आता श्री सद्गुरुला वंदन करतात. स्थल-कालाच्या मर्यादित वापरणाऱ्या विश्वाला परमात्मा आतबाहेर व्यापून आहे हे खरे; पण तेवढाने तो संपत नाही. या विश्वाने जर परमात्मा संपला तर तो अनंत राहणार नाही. व्यक्ती व विश्व यांना व्यापून तो शिळ्क उरतो. तो किती शिळ्क उरतो हे आजपर्यंत कोणालाच कळले नाही. असे ते कल्पनातीत आणि अनंत परमात्मस्वरूप म्हणजे संतांचा सद्गुरु होय. परमात्मा कसा आहे हे माणसाला कधीच सांगता येत नाही; पण त्याचे वर्णन करण्याचा प्रयत्न केल्यावांचून त्याला चैन पडत नाही. दृश्य विश्वामधील सूर्य, समुद्र, आकाश, पृथ्वी इत्यादि अत्यंत विशाळ वस्तुंचा दाखला घेऊन मानवी बुद्धी त्या अनंताला कवळ-पण्याची खटपट करते. ती घडपड तोकडी पडते. अर्थात परमात्मस्वरूप कसे आहे हे सांगण्याची घडपड करून हार खाल्यावर “त्याचे वर्णन करता येत नाही हेच त्याचे वर्णन होय.” असे म्हणून थांबावे लागते. या समासात हीच गोष्ट श्रीसमर्थांनी सुंदर रीतीने समजाविली आहे.

॥ श्रीराम ॥

आतां सद्गुरु वर्णवेना । जेथें माया स्पर्शां सकेना । तें स्वरूप मज अज्ञाना । काय कळे ॥ १ ॥
 न कळे न कळे नेति नेति । ऐसे बोलतसे श्रुती । तेथें मज मूरखाची मती । पवाढेल कोठे ॥ २ ॥
 मज न कळे हा विचारु । दुन्हूनि माझा नमस्कारु । गुरुदेवा पैलपारु । पावर्ही मज ॥ ३ ॥
 होती स्तवनाची दुराशा । तुटला मायेचा भर्वसा । आतां असाल तैसे असा । सद्गुरु स्वामी ॥ ४ ॥
 मायेच्या बळे करीन स्तवन । ऐसे वांछित होते मन । माया जाली लज्यापमान । काय कळ ॥ ५ ॥
 नातुदे मुख्य परमात्मा । क्षणानि करावी लागे प्रातिमा । तैसा मायायोगे माहिमा । वर्णन सद्गुरुच्चा ॥ ६ ॥

आपल्या भावासारिखा मर्ना । देव आठवावा ध्यानी । तैसा सद्गुरु हा स्तवनीं स्तुतं आता ॥७॥
 जय जपाजि सद्गुरुराजा । विश्वंभरा विश्ववीजा । परमपुरुषा मोक्षघ्वजा । दीनबंधु ॥८॥
 तुझीयेन अमयंकरे । अनावर माया हे वोसरे । जैसे सूर्यप्रकाशे अंधारे । पक्षोन जाये ॥९॥
 आदित्ये अंधकार निवारे । परंतु मागुते ब्रह्मांड भरे । नीसी जालियां नंतरे । पुन्हा काळोखे ॥१०॥
 तैसा नवहे स्वामीराव । करी जन्ममृत्यु वाव । समूढ अज्ञानाचा ठाव । पुस्तून टाकी ॥११॥
 सुवर्णचिं लोहो काहीं । सर्वथा होणार नाहीं । तैसा गुरुदास संदेहीं । पडोचि नेणे सर्वथा ॥१२॥
 कां सरिता गंगेसी मिळाली । मिळणी होतां गंगा जाली । मग जरी वेगळी केली । तरी होणार नाहीं सर्वथा ॥१३॥
 परी ते सरिता मिळणीमार्गे । वाहाळ मानिजेत जर्गे । तैसा नवहे शिष्य वेगे । स्वामीच होये ॥१४॥
 परीस आपणा ऐसे करीना । सुवर्णे लोहो पालटेना । उपदेश करी बहुत जना । अंकित सद्गुरुचा ॥१५॥
 शिष्यास गुरुत्व प्राप्त होये । सुवर्णे सुवर्ण करिता न ये । म्हणौनि उपमा न साहे । सद्गुरुसी परिसाची ॥१६॥
 उपमे द्यावा सागर । तरी तो अत्यंतचि क्षार । अथवा म्हणौं क्षीरसागर । तरी तो नासेल कल्पाती ॥१७॥
 उपमे द्यावा जरी मेरु । तरी तो जड पाषाण कठोरु । तैसा नवहे कीं सद्गुरु । कोमळ दिनाचा ॥१८॥
 उपमे द्याणों गगन । तरी गगनापरीस तें निर्गुण । या कारणे दृष्टांत हीण । सद्गुरुस गगनाचा ॥१९॥
 धीरपणे उपमूं जगती । तरी होहि खचेल कल्पाती । द्याणौन धीरत्वास दृष्टातीं । हीण वसुंधरा ॥२०॥
 आतां उपमावा गमस्ती । तरी गमस्तीचा प्रकाश किती । शाळे मर्यादा बोलती । सद्गुरु अमर्याद ॥२१॥
 द्याणौनि उपमे उणा दिनकर । सद्गुरुज्ञानप्रकाश थोर । आतां उपमावा फणीवर । तरी तोहि भारवाही ॥२२॥
 आतां उपमे द्यावे जळ । तरी तें काळातरीं आटेल सकळ । सद्गुरुरूप तें निश्चळ । जाणार नाहीं ॥२३॥
 सद्गुरुसी उपमावे अमृत । तरी अमर धरिती मृत्युपंथ । सद्गुरुरूपा यथार्थ । अमर करी ॥२४॥
 सद्गुरुसीं द्याणवे कल्पतरु । तरी हा कल्पनेतीत विचारु । कल्पवृक्षाचा अंगिकारु । कोण करी ॥२५॥
 चिंता मात्र नाहीं मर्ना । कोण पुसे चिंतामणी । कामधेनूर्चीं दुमणीं । निःकामासी न लगती ॥२६॥
 सद्गुरु द्याणों लक्ष्मीवंत । तरी ते लक्ष्मी नाशिवंत । ज्याचे द्वारीं असे तिष्ठत । मोक्षलक्ष्मी ॥२७॥
 स्वर्गलोक इंद्र संपत्ती । हे काळातरीं विटंबतीं । सद्गुरुरूपेचीं प्राप्ती । काळातरीं चक्ळेना ॥२८॥
 हरीहर ब्रह्मादिक । नाश पाषती सकळिक । सर्वदा अविनाश येक । सद्गुरुपद ॥२९॥
 तयासी उपमा काय घावी । नाशिवंत सृष्टी आघवी । पंचभूतिक उठाठवी । न चले तेथें ॥३०॥
 द्याणौनि सद्गुरु वर्णवेना । हे गे हेचि माझी वर्णना । अंतरस्थितीचिया खुणा । अंतर्निष्ट जाणती ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सद्गुरुस्तवननाम समाप्त चतुर्थ ॥४॥

* * *

द. १-५ : संतस्तवन

विज्ञानप्रधान संस्कृतीमध्ये दृश्य विश्वाचे ज्ञान करून घेणाऱ्या आणि घेणाऱ्या विज्ञानपद्धिताला
 किंवा शास्त्रज्ञाला समजातील आदर्श पुरुष मानतात. अध्यात्मप्रधान संस्कृतीमध्ये अदृश्य आत्मस्वरूपाचे
 ज्ञान करून घेणाऱ्या आणि घेणाऱ्या ब्रह्मज्ञानी पुरुषाला किंवा संताला समाजातील आदर्श पुरुष मानतात.

आत्मज्ञानी असणारा संत हाच श्रीसमर्थांचा आदर्श पुरुष आहे. सर्वसामान्य माणूस “मी देहच आहे” या भूमिकेवर आसूढ होऊन जीवन जगतो. त्याच्या अनुभवाचे क्षेत्र दृश्यापुरते सीमित असते. तो स्वार्थी असतो व वासनातृष्णीच्या मागे लागतो. आत्मज्ञानी माणूस “मी आत्माच आहे” या भूमिकेवर आसूढ होऊन जीवन जगतो. त्याच्या अनुभवाचे क्षेत्र दृश्याच्या किंवा स्थलकालाच्या मर्यादा ओलाईन अनंताहतके विशाल बनते. म्हणून त्याला “महात्मा” म्हणतात. ज्ञानाग्नीमध्ये आपल्या अहंकाराची आहुती देणारा हा महात्मा अत्यंत निःस्वार्थी असतो. वासना निर्मूळ केल्यामुळे तो पूर्ण समाधानी असतो. त्याची संतोषवृत्ती कोणत्याही परिस्थितीत एकाच पातळीवर राहते. अकारण उपकाराने भरलेले संतजीवन म्हणजे मानवी जीवनातील सर्व शुभ, मंगल आणि आभिजात प्रवृत्तीचे साकार रूप होय. संतांची गाठमेट होऊन त्यांचा निकट सहवास घडणे यासारखी भाग्यमय घटना नाही. अत्यंत सूक्ष्म, अदृश्य व शाश्वत अशी आत्मवस्तू अनुभवण्याची पात्रता, संगतीला राहिलेल्या माणसांना मुक्त हस्ताने देणे हेच संतांचे जगातील खरे कार्य आहे. आत्मसाक्षात्कार होण्याची युक्ती सापडणे हीच खरी संतकृपा होय. अशा संतांचे वर्णन श्रीसमर्थ करीत आहेत.

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदीन सज्जन । जे परमार्थांचे अधिष्ठान । जपाचेनि गुह्यज्ञान । प्रगटे जन्मी	॥ १ ॥
जे वस्तु परम दुल्भम । जपेचा अलभ्य लाभ । तोंचे होये सुल्भम । संतसंगेकरूनी	॥ २ ॥
वस्तु प्रगटाचि असे । पाहातां कोणासीच न दिसे । नाना साधनीं सायासें । न पडे ठाईं	॥ ३ ॥
जेथें परीक्षवंत ठकले । नांतरी डोळसाचि अंध जाले । पाहात असतांचि चुकले । निजवस्तूसी	॥ ४ ॥
जें दीपाचेनि दिसेना । नाना प्रकाशें गवसेना । नेत्रांजनेहि वसेना । दृष्टिपृष्ठे	॥ ५ ॥
सोळा कळी पूर्ण झशी । दाखऱं सकेना वस्तूसी । तीव्र आदित्य कळारासी । तोहि दाखवीना	॥ ६ ॥
जया सूर्याचेनि प्रकाशें । ऊर्गतंतु तोहि दिसे । नाना सूक्ष्म पदार्थ भासे । अणुरेणादिक	॥ ७ ॥
चिरलें वाळाग्र तेहि प्रकासी । परी तो दाखवीना वस्तूसी । तें जयाचेनि साधकासी । प्राप होये	॥ ८ ॥
जेथें आक्षेप आटले । जेथें प्रेत्न प्रस्तावले । जेथें तर्क मंदावले । तर्कितां निजवस्तूसी	॥ ९ ॥
वळे विवेकाची वेगडी । पडे शब्दाची बोवडी । जेथें मनाची तांतडी । कामा नये	॥ १० ॥
जो बोलकेणे विशेष । सइस मुखाचा जो शेष । तोहि सिणला निःशेष । वस्तु न संगवे	॥ ११ ॥
वेदे प्रकाशिले सर्वही । वेदविरहित काहीं नाहीं । तो वेद कोणासही । दाखऱं सकेना	॥ १२ ॥
तेचि वस्तु संतसंगें । स्वानुभवें कळीं लागे । त्याचा माहिमा वचनीं सांगे । ऐसा कवणु	॥ १३ ॥
विचित्र कळा ये मायेची । परी बोळखी न संगवे वस्तूची । मायातीता अनंताची । संत सोये सांगती ॥ १४ ॥	
वस्तूसी वर्णिले नवचे । तेंचि स्वरूप संतांचे । या कारणे वचनाचे । कार्य नाही	॥ १५ ॥
संत आनंदाचे स्थळ । संत सुखाचि केवळ । नाना संतोषाचे मूळ । ते हे संत	॥ १६ ॥
संत विश्रातीची विश्राती । संत तृष्णीची निजतृप्ती । नांतरी भक्तीची फळश्रुती । ते हे संत	॥ १७ ॥
संत घर्माचे घर्मक्षेत्र । संत स्वरूपाचे सत्पात्र । नांतरी पुण्याची पवित्र । पुण्यभूमी	॥ १८ ॥

संत समाधीचे मंदिर । संत ववेकाचे भांडार । नांतरी बोलिजे माहेर । सायोज्यमुक्तीचे	॥१९॥
संत सत्याचा निश्चयो । संत सार्थकाचा जयो । संतप्राप्तीचा समयो । सिद्धरूप	॥२०॥
मोक्षश्रिया आळंकृत । ऐसे हे संत श्रीमंत । जीव दरिद्री असंख्यात । नृपती केले	॥२१॥
जे समर्थपणे उदार । जे कां अत्यंत दानशूर । तयाचेनि हा ज्ञानविचार । दिघला न वचे	॥२२॥
माहाराजे चक्रवर्ती । जाले आहेत पुढे होती । परंतु कोणी सायोज्यमुक्ती । देणार नाही	॥२३॥
जे त्रैलोक्याहून वेगळे । जे वेदश्रुतीसी नाकळे । तेंचि जयाचेनि वोळे । परब्रह्म अंतर्गत	॥२४॥
ऐसी संतांची महिमा । बोलिजे तितुकी उणी उपमा । जयाचेनि मुरुग परमात्मा । प्रगट होये	॥२५॥
	॥२६॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे संतस्तवननाम समाप्त पंचम ॥ ५ ॥

द. ८-९ : सिद्धलक्षण

रात्रांदिवस आत्मस्वरूपाचे ध्यान व विंतन केल्याने साधकाचे मन त्या स्वरूपाने आतवाहेर भरून जाते. अत्यंत सूक्ष्म आत्मस्वरूपाच्या अनुसंधानात सैव गुतलेले मन आपोआपच अत्यंत सूक्ष्म बनते. काही कालाने त्यामध्ये आमूलाग्र बदल घडून ते उन्मन होते. उन्मनीमध्ये ज्ञाता व ज्ञेय, द्रष्टा व दृश्य, मी व तू किंवा देव व भक्त हा द्वैतमाव उरत नाही. मग विश्वामधील द्वैत, भेद किंवा दृश्य वस्तूचा पसारा डोळ्यांसमोर विसत असूनमुद्भात्यामध्ये आत्मस्वरूपच विसते, नव्हे अनुभवास येते. याचा अर्थ असा कीं, साधकाचे अज्ञान नाहीसे होते व तो बसल्या जागीच ब्रह्मस्वरूप होतो म्हणून देहबुद्धीचा नाश = आत्मज्ञान = परमात्मस्वरूपाचे ज्ञान = सर्व भूतमात्रांमध्ये आपणच आत्मरूपाने भरून आहोत असा अनुभव. सारांश, सर्व भूतमात्रांच्या ठिकाणी एकच एक आत्मा समन्वाने वावरतो. अशा प्रत्यक्ष अनुभवावर कायम आरूढ होणारा पुरुष खरा सिद्ध होय. त्याची लक्षणे या समाप्तामध्ये वर्णन केली आहेत. खरे सांगायचे तर सिद्धाचे सिद्धपण त्यांच्या निर्दोष, निर्मम, निःस्वार्थ, निष्काम, निर्मल, सम आणि अत्यंत पवित्र अशा अंतरंगांत असते. ही अवस्था इतकी खाजगी व सूक्ष्म असते की शब्दाने ती सांगता येत नाही. सर्व चराचरामध्ये आत्मरूपाने मीच भरून आहे अशा अवस्थेत “दुसरा” शिल्क उरत नाही. “दुसरा” म्हटला की द्वैत येते व ती अवस्था तरी राहात नाही. इतकेच नव्हे तर “मला ही अवस्था आली” असे देखील म्हणता येत नाही. बृहदरण्यक उपनिषदामध्ये याज्ञवल्क्याने सिद्धावस्थेचे असे वर्णन केले आहे:- “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति...जिग्रती...शृणोति...विजानाति । ...यत्र त्वस्य सर्वम् आत्मैवाभूत तत्केन कं पश्यत्...जिग्रेत्...शृणुयात्...विजानीयात् । ...विज्ञातारम् अरे केन विजानीयात् । एतावद् अरे खलु अमृतत्वम् इति ॥ अर्थ - द्रष्टा व दृश्य हे द्वैत होते तोपर्यंत द्रष्टा दृश्याला पाहात होता, हुंगीत होता, ऐकत होता आणि ओळखत होता. पण जेव्हा सर्व आत्ममय शाळे तेव्हा कोण कोणास पाहणार, हुंगणार, ऐकणार आणि ओळखणार! जो स्वतःच स्वतःला जाणतो त्याला जाणणारा आणखी कोण आहे? मैत्री, अमर जीवन हे असे आहे.” अंतर्यामी स्वस्वरूपाशी समरस असून बाहेर साधकापमाणे वर्तन करणारा तो सिद्ध होय. आपण स्वतः उत्तम साधक बनल्यावांचून मिद्धाची अवस्था बरोबर ध्यानात येणे कठीण आहे.

॥ श्रीराम ॥

अंतर्णि गेलियां अमृत । बाह्य काया लखलखित । अंतरस्थिति बाणतां, संत- । लक्षणे कैसीं ॥ १ ॥
जाले आत्मज्ञान बरवे । हैं कैसेनि पां जाणावें । मृणोनि बोलिलीं स्वभावे । साधुलक्षणे ॥ २ ॥
एक सिद्धाचें लक्षण । सिद्ध ह्याणिजे स्वरूप जाण । तेथें पहार्ता वेगळेपण । मुर्झीच नाहीं ॥ ३ ॥
स्वरूप होऊन राहिजे । तया नांड सिद्ध बोलिजे । सिद्धस्वरूपीच साजे । सिद्धपण ॥ ४ ॥
वेदशास्त्रीं जें प्रसिद्ध । सस्वरूप स्वतःसिद्ध । तयासिच बोलिंज सिद्ध । अन्यथा न घडे ॥ ५ ॥
तथापी बोलों काहीं येक । सावकास कलाया विवेक । सिद्धलक्षणाचे कौतुक । तें हें ऐसे असे ॥ ६ ॥
अंतरस्थित स्वरूप जाली । पुढे काया कैसी वर्तली । जैसी स्वरूपीची नाथिली । स्वप्नरचना ॥ ७ ॥
तथापी सिद्धाचें लक्षण । काहीं करूं निरूपण । जेणे बाणे अंतर्खूण । परम थार्ची ॥ ८ ॥
सदा स्वरूपानुसंधान । हैं मुख्य साधुचें लक्षण । जर्नीं असोन आपण । जनवेगळा ॥ ९ ॥
स्वरूपीं दृष्टी पडता । तुटोन गेली संसाराचिंता । पुढे लागली ममता । निरूपणाची ॥ १० ॥
हैं साधकाचें लक्षण । परी सिद्धाआंगीं असे जाग । सिद्धलक्षण साधकेविण । बोलोंच नये ॥ ११ ॥
बाय साधकाचें परी । आणी स्वह्याकार अंतर्णि । सिद्धलक्षण तें चतुर्णि । जाणिजे ऐसे ॥ १२ ॥
संदेहरहित साधन । तेंचि सिद्धाचें लक्षण । अंतर्बाह्य समाधान । चळेना ऐसे ॥ १३ ॥
अचळ जाली अंतरस्थिती । तेथें चळगास कैची गती । स्वरूपीं लागतां वृत्ती । स्वरूपची जाली ॥ १४ ॥
मग तो चळतांच अचळ । चंचळपणे निशळ । निशळ असोन, चंचळ- । देह त्याचा ॥ १५ ॥
स्वरूपीं स्वरूपचि जाला । मग तो पडोनिच राहिला । अथवा उठोनि पळाला । तरी चळेना ॥ १६ ॥
येणे कारण अंतरस्थिती । अंतर्णि च पाहिजे निवृत्ती । अंतर लागले भगवंती । तोचि साधु ॥ १७ ॥
बाह्य भलतैसे असावे । परी अंतर स्वरूपीं लागावे । लक्षणे दिसती स्वभावे । साधुआंगीं ॥ १८ ॥
राजीं बैसतां अवालिला । आंगीं बाणे राजकळा । स्वरूपीं लागतां जिव्हाळा । लक्षणे बाणती ॥ १९ ॥
येरव्हीं अभ्यास करितां । हाता न चढती सर्वथा । स्वरूपीं राहावे तच्चतां । स्वरूप होऊनी ॥ २० ॥
अभ्यासाचा मुगुटमणी । वृत्ती राहावी निर्गुणी । संतसंगे निरूपणी । स्थिती बाणे ॥ २१ ॥
ऐसीं लक्षणे बरवीं । स्वरूपाकारे अभ्यासावीं । स्वरूप सोडितां गोसाबी । भाँवावती ॥ २२ ॥
आतां असो हैं बोलणे । ऐका साधुचीं लक्षणे । जेणे समाधान बाणे । साधकाआंगीं ॥ २३ ॥
स्वरूपीं भरतां कल्पना । तेथे कैची उरेल कामना । मृणौनियां साधुजना । कामचि नाहीं ॥ २४ ॥
कल्पिला विषयो हार्तीचा जावा । तेणे गुणे क्रोध यावा । साधुजनाचा अक्षे ठेवा । जाणार नाहीं ॥ २५ ॥
मृणोनि ते क्रोधरहित । जाणती स्वरूप संत । नासिवंत हे पदार्थ । साडुनिया ॥ २६ ॥
जेथे नाहीं दुसरी परी । क्रोध यावा कोणावरी । क्रोधरहित सचराचरी । साधुजन वर्ती ॥ २७ ॥
आपुला आपण स्थानंद । कोणावरी करावा मद । याकारणे वादवेवाद । तुटोन गेला ॥ २८ ॥
साधु स्वरूप निर्विकार । तेथें कैचा तिरस्कार । आपला आपण, मत्सर । कोणावरी करावा ॥ २९ ॥
साधु वस्तु अनायासे । याकारणे मत्सर नसे । मदमत्सराचे पिसे । साधुसी नाहीं ॥ ३० ॥

साधु स्वरूप स्वयंभ । तेथे कैचा असेल दंभ । जेथे द्वैताचा आरंभ । जालाच नाहीं ॥३१॥
 जेणे दृश्य केले विसंच । तयास कैचा हो प्रपंच । याकारणे निःप्रपंच । साधु जाणावा ॥३२॥
 अवघे ब्रह्मांड त्याचे घर । पंचमूर्तिक हा जोजार । मिध्या जाणोन सत्वर । त्याग केला ॥३३॥
 याकारणे लोभ नसे । साधु सदा निलोभ असे । जपाची वासना समरसे । शुद्धस्वरूपी ॥३४॥
 आपुला आपण आधवा । स्वार्थ कोणाचा करावा । म्हणौनि साधु तो जाणावा । शोकरहित ॥३५॥
 दृश्य सांझून नासिवंत । स्वरूप सेविले शाश्वत । याकारणे शोकरहित । साधु जाणावा ॥३६॥
 शोके दुखवावी वृत्ती । तरी ते जाहाली निवृत्ती । म्हणौनि साधु आदिअंती । शोकरहित ॥३७॥
 मोहे झळंबावे मन । तरी तें जाहाले उन्मन । याकारणे साधुजन । मोहातीत ॥३८॥
 साधु वस्तु अद्यये । तेथे कैचे वाटेल भये । परब्रह्म तें निर्भये । तोचि साधु ॥३९॥
 याकारणे भयातीत । साधु निर्भय निवांत । सकळांस मांडेल अंत । साधु अनंतरूपी ॥४०॥
 सत्यस्वरूपे अमर जाला । भये कैचे वाटेल त्याला । याकारणे साधुजनाला । भयेचि नाहीं ॥४१॥
 जेथे नाहीं द्वंद्वभेद । आपला आपण अभेद । तेथे कैचा उठेल खेद । देहबुद्धीचा ॥४२॥
 बुद्धीने नेमिले निर्गुणा । त्यास कोणीच नंईना । याकारणे साधुजना । खेदाचि नाहीं ॥४३॥
 आपण येकला ठाईचा । स्वार्थ करावा कोणाचा । दृश्य नस्तां स्वार्थाचा । ठावाचि नाहीं ॥४४॥
 साधु आपणाचि येक । तेथे कैचा दुःखशोक । दुजेविण अविवेक । येणार नाहीं ॥४५॥
 आशा धरिता परमार्थाची । दुराशा तुटली स्वार्थाची । म्हणौन नैराशता साधूची । वोळखण ॥४६॥
 मृदपणे जैसे गगन । तैसे साधूचे लक्षण । याकारणे साधुवचन । कठीण नाहीं ॥४७॥
 स्वरूपाचा संयोगीं । स्वरूपाचि जाला योगी । याकारणे वीतरागी । निरंतर ॥४८॥
 स्थिति वाणता स्वरूपाची । चिंता सोडिली देहाची । याकारणे होणाराची । चिंता नसे ॥४९॥
 स्वरूपीं लागता बुद्धी । तुटे अवघी उपाधी । याकारणे निरोपाधी । साधुजन ॥५०॥
 साधु स्वरूपींच राहे । तेथे संगचि न साहे । म्हणौनि साधु तो न पाहे । मानापमान ॥५१॥
 अलक्षास लावी लक्ष । म्हणौन साधु परम दक्ष । वोदूं जाणती कैपक्ष । परमार्थाचा ॥५२॥
 स्वरूपीं न साहे मळ । म्हणौन साधु तो निर्मळ । साधु स्वरूपाचि केवळ । म्हणौनिया ॥५३॥
 सकळ धर्मामिवे धर्म । स्वरूपीं राहाणे हा स्वधर्म । हेचि जाणिजे मुख्य वर्म । साधुलक्षणाचे ॥५४॥
 धरिता साधूची संगती । आपणाच लागे स्वरूपस्थिती । स्वरूपस्थितीने वाणती । लक्षणे आंगीं ॥५५॥
 ऐसीं साधूचीं लक्षणे । आंगीं वाणती निरूपणे । परंतु स्वरूपीं राहाणे । निरंतर ॥५६॥
 निरंतर स्वरूपीं राहाता । स्वरूपाचि होईजे तच्चता । मग लक्षणे आंगीं वाणता । वेळ नाहीं ॥५७॥
 स्वरूपीं राहिल्यां मती । अवगुण अवघेचि सांढऱी । परंतु यासी सत्संगती । निरूपण पाहिजे ॥५८॥
 सकळ सृष्टीचा ठाई । अनुमत येकाचि नाहीं । तो बोलिजेल सर्वही । पुढिले समासीं ॥५९॥
 कोणे स्थितीने राहाती । कैसा अनुमत पाहाती । रामदास म्हणे श्रोती । अवघान देणे ॥६०॥

इति श्रीदासबोधे मुहूरशिष्यसंवादे सिद्धलक्षणाम समाप्त नवम ॥ १ ॥

* * *

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका १० वी

[द. १-४ सद्गुरुस्तवन; १-५ संतस्तवन; ८-९ सिद्धलक्षण यावर आधारित]

- प्र. १. अर्थ स्पष्ट करा - (१) आदित्ये अंधकार निवारे । (१-४-१०) (२) जो बोलकेपैरें विशेष । (१-५-११) (३) स्वकळ धर्मामध्ये धर्म । (८-९-५४)
- प्र. २. सद्गुरुस्तवन करताना कोणते दृष्टान्त दिले आहेत आणि ते तोकडे पडतात हे कसे स्पष्ट केले आहे ? ओवी क्र. १-४-१५ ते २५ च्या आधारे उत्तर लिहा.
- प्र. ३. वाणी आणि बुद्धी या शक्तीच्या पलीकडे आत्मवस्तु आहे, हे १-५-९ ते १२ पर्यंत कसे सांगितले आहे ?
- प्र. ४. संतमाहिमा वर्णन करणाऱ्या निवडक ३ ओव्या लिहा.
- प्र. ५. सिद्धावस्थेमध्ये प्राप्त होणारी निर्भयता, निःस्पृहता आणि निःसंदेहावस्था ले. ठिळकांच्या चरित्रातील कोणत्या प्रसंगात आणास विशेषत्वाने प्रत्ययास येते ! तो प्रसंग थोडक्यात लिहा.

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय ११ वा

द. १८-५ : करंटपरीक्षानिरूपण

जीवनामध्ये सगळीकडे विचारपूर्वक वागण्याची आवश्यकता फार आहे, ग्रंथांची नुसती पारायणे उपयोगी पडत नाहीत. ग्रंथाचा उत्तम अभ्यास करावा, शब्दांचा अर्थ नीट समजून घ्यावा आणि मग लोकांना तो सांगावा. सर्वांचे अंतःकरण सांभाळावे, नामरूप बाजूस सारून अंतरात्म्याचा अनुभव घ्यावा आणि अनुभव घेऊन मग बोलावे. असत्य व अन्याय सोडून सत्य व न्यायमार्गाने जावे. दृश्य ओलांडून निःशब्दाचे मूळ शोधावे. आत्मानात्मविवेक आणि सारासारविचार करावा. अलक्षी लक्ष लावावे. अल्ले आत्मनिवेदनाने समाधान पावावे.

॥ श्रीराम ॥

धान्य उदंड मोजिले । परी त्या मार्ये नाहीं भक्षिले । विवरल्याविण तैसें जाले । प्राणीमात्रासी	॥ १ ॥
पाठ म्हणतां आवरेना । पुसतां कांहींच कळेना । अनुभव पाहातां अनुमाना- । मध्ये पडे	॥ २ ॥
शब्दरत्ने परीक्षावीं । प्रत्ययाचीं पाहोन घ्यावीं । येर ते अवधीं सांडावीं । येकीकडे	॥ ३ ॥
नांवरूप आवर्ये सांडावे । मग अनुभवास मांडावे । सार असार येकाची करावे । हे मूर्खपण	॥ ४ ॥
लेखके कुळ समजवावे । किंवा उगोचि वाचावे । येणे दृष्टांते समजावे । कोणीतरी	॥ ५ ॥
जेथें नाहीं समजावीस । तेथें आवधी कुसमुस । पुसों जातां वसवस । वकता करी	॥ ६ ॥
नाना शब्द येकवाटिले । प्रचीतीवीण उपाव केले । परी ते अवधोचि वेर्श गेले । फडप्रसंगी	॥ ७ ॥

पसेवरी वैरण घातले । तांतडीने जाते वोडिले । तेणे पीठ बारिक आले । हे तो घडेना ||८||
 घासामार्गे घास घातला । आवकाश नाहीं चावायाला । अवघा वोकणा भारिला । पुढे कैसे ||९||
 ऐका फडानिक्किंचे लक्षण । विरंग जाऊं नेदी क्षण । समस्ताचे अंतःकर्ण । सांभाळीत जावे ||१०||
 सूक्ष्म नार्म सुखे धपावीं । तितुकीं रूपे वोळखावीं । वोळखोन समजवावीं । श्रोतयांसी ||११||
 समशा पुरतां सुखी होती । श्रोते अवघे आनंदती । अवघे क्षणक्षणा वंदिती । गोसांवियांसी ||१२||
 समशा पुरतां वंदिती । समशा न पुरता निंदिती । गोसांवी चिणाचिण करिती । कोण्या हिशेबे ||१३||
 शुघ सोने पाहोन घ्यावे । कसीं लाउनी तावावे । श्रवणमनने जाणावे । प्रत्ययासी ||१४||
 वैद्याची प्राचित येना । वेशा परतीं होयेना । आणी रागेजावे जना । कोण्या हिशेबे ||१५||
 खोटे कोठेचि चालेना । खोटे कोणास मानेना । याकारणे अनुसाना । खरे आणावे ||१६||
 लिहिणे न येतां व्यापार केला । काहीं येक दिवस चालिला । पुसता सुरनीस मेटला । तेव्हां खोटे ||१७ा||
 सर्व आवघे हिशेबीं ठावे । प्रत्यय साक्षीने बोलावे । मग सुरनीसे काये करावे । सांगाना का ||१८||
 स्वये आपणाची गुंते । समजावीस कैसी होते । नेणतां कोणीयेक ते । आपदों लागती ||१९||
 बळेचिण युध्यास गेला । तो सर्वस्वे नागवला । शब्द ठेवावा कोणाला । कोण कैसा ||२०||
 जें प्रचीतीस आले खरे । तोंची घ्यावे अत्यादरे । अनुभवेचिण जें उत्तरे । तें फलकटे जाणावीं ||२१||
 सिकऊं जातां राग चढे । परंतु पुढे आदल घडे । खोटा निश्चल तात्काळ उडे । लोकामधे ||२२||
 खरे साडुनि खोटे घेणे । भकाधेस काये उणे । त्रिभुवनीं नारायणे । न्याय केला ||२३||
 तो न्याय साडितां सेवटीं । अवघे जगचि लागे पाठीं । जनीं भांडभांडों हिंपूटी । किती बहावे ||२४||
 अन्याये बहुतांस पुरवले । हे देखिले ना एकिले । वेढे उगोचि भरीं भरले । असत्याचे ||२५||
 असत्य म्हणिजे तोंची पाप । सत्य जाणावे स्वरूप । दोहीमधे साक्षप । कोणाचा करावा ||२६||
 मायेमधे वोळणे चालणे साचे । माया नस्तां बोळणे कैचे । याकारणे निशब्दाचे । मूळ शोधावे ||२७||
 वाच्यांश जाणोनी सांडावा । लक्ष्यांश विवरोन घ्यावा । याकारणे निशब्द मुक्ताचा गोवा । आडकेना ||२८||
 अष्टधा प्रकृती पूर्वपक्ष । सांडून अलक्षीं लावावे लक्ष । मननसीळ परम दक्ष । तोची जाणे ||२९||
 नाना भूस आणि कण । येकाची म्हणणे अप्रमाण । रस चोवाडिया, कोण- । शाहाणा सेवी ||३०||
 पिंडीं नित्यानित्यविवेक । ब्रह्मांडों सारासार अनेक । सवळ शेथूनियां, येक- । सार घ्यावे ||३१||
 मायेकरिता कोणीयेक । अन्वय आणि वीतरेक । ते माया नस्तां, विवेक- । कैसा करावा ||३२||
 तत्वे तत्व सर्व शोधावे । माहावार्कीं प्रवेशावे । आत्मनिवेदने पावावे । समाधान ||३३||

इति श्रीदासबोधे गुहशिर्ष्यसंवादे करंटपरीक्षानिरूपणनाम समाप्त पंचम ॥ ५ ॥

* * *

द. १९-३ : करंटलक्षणनिरूपण

श्रीसमर्थाच्या दृष्टीने समाजामध्ये दोन प्रकारची माणसे असतात. माझ्यवान माणसे आणि माझ्यहीन माणसे. दोघांची लक्षणे अर्थातच एकमेकांच्या उलट असतात. पण माणसाचे हे दोन प्रकार

सांगतीना श्रीसमर्थनी दोन गोष्टी मोऱ्या स्पष्टपणे पुनः पुनः मांडल्या आहेत. (पहिली गोष्ट) विवेकाचा अभाव आणि कष्ट करण्याचा अभाव या दोन कुलक्षणांमुळे माणूस जीवनात माग्यहीन बनतो. (दुसरी गोष्ट) आज माग्यहीन असलेला माणूस विवेकसंपन्न होऊन उदंड कष्ट करील तर तो निश्चितपणे भाग्यवान पुरुष बनून जाईल. श्रीसमर्थना विवेकहीन आणि आलशी माणसाची चीड आहे. असा माणूम सर्व अवगुणांचे माहेरघर असतो. तो स्वतः तर हीन असतोच पण आपल्या संगतीने आणखी इतरांना विघडवतो. त्याला स्वतः काही शिकण्याची इच्छा नसते. तो लिहिण्या-वाचण्याच्या नावी लागत नाही. त्याचे बोलणे फार कठोर असते. दुसऱ्याचे ध्यावे अशी निरंतर वासना तो करतो. जगात जे निंद्य आहे ते त्याला मनापासून आवडते. चांगल्या लोकांची संगत त्याला भावत नाही. कोणाला तो मानीत नाही, कोणावर विश्वास ठेवीत नाही, आणि कोणाशी सख्य करीत नाही. तो आलशीपणाने आयुष्य घालवतो, उगीच कल्पना करीत बसतो. त्यामुळे अखेर काहीच त्याच्या हाती लागत नाही. अशा रीतीने तो आपणच आपला वेरी बनतो. जगातील दुःखप्रवाहात व्यर्थ वाहात जातो. माणसाने हे अवगुण टाकून उत्तम गुणांचा अभ्यास करावा. तथामुळे जीवनात हवे तसे यश येते.

॥ श्रीराम ॥

सुचित करूनी अंतःकर्ण । ऐका करंटलक्षण । हें त्यागिता, सदेवलक्षण-	॥ १ ॥
पापाकारिता दागिद्र प्राप । दारिद्रे होये पापसंचित । ऐसेंचि होत जात । क्षणक्षणां	॥ २ ॥
याकारणे करंटलक्षणे । ऐकोनी त्पागचि करणे । म्हणिजे कांही येक बाणे । सदेवलक्षण	॥ ३ ॥
करंटयास आल्स आवडे । येत्न कदापी नावडे । त्याची वासना वावडे । अर्धर्मी सदा	॥ ४ ॥
सदा भ्रमिष्ट निदसुरा । उगोंचि बोले सैरावैरा । कोणीयेकाच्या अंतरा । मानेचिना	॥ ५ ॥
लेहों नेणे वाचूं नेणे । सवदासुत घेऊं नेणे । हिशेब क्रितेब राखों नेणे । धारणा नाहीं	॥ ६ ॥
हारवी सांडी पाडी फोडी । विसरे चुके नाना खोडी । भल्याचे संगतीची आवडी । कदापी नाहीं ॥ ७ ॥	
चाट गडी मिळविले । कुकर्मी मित्र केले । खट नट येकवाटिले । चोरटे पापी	॥ ८ ॥
ज्यासीं त्यासीं कळकटा । स्वयं सदाचा चोरटा । परघातकी धाटामोटा । वाटा पाढी	॥ ९ ॥
दीर्घ सूचना सुचेचिना । न्याय नीति हें रुचेना । परअभिनासीं वासना । निरंतर	॥ १० ॥
*आळसें शरीर पाळिले । परंतु पोटेंदिण गेले । सुडके मिळेनासें जाले । पांघराया	॥ ११ ॥
आळसें शरीर पाळी । अखंड कुंसी कांडोळी । निद्रेचे पाढी सुकार्मी । आपणासी	॥ १२ ॥
जनासीं मीत्री करीना । कटीण शब्द बोले नाना । मूर्खयणे आवरेना । कोणीयेकासी	॥ १३ ॥
पवित्र लोकांमध्ये भिडावे । वोंगळामध्ये निशंक धावे । सदा मनासळून भावे । जननिंद्य क्रिया	॥ १४ ॥
तेथे कैचा परोपकार । केला बहुतांचा संब्धार । पापी अनर्थी अपस्मार । सर्व अबद्धी	॥ १५ ॥
शब्द सांभाळून बोलेना । आवारिता आवरेना । कोणीयेकासी मानेना । बोलणे त्याचे	॥ १६ ॥
कोणीयेकास विश्वास नाहीं । कोणीयेकासी सख्य नाहीं । विद्या वैमव कांहीच नाहीं । उगाचि ताठा ॥ १७ ॥	
राखावीं बहुतांची अंतरे । भाग्य येते तदनंतरे । ऐसी हे विवेकाचीं उत्तरे । ऐकणार नाहीं	॥ १८ ॥
स्वयं आपणास कळेना । सिक्कविले ते ऐकेना । त्यासी उपाय नाना । काये करिती	॥ १९ ॥

कल्पना करी उद्दं काहीं । प्राप्तव तो काहींच नाहीं । अखंड पाडिला संदेहीं । अनुमानाचे ॥२०॥
 पुण्यमार्ग सांडिला मनें । पाप झडावें काशानें । निश्चय नाहीं, अनुमानें । नास केला ॥२१॥
 काहींयेक पुतें कठेना । सभेमधें बोलें राहेना । बाष्कळ लबाड ऐसें जना । कळों आले ॥२२॥
 काहीं नेमकपण आपुले । बहुत जनासी कळों आले । तेंचि मनुष्य मान्य जाले । भूमंडळी ॥२३॥
 शिजलयावाचुनी कीर्ति कैची । मान्यता नव्हे कीं फुकाची । जिकडे तिकडे होते ची ची । अवलक्षणे ॥२४॥
 भल्याची संगती धरीना । आपणासी शाहाणे करीना । तो आपला आपण वैरी जाणा । स्वाहित नेणे ॥२५॥
 लोकासी बरें करावें । तें उसिंचे सर्वेचि घ्यावें । ऐसें जयाच्या जीवें । जाणिजेना ॥२६॥
 जेथे नाहीं उत्तम गुण । तें करंटणाचे लक्षण । बहुतासी न मनें तें अवलक्षण । सहजाचे जाले ॥२७॥
 कार्याकारण सकळ काहीं । कार्येविण तों काहींच नाहीं । निकामी तो दुःखप्रवाहीं । वाहातचि गेला ॥२८॥
 बहुतासीं मान्य थोडा । त्याच्या पापासी नाहीं जोडा । निराश्री पडे उघडा । जेथ तेथे ॥२९॥
 याकारणे अवगुण त्यागावे । उत्तम गुण समजोन घ्यावे । तेणे मनासारिखें फावे । सकळ काहीं ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे करंटलक्षणनिरूपणनाम समाप्त तृतीय ॥ ३ ॥

* * *

द. १९-४ : सदेवलक्षणनिरूपण

या समाप्त श्रीसमर्थ आता भाग्यवान पुरुषाची लक्षणे वर्णन करतात. ग्रंथामध्ये अनेक ठिकाणी अशा पुरुषाचे वर्णन येऊन गेलेले आहे. त्या सर्व वर्णनांमध्ये पुढील सात गुण वारंवार उल्लेखिलेले आढळतात. (एक) अत्यंत मृदु मधुर भाषा. (दोन) सगळ्यांच अंतर राखणे म्हणजे कोणाच्याही अंतरास धक्का कळागेल असे न बोलण, चालणे किंवा कोणाचेही अंतःकरण न दुखवणे. (तीन) मनापासून अंगी असलेली खरी नम्रता अथवा लीनता. (चार) दुसऱ्याचे उणे पद्ध न देणे किंवा निःस्वार्थीपणाने दुसऱ्याच्या उपयोगी पडणे किंवा परोपकारात देह शिजवणे. (पाच) अति निस्पृह आणि निर्वासन असणे. वासना ठेवलीच तर सगळे सुखी असावे एवढीच वासना असणे. (सहा) आत्मज्ञानाचा अत्यंत जिव्हाळा असणे. (सात) अंगी क्षमा आणि शांती असणे. जो माणूस मोठा विद्रोह आहे किंवा मुत्सदी किंवा वक्ता आहे किंवा जो ऐश्वर्यसंन्न आहे तो काही खरा भग्यवन न नव्हे. जो बहुतांचा होतो, जो दुसऱ्याच्या दुःखाने दुखावतो, व दुसऱ्याच्या सुखाने सुखावतो, जो सर्वांना हवाहवासा वाटतो, जो अनेक लोकांना सन्मार्गाला लावतो, तो पुरुष श्रीसमर्थाच्या मते भाग्यवान समजावा.

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिलें करंटलक्षण । तें विवेके सांडावें संपूर्ण । आतां ऐका सदेवलक्षण । परम सौख्यदायेक ॥ १ ॥
 उपजतगुण शरीरी । परोपकारी नानापरा । आवडे सर्वांचे अंतरी । सर्वकाळ ॥ २ ॥
 सुंदर अक्षर लेहों जाणे । चपळ शुद्ध वाचूं जाणे । अर्थांतर सांगों जाणे । सकळ काहीं ॥ ३ ॥
 कोणाचे मनोगत तोडीना । भल्याची संगती सोडीना । सदेवलक्षण अनुमाना । आणून ठेवी ॥ ४ ॥

तो सकळ जनासी ब्हावा । जेथें तेथें नित्य नवा । मूर्खपणे अनुमानगोवा । काहींच नाहीं	॥ ५ ॥
नाना उत्तम गुण सत्पात्र । तोचि मनुष्य जगमित्र । प्रगट कीर्तीं स्वतंत्र । पराघेन नाहीं	॥ ६ ॥
राखे सकळाचें अंतर । उदंड करी पाठातर । नेमस्तपणाचा विसर । पडणार नाहीं	॥ ७ ॥
नग्रपणे पुसों जाणे । नेमस्त अर्थ सांगों जाणे । बोलाएसें वर्तों जाणें । उत्तम क्रिया	॥ ८ ॥
जो मानला बहुतांसी । कोणी बोलों न शके त्यासी । धगधगीत पुण्यरासी । माहांपुरुष	॥ ९ ॥
तो परोपकार करितांचि गेला । पाहिजे तो ज्याला त्याला । मग काये उणे तयाला । भूमंडळीं	॥ १० ॥
बहुत जन वास पाहे । वेळेसी तत्काळ उभा राहे । उणे कोणाचें न साहे । तयां पुरुषासी	॥ ११ ॥
चौदा विद्या चौसष्टी कळा । जाणे संगीत गायेनकळा । आत्मविद्येचा जिब्हाळा । उदंड तेथें	॥ १२ ॥
सकळांसी नग्र बोलणे । मनोगत राखोने चालणे । अखंड कोणीयेकाचें उणे । पडोंचि नेदी	॥ १३ ॥
न्याय नीति भजन मर्यादा । कळ सार्थक करी सदा । दरिद्रपणाची आपदा । तेथें कैंची	॥ १४ ॥
उत्तमगुणे श्रृंघारला । तो बहुतांभर्थे शोभला । प्रगट प्रतापे उगवला । मार्तड जैसा	॥ १५ ॥
जाणता पुरुष असेल जेथें । कळहो कैंचा उठेल तेथें । उत्तम गुणाविर्षी रिते । तें प्राणी करंटे	॥ १६ ॥
प्रपंची जाणे राजकारण । परमार्थी साकल्य विवरण । सर्वामधे उत्तम गुण । त्याचा भोक्ता	॥ १७ ॥
मागे येक पुढे येक । ऐसा कदापी नाहीं दंडक । सर्वत्रांसीं अलोलिक । तया पुरुषाची	॥ १८ ॥
अंतरासी लागेल ढका । ऐसी वर्तणूक करूं नका । जेथें तेथें विवेका । प्रकट करी	॥ १९ ॥
कर्मविधी उपासनाविधी । ज्ञानविधी वैराग्यविधी । विशाळ ज्ञानुत्वाची बुद्धी । चक्केल कैसी	॥ २० ॥
पाहतां अवधे उत्तम गुण । तयास वाईट म्हणेल कोण । जैसा आत्मा संपूर्ण । सर्वां घटीं	॥ २१ ॥
आपल्या कार्यास तत्पर । लोक असती लाहान थोर । तैसाचि करी परोपकार । मनापासुनी	॥ २२ ॥
दुसऱ्याच्या दुःखे दुखवे । दुसऱ्याच्या सुखे सुखावे । आवधोचि सुखी असावे । ऐसी वासना	॥ २३ ॥
उदंड मुले नानापरी । वडिलाचें मन अवध्यांवरी । तैसी अवध्यांचीं चिंता करी । माहांपुरुष	॥ २४ ॥
जयास कोणाचें सोसेना । नयाची निःकांचन वासना । धीकारिल्यां धीकारेना । तोचि माहांपुरुष	॥ २५ ॥
मिथ्या शरीर निंदले । तरी याचें काये गेले । ज्ञात्यासी आणि जितिले । देहेबुद्धीने	॥ २६ ॥
हें अवधे अवलक्षण । ज्ञाता देहीं विलक्षण । काहीं तन्ही उत्तम गुण । जनीं दाखवावे	॥ २७ ॥
उत्तम गुणास मनुष्य वेधे । वाईट गुणासी प्राणी स्वेदे । तीक्ष्ण बुद्धी, लोक साधे- । काये जाणती ॥ २८ ॥	
लोकां अत्यंत क्षमा करिती । आलिया लोकाचे प्रचिती । मग ते लोक पाठी राखती । नाना प्रकारी ॥ २९ ॥	
बहुतांसी वाटे मी थोर । सर्वमान्य पाहिजे विचार । धीर उदार गंभीर । माहांपुरुष	॥ ३० ॥
जितुके काहीं उत्तम गुण । तें समर्थाचें लक्षण । अवगुण तें करंटलक्षण । सहजाचे जाले	॥ ३१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सदेवलक्षणनिरूपणनाम समाप्त चतुर्थ ॥ ४ ॥

* * *

दासबोध प्रबोधः प्रश्नपत्रिका ११ वी

[(माग्यवान) सदेव व करंटा लक्षण १८४; ११३, ११४ यावर आधारित]

प्र. १. खाळील अर्थांच्या ओऱ्या लिहा.

- १) फडणीसीचे लक्षण; म्हणजे काळापव्यय न करणे.
- २) असत्य म्हणजे पाप, सत्य म्हणजे स्वरूप.
- ३) पापामुळे दारिद्र्य व दारिद्र्यामुळे पाप सांचते.
- ४) बहुतांची अंतरे राखली तरच माग्य येते.

प्र. २. टिप्पणे लिहा. (कोणतेही दोन)

- १) आळसामुळे कोणती हानी होते ?
- २) दुश्चीत आळसाची रोकडी प्रचीनि कोणती ?
- ३) अवघेचि सुखी असावे। ऐसी वासना

प्र. ३. सदेवाची दहा लक्षणे लिहा.

प्र. ४. प्रत्ययाचे महत्त्व समर्थनी ' पसेवरी वैरण घातले ' इ. ओऱ्यानी समजून दिले आहे. त्यावे थोडक्यात स्पष्टीकरण करा.

प्र. ५. अध्यात्मिक ग्रंथांची केवळ पारायणे करणे अयोग्य आहे, हे श्रीसमर्थानी कशापकारे समजाऊन दिले आहे ?

स्वाध्याय १२ वा

द. २०-४ : आत्मानिरूपण

या विश्वात ज्या सगळ्या घडामोळी चालतात त्या फक्त एका अंतरात्म्याच्या सचेने चालतात, हा विचारया समासामधील केंद्रविंदू आहे. अनंत अंतरात्मा द्रष्टा आहे, सर्वसाक्षी आहे पण तो जाणीवस्वरूप आहे, चैतन्यस्वरूप आहे, त्यालाच जगदीश किंवा जगदीश्वर म्हणतात. त्याची एकत्र्याची सत्ता सर्व ठिकाणी वाढली आहे, सर्व शरीरांतरी विभागली आहे, म्हणजे एकच अंतरात्मा सर्व देह चालवतो. तो जगाचे व जीवाचे धारण, रक्षण व पोषण करतो. ज्याच्या कळेने सुष्टी चालते. तो संपूर्ण ज्ञानमय आहे. जगाच्या घटनेमध्ये आढळणारी संगती आणि व्यवस्था त्याच्या ज्ञानसामर्थ्यामुळे तगून राहतात. मूळसंकल्पच जगामये साकार होत आहे. ज्याच्या पद्री भाग्य असेल त्वालाच त्या अंतरात्म्याचे वास्तविक स्वरूप समजते. साधकाने त्याचे अनुसंधान ठेवण्यास शिकावे. त्याचे अनुसंधान हेच ध्यान होय. त्या ध्यानावूनच त्वाचे ज्ञान उदय पावते. अंतरात्म्याची उपासना करता करता कल्पना नाश पावून प्रचीनी येते. देव आणि भक्त एकरूप होतात. म्हणून उपासना ज्ञानस्वरूप बनते, 'मी तोच आहे' हा महाकारण देव होय. अखेर तोही डाकावा म्हणजे अनुभवाची पूर्णता होते. तात्पर्य, आपण मायिक आहोत. सगळे कर्तृत्व मगवंताकडे जाहे.

॥ श्रीराम ॥

सकळ जनास प्रार्थना । उगेंच उदास करावेना । निरूपग आणवें मना । प्रत्ययाचें	॥ १ ॥
प्रत्यये रहिला येकेकडे । आपण धांवतो भलेतकडे । तरी सारासाराचे निवाडे । कैसे होती	॥ २ ॥
उगीच पाहातां सृष्टी । गल्वला दिसतो दृष्टी । परी ते राजसत्तेची गोष्टी । वेगळीच	॥ ३ ॥
पृथ्वीमधें जितुकीं शरीरें । तितुकीं भगवंताचीं घरें । नाना सुखें येणे द्वारें ॥ प्राप्त होती	॥ ४ ॥
त्याचा महिमा कळेल कोणाला । माता वांटून कुपाळू जाला । प्रत्यक्ष जगदीश जगाला । राक्षितसे	॥ ५ ॥
सत्ता पृथ्वीमधें वाटली । जेथे तेथे विभागली । कळनें सृष्टि चालिली । भगवंताचे	॥ ६ ॥
मूळ जाणत्या पुरुषाची सत्ता । शरीरीं विभागली तच्चतां । सकळा कळा चातुर्यता । तेथे वसे	॥ ७ ॥
सकळ पुराचा ईश । जगामधें तो जगदीश । नाना शरीरीं सावकःस । करूं लागे	॥ ८ ॥
पाहातां सृष्टीची रचना । ते येकाचेन चालेना । येकची चालवी, नाना— । देह धरूनी	॥ ९ ॥
नाहीं उंच नीच विचारले । नाहीं बरें वाईट पाहिले । कार्ये चालो ऐसे जाले । भगवंतासी	॥ १० ॥
किंवा नेणें आडवें केलें । किंवा अम्पासीं घातलें । हे कैसे कैसे केलें । त्याचा तोचि जाणे	॥ ११ ॥
जगदांतरीं अनुसंधान । वरें पाहाणें होंचे ध्यान । ध्यान आणी तें ज्ञान । येकरूप	॥ १२ ॥
प्राणी संसारास आला । काहीं येक शाहाणा जाला । मग तो विवरों लागला । भूमंडळीं	॥ १३ ॥
प्रगट रामाचें निशाण । आत्माराम ज्ञानघन । विश्वंभर विद्यमान । भाष्ये कळे	॥ १४ ॥
उपासना धुँझून वासना धारिली । तरी ते लांबतचि गेली । महिमा न कळे बोलिली । येथार्थ आहे	॥ १५ ॥
द्रष्टा झाणिजे पाहाता । साक्षी म्हाणिजे जाणता । अनंतरूपी अनंता । बोलखावें	॥ १६ ॥
संगती असावी भल्याची । धाटी कथा निरूपणाची । काहीं येक मनाची । विश्रांती आहे	॥ १७ ॥
त्याहिमधें प्रत्ययेज्ञान । जाळून टाकिला अनुमान । प्रचितिविष समाधान । पाविजेल कैचें	॥ १८ ॥
मूळ संकल्प तो हरिसंकल्प । मूळमायेमधील साक्षेप । जगदांतरीं तेंचि रूप । देखिजेते	॥ १९ ॥
उपासना ज्ञानस्वरूप । ज्ञानीं चौथा देह आरोप । याकारणे सर्व संकल्प । सोङ्गून द्यावा	॥ २० ॥
पुढे परब्रह्म विशाळ । गगनासारिखे पोकळ । घन पातळ कोमळ । काये म्हणावें	॥ २१ ॥
उपासना झाणिजे ज्ञान । ज्ञाने पाविजे निरंजन । योगियांचे समाधान । येणे रितीं	॥ २२ ॥
विचार नेहटूनसा पाहे । तरी उपासना आपणचि आहे । येक जाये, येक राहे । देह धरूनी	॥ २३ ॥
अखंड ऐसी घालमेली । पूर्वापर होत मेली । आताहि तैसीच चालिली । उत्पत्तिस्थिति ॥ २४ ॥	
बनावरी बनचरांची सत्ता । जळावरी जळाचरांची सत्ता । भूमंडळीं भूपाळीं समस्तां । येणेचि न्याये ॥ २५ ॥	
सामर्थ्य आहे चळवळीचे । जो जो करील तयाचे । परंतु येथे भगवंताचे । अधिष्ठान पाहिजे ॥ २६ ॥	
कर्ता जगदीश हे तों खरें । परी विभाग आला पृथक्काळरें । तेथे अहंतेचे काविरें । बाधिजेना	॥ २७ ॥
हरिदृता हरिभोक्ता । ऐसे चालते तत्त्वतां । ये गोष्टीचा आतां । विचार पाहावा	॥ २८ ॥
सकळ कर्ता परमेश्वर । आपला माझक विचारु । जैसे कळेल तैसे करूं । जगदातरे	॥ २९ ॥

देवायेवदें चपळ नाहीं । ब्रह्मायेवदें निश्चल नाहीं । पाहरीने पाहरी चढोन पाहीं । मूळपरिणितं ॥२०॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मानिरूपणनाम समाप्ति चतुर्थं ॥ ४ ॥

* * *

द. २०-५ : चत्वारजिनसानिरूपण

या जगामध्ये हजारो प्रकारचे देहधारी प्राणी आहेत. त्या सर्व प्राण्यांच्या जीवनात जे आढळत नाही, ते माणसाच्या जीवनात आढळते. मानवी जीवनाची पातळीच काही निराळी आहे. मूर्ढीच्या व्यवहारात ईश्वराच्या खालोखाल माणसाने पराक्रम गाजविलेला स्पष्ट विसतो. माणसाला हे सारे शक्य होते, याचे कारण त्याचा अपूर्व देह होय. म्हणून श्रीसमर्थ तर देहाला मोठे घबाड असे म्हणतात. माणसाला विवेक करण्याची शक्ती आहे. तिचा त्याने भरपूर उपयोग करावा. माणूस जर सतत अवश्यमनन करील तर नर तोच नारायण आहे, असा प्रत्यक्ष अनुभव त्यास येईल. माणसाने विशाल विवेक करून सगळे शोधून पाहावे. त्याचे सगळे संदेह नाहीसे होतील. आपल्याला प्रतीत होणाऱ्या विशाल विश्वाचा विचार करणे हात्या विशाल विवेक होय. सर्व विश्वाचा शांतपणे विचार केला तर त्यामध्ये फक्त चार जिन्स आहेत, असे आढळते. (पहिला जिन्स) सर्वाहून वेगळे आणि आगळे असलेले परब्रह्म. त्याच्या बरोबर कशाचीच तुलना करता येत नाही. ते निर्मळ, निर्विकार, आणि कल्पनेच्या पळीकडे आहे. (दुसरा जिन्स) अतिशय सूक्ष्म आणि कर्दमरूप असलेली मूळमाया. मूळचे स्फुरण किंवा संकल्प हे तिचे स्वरूप आहे. चौंदा नावांनी तिला ओळखतात. ती नावे अरी : चैतन्य, गुणसाम्य, अर्धनारीनटेश्वर, षड्गुणेश्वर, प्रकृतिपुरुष, शिवशक्ती, चुच्छ सत्त्वगुण, गुणक्षेमिणी, सत्त्व, रज, तम, मन, माया आणि अंतरात्मा. अंतरात्मा ज्ञानमय असून सर्व ठिकाणी विभागलेला आहे. (तिसरा जिन्स) पाच महाभूते. यांच्या ठिकाणी जाणीवेचा अंश थोडा असतो. (चौथा जिन्स) चार खाणीचे अनंत प्राणी. प्राण्यांच्या ठिकाणी जाणीव अधिक स्पष्टपणे प्रगट झाली आहे. अशा प्रकारचे चार जिन्स असलेल्या या अवाढव्य विश्वरचनेवर रात्रंदिवस मनन करावे म्हणजे स्वरूपदर्शन घडते.

॥ श्रीराम ॥

येथून पाहातां तेथवरी । चत्वार जीनस अवधारी । येक चौंदा पांच च्यारी । ऐसे आहे	॥ १ ॥
परब्रह्म सकळाहून वेगळे । परब्रह्म सकळाहून आगळे । नाना कल्पनेनिराळे । परब्रह्म ते	॥ २ ॥
परब्रह्माचा विचार । नाना कल्पनेहून पर । निर्मळ निश्चल निर्विकार । अखंड आहे	॥ ३ ॥
परब्रह्मास कांहीच तुळेना । हा येक मुख्य जिन्साना । दुसरा जिन्स कल्पना । मूळमाया	॥ ४ ॥
नाना सूक्ष्मरूप । सूक्ष्म आणि कर्दमरूप । मुर्ढीच्या संकल्पाचा आरोप । मूळमाया	॥ ५ ॥
हरिसंकल्प मुर्ढीचा । आत्माराम सकळाचा । संकेत नामाभिघानाचा । येणे प्रकारे	॥ ६ ॥
निश्चलीं चंचल चेतले । म्हणौनि चैतन्य बोलिले । गुणसमानत्वे जाले । गुणसाम्य ऐसे	॥ ७ ॥

अर्धनारीनटेश्वर । तोचि पडगुणैश्वर । प्रकृतिपुरुषाचा विचार । शिवशक्ती	॥८॥
शुद्धसत्त्वगुणाची मांडणी । अर्धमात्रा गुणक्षोभिणी । पुढे तिही गुणांची करणी । प्रगट जाली	॥९॥
मन माया अंतरात्मा । चौदा जिनसांची सीमा । विद्यमान ज्ञानात्मा । इतुके ठाई	॥१०॥
ऐसा दुसरा जिनस । आभिधाने चतुर्दश । आता तिसरा जिनस । पंच माहाभूते	॥११॥
येथे पाहातां जाणीव थोडी । आदिअंत हे रोकडी । खाणी निरोपिल्या तांतडी । तो चौथा जिनस ॥१२॥	
च्यारी खाणी अनंत प्राणी । जाणीवेची जाली दाटणी । च्यारी जिनस येथुनी । संपूर्ण जाले	॥१३॥
बीज थोडे पेरिजेते । पुढे त्यांचे उदंड होते । तैसे जाले आत्मयाते । खाणी वाणी प्रगटतां	॥१४॥
ऐसी सत्ता प्रबळी । थोडे सतेची उदंड जाली । मनुष्यवें सृष्टी भोगिली । नाना प्रकारे	॥१५॥
प्राणी मारून स्वापद पळे । वरकड त्यास काये कळे । नाना भोग तो निवळे । मनुष्यदेहीं	॥१६॥
नाना शब्द नाना स्पर्श । नाना रूप नाना रस । नाना गंध तें विशेष । नरदेह जाणे	॥१७॥
अमोल्य रत्ने नाना वस्त्रे । नाना याने नाना शस्त्रे । नाना विद्या कळा शास्त्रे । नरदेह जाणे	॥१८॥
पृथ्वी सत्तेने व्यापिली । स्थळोस्थळीं अटोपिली । नाना विद्या कळा केली । नाना धारणा	॥१९॥
दृश्य अवघोंचि पाहावे । स्थानमान सांभाळावे । सारासार विचारावे । नरदेहे जालिया	॥२०॥
येहलोक आणी परलोक । नाना प्रकारींचा विवेक । विवेक आणी अविवेक । मनुष्य जाणे	॥२१॥
नाना पिंडी ब्रह्मांडरचना । नाना मुर्लींची कल्पना । नाना प्रकारीं धारणा । मनुष्य जाणे	॥२२॥
अष्टमोग नवरस । नाना प्रकारींचा विळास । वाच्यांश लक्ष्यांश सारांश । मनुष्य जाणे	॥२३॥
मनुष्ये सकळांस आळिले । त्या मनुष्यांस देवे पाळिले । ऐसे हें अवघे कळिले । नरदेहयोगे	॥२४॥
नरदेह परम दुष्टभ । येणे घडे अलभ्य लाभ । दुष्टभ तें सुष्टुम । होत आहे	॥२५॥
वरकड देहे हें कांवाड । नरदेह मोठे घवाड । परंतु पाहिजे जाड । विवेक रचना	॥२६॥
येथे जेणे आळस केला । तो सर्वस्वे बुडाला । देव नाहीं वोळखिला । विवेकबळे	॥२७॥
नर तोचि नारायण । जरी प्रत्यये करी श्रवण । मननशील अंतःकर्ण । सर्वकाळ	॥२८॥
जेथे स्वयेंचि पोहावे । त्यास कासेस नलगे लावावे । स्वतंत्रपणे शोधावे । सकळ कांहीं	॥२९॥
सकळ शोधून राहिला । संदेह कैचा तपाला । पुढे विचार कैसा जाला । त्याला तोचि जाणे	॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चत्वारजिनसनाम समाप्त पंचम ॥ ५ ॥

* * *

द. २० - ८ : देहेक्षेत्रनिरूपण

ब्रह्मवेवाने हा प्रचंड प्रपंचवृक्ष निर्माण केला. त्याची खूप वाढ झाळी आणि अखेर त्यास मानव-देहाचे उच्चम फळ आले. या देहामध्ये ज्ञानेद्विद्ये आहेत व कर्मद्विद्ये आहेत. इंद्रियांच्या सहाय्याने माणसाला दृश्याचे ज्ञान होते व त्यांमधील भेद कळतो. त्याचप्रमाणे या शरीराच्या सहायावाचून कोणालाही विषयाचा

भोग घेता येत नाही. सारांश, या शरीरासारले दुसरे यंत्र विश्वात नाही. या जगामध्ये सगळी करणी अंतरात्म्याची आहे. सगळ्या देहांमध्ये तोच विभागला आहे. ज्या देहाचे जेवढे सामर्थ्य असते तेवढे कार्य अंतरात्मा त्याच्याकडून घडवून आणतो. ज्या देहाचे सामर्थ्य थोर असते त्यास अवतार म्हणतात. मुळात अमेदच आहे. जीव ऊर्ध्वमुख झाला की, भेद कमी होत जाऊन असेर नाहीसा होतो. आबाहन आणि विसर्जन हेच भजनाचे लक्षण होय.

॥ श्रीराम ॥

विधीप्रपञ्चतरु वाढला । वाढतां वाढतां विस्तीर्ण जाला । फळे येतां विश्रांती पावला । बहुत प्राणी ॥ १ ॥
 नाना फळे रसाळे लागलीं । नाना जिनसी गोडीस आलीं । गोडी पाहावया, निर्माण केलीं । नाना शरीरे ॥ २ ॥
 निर्माण जाले उत्तम विषये । शरीरेविण भोगिता नये । म्हणोनि निर्मिला उपाये । नाना शरीरे ॥ ३ ॥
 ज्ञानइंद्रिये निर्माण केलीं । भिन्न भिन्न गुणाचीं निर्मिलीं । येका शरीरासी लागली । परी वेगळालीं ॥ ४ ॥
 श्रोत्रइंद्रिय शब्द पडिला । त्याचा भेद पाहिजे कळला । ऐसा उपाय निर्माण केला । इंद्रियांमध्ये ॥ ५ ॥
 त्वचेइंद्रिये सीतोष्ण भासे । चक्षुइंद्रिये सकळ दिसे । इंद्रियांमध्ये गुण ऐसे । वेगळाले ॥ ६ ॥
 जिव्हेमध्ये रस चाखणे । ग्राणामधे परिमळ घेणे । इंद्रियांमध्ये वेगळाल्या गुणे । भेद केले ॥ ७ ॥
 वायोपञ्चकी अंतःकर्णपञ्चक । मिस्कोनि फिरे निशंक । ज्ञानइंद्रिये कर्मइंद्रिये सकळिक । सावकास पाहे ॥ ८ ॥
 कर्मइंद्रिये लागवेगीं । जीव भोगी विषयालगीं । ऐसा हा उपाये जगीं । ईश्वरे केला ॥ ९ ॥
 विषय निर्माण जाले वरवे । शरीरेविण कैसे भोगवे । नाना शरीराचे गोवे । याकारणे ॥ १० ॥
 अस्तीमाशाचें शरीर । त्यामध्ये गुणप्रकार । शरीरासारिखे यंत्र । आणीक नाहीं ॥ ११ ॥
 ऐसीं शरीरे निर्माण केलीं । विषयभोगे वाढविलीं । लाहानथोर निर्माण जालीं । येणे प्रकारे ॥ १२ ॥
 अस्तीमाशाचीं शरीरे । निर्माण केलीं जगदेश्वरे । विवेके गुणाविचारे । करूनिया ॥ १३ ॥
 अस्तीमाशाचा पुतळा । जेणे ज्ञाने सकळ कळा । शरीरमें वेगळा । ठाईं ठाईं ॥ १४ ॥
 तो भेद कार्यकारण । त्याचा उदंड आहे गुण । सकळ तीक्ष्ण बुद्धीविण । काये कळे ॥ १५ ॥
 सकळ करणे ईश्वराला । ज्ञाणोनी भेद निर्माण केला । ऊर्ध्वमुख होता भेदाला । ठाव कैचा ॥ १६ ॥
 सृष्टिकर्णा आगत्य भेद । संवहारे सहजचीं अमेद । भेद अमेद हा संवाद । मायागुणे ॥ १७ ॥
 मायेमध्ये अंतरात्मा । न कळे तयाचा माहिमा । जाला चतुर्षुख ब्रह्मा । तोहे संदेहीं पडे ॥ १८ ॥
 पीळ पेंच कडोविकडी । तर्क तीक्ष्ण घडीने घडी । मनासी होये तातडी । विवरण करितां ॥ १९ ॥
 आत्मत्वे लागते सकळ काहीं । निरंजनी हें काहीच नाहीं । येकांतकाळीं समजोन पाही । शाणिजे बरे ॥ २० ॥
 देहेसामर्थ्यानुसार । सकळ करी जगदेश्वर । थोर सामर्थ्ये अवतार । बोलिजेती ॥ २१ ॥
 शेष कूर्म वान्हाव जाले । येवढे देहे विश्वाल धरिले । तेणेकरितां रचना चाले । सकळ सृष्टीची ॥ २२ ॥
 ईश्वरे केवढे सूक्ष्म केले । सूर्यविंश धावाया लाविले । धुकटाकर्वीं धरविले । अगाध पाणी ॥ २३ ॥
 पर्वताएसे हग उचलती । सूर्यविंशासी अछ्यादिती । तेथें सवोचि वायोचि गती । प्रकट होये ॥ २४ ॥

शिंडकजिंडकुं धावे वारा । जैसा काळाचा हाणिपारा । ठग मारुनी, दिनकरा- । मोकळे करी ॥२५॥
 बैसती विजाचे तडाखे । प्राणीमात्र अवाचिता धाके । गगन कडकहून तडके । स्थळावरी ॥२६॥
 येहलोकांसी येक वर्म केले । महदभूते महदभूत आळिले । सकळा समभागे चालिले । सृष्टिरचनेसी ॥२७॥
 ऐसे अनंत भेद आत्मयाचे । सकळ जाणती ऐसे कैचे । विवरतां विवरतां, मनाचे । फडके होती ॥२८॥
 ऐसी माझी उपासना । उपासकीं आणावी मना । अगाव महिमा चतुरानना । काये कळे ॥२९॥
 अवाहन विसर्जन । होचि मजनाचे लक्षण । सकळ जाणती सज्जन । मी काये सांगो ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहेक्षत्रनिरूपणनाम समाप्त अष्टम ॥८॥

* * *

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका १२ वी

[द. २०-४ आत्मनिरूपण, २०-५ चत्वारजिनस, २०-८ देहेक्षत्रनिरूपण यावर आधारित]

प्र. १. सालील ओव्यांचा अर्थ स्पष्ट करा-

१) प्रगट रामाचे निशाण । २०-४-१४

२) नर तोचि नारायण । २०-५-२८

३) आवहन विसर्जन । होंचि मजनाचे लक्षण । २०-८-३०

प्र. २. 'मानवी शरीर' यंत्राचा गौरव श्रीसमर्थानी द. २०-८ मध्ये कशाप्रकारे केळा आहे ?

प्र. ३. (अ) विश्वरचनेमर्हील चार घटक २०-५-१ या ओवीत कसे स्पष्ट केले आहे ?

(ब) 'सामर्थ्य आहे चळवळीचे ।' या ओवीचा कल्पनाविस्तार करा.

प्र. ४. द. २०-४-५ मध्ये मातेची महती कशी प्रगट शाली आहे ?

प्र. ५. (अ) "वृथ्वीमध्ये जितुकीं शरीरे । तितुकीं भगवंताचीं घरे ।" याची अनुभूती आली तर दैनंदिन वागण्यात माणसाचे वर्तनात बदल होईल काय ?

(ब) 'प. दा. अ. उपक्रमासुके 'समर्थ'-विचार समजाऊन घेण्यास आपणास साहाय्य मिळाले का ?

(क) दासबोध अभ्यास वर्गाडा आपण गेला होतात का ? असल्यास केव्हा व कोठे ?

(ढ) आपल्या या उपक्रमाचा तसेच दासबोध ग्रंथाचा प्रसार वाढावा यासाठी आपण कोणत्या-प्रकारे यत्न करू शक्काढ ?

(इ) सार्थ दासबोध आपणाकडे आहे का ? 'सज्जनयड' मासिकाचे आपण ग्राहक आहात का ?

द ७-९ (१) वीरकंकण—शौर्याबद्दल इनाम मिळारे सुवर्णाचि कडे (२) मलार—मल्हार (३) वेंकटसी—व्यंकटेशक्षेत्री (५) वाड—पुष्कळ (५) राहाण—अंगात दैवत आणवन बोलविणे (६) जती—बैरागी (७) टिपडे—चोपडे (८) पीयांषा—अमताला (९) वोवसा—व्रत (१०) उचिष्ट—उच्छिष्ट चांडाळीच्या मंत्राचे (११) तारुच—होडी, नाव (१२) वास—सोय (१३) प्रबंद—छंदोक्त काव्य (१४) वित्ती—व्युत्पत्ती भाषाशास्त्र (१५) अधेनप्रीती—अध्ययनप्रीती (१६) मूळचंना—गायनातील स्वरांचा उच्चार विशेष (१७) अप्रमाद—अमर्याद मस्ती (१८) साबडी—भोळी (१९) आगमी—तांत्रिक (२०) सर्वं पाहे—सर्वज्ञ पाहतो (२१) पिंगळा—एक पक्षी याच्या आवाजावरून भविष्य ठरवितात (२२) कर्मणा—करमणूक.

द. १७-३ (१) पुटीं—मुशीत (२) वेंचिता—अपंण करिता (३) सगट मानितां—एकदम वाहिल्याने (४) दाट—प्रगट, जागृत (५) ओवी १८—वायु, आकाश, गृह्णमाया व प्रकृतिपुरुषरूपी मूळामाया ही सूक्ष्म असल्याने त्यांचा उलगडाहोणे कठीण जाते. (६) सुखीनावे—सुखेनैव, खुशाल.

स्वाध्याय ५

द. १६-९ (१) निर्गुण म्हणजे बहुगुण।—निर्गुण असे म्हणणे मायेमुळेच शक्य होते व ती बहुगुणी असल्याने निर्गुणच बहुगुण आहे असे म्हटले जाते. वास्तविक चंचल आत्माच बहुगुणी आहे. (२) सध्या—सद्य; शेकडी (३) पडिपाडेच्या दृष्टान्तावरून (४) शाहार—शहर

द. १६-१० (१) भूतजात—पंचभौतिक (२) विलेने—विल्हेवारीने, क्रमाने (३) मुक्ताफळ—मोती (मोती पाण्यामुळे होते) (४) सुडाळ—तेजस्वी, (५) शास्त्रांशास्त्रांशी पडना—मतैक्य होईना (६) काचे—कच्चे, व्यर्थ

द. १७-५ (१) सासे—सहाशे (२) तार मंद्रघोर—टाळूत, हृदयात आण नाभीजवळ जाणवणारा (३) सायास—(आरोहावरोहाच्या) प्रयत्नाने (४) परेवाचेहून अर्ते—नाभीपासून वर (५) पश्यन्ती खालते—हृदयाच्या खाली (६) जिती—जगू शकतात (७) सायासे देव—मूर्ति इ. कृत्रिम देव (८) आशन—अशन—भोजन इ. भोग

(९) अवदान—आहुती (१०) सांदे—दुःखकारक होते.

स्वाध्याय ६

द. ५-७ (१) वीतरागी—विरक्त (२) आर्जव—ऋजुत्व (३) द्वंद—भांडखोरणा (४) ग्रामणी—गांवगुडी (५) असूया—मत्सर (६) फांटा—वटवट (७) आनित्य—अनीति (८) तपीळ तापट (९) डाईक—दावा धरणारा (१०) समंधी—नातलगाचा हव्यास धरणारा (११) अभाव—नास्तिकपणा (१२) विक्षेप—व्याप (१३) विराम—विश्रांती (१४) खदस्ती—दांडगा (१५) आदळणा—मत्सरी

द. ५-८ (१) अंबद्ध—अनियमित (२) सोस—हव्यास (३) आवस्ता—तळमळ (४) वयेसा—वय (५) अव्हाटी—कुमारी (६) वरपगे—वरवर (७) हाटवटीं—बाजारात (८) वित्तीने—विढ्ढतेने (९) भोंदिले—फसविले (१०) उदरंभरा—कारणे—पोट भरण्यासाठी (११) कातर—भित्रा (१२) अघोरी—दुष्ट कृत्ये करणारा.

द. ५-९ (१) विसंचूनि—विसरून, दुर्लक्षून (२) दृश्य असतांच नाडळे—दृश्य विश्वाचे आकर्षण उरले नाही. (३) कांहींच नहोन असणे—मीण विरहीत सहजतेने प्रारब्धाचा क्षय होईतों देहाने असणे. (४) तूर्येसही वोलांडिले—साक्षित्वाची—द्रष्टेपणाची जाणीवही सोडली. (५) तटका—संबंध (६) चेईरा—जागृत (७) मडधर—मठ (८) लोटला—हल्ला केला (९) लिंग—देहासि विभांडिले—वासनामय सूक्ष्म देहास जिकले (१०) झुगटिले—झुगारले (११) विषय मैदास सितारिले—विषयरूपी ठगाला ठकविले (१२) संय—मी पणाचा संग (१३) दुश्चित्तपणा—मनाचे इतस्ततः भटकणे (१४) बुझावा—जाणावा.

स्वाध्याय ७

द. ४-७ (१) सोफे—ओसन्या (२) चौकिया—चौरंग (३) कोहळी—भोपळा कोरुन त्यात द्रव्य भरण्यासाठी केलेले भांडे (४) अनर्थे—मल्यबान (५) वस्तांची—वस्तूंची (६) फुलेले—अन्तरे (७) पारपत्य—आदरसत्कार (८) आतित्य—पाहुणचार.

द. ४-८ (१) वेंचावे-समर्पवे (२) तुटी-
वियोग (३) लासाजोहरीं-लक्षागृहात (४)
पडसादे-प्रतिध्वनी (५) सत्व-धैर्य (६) वज्र
पंजरू-संरक्षक (७) कैपक्षी-कैवारी (८)
सांजणे-मैत्री

द. ४-९ (१) वाहावे-समर्पण करावे (२)
विभक्तपणेचि-द्वैतपणाने (३) निवाडा-शोध
(४) तत्वे तत्व जेव्हां सरे।— संहारणीच्या
व्यतिरेक मागणि जे तत्व ज्यातून निर्माण झाले
त्यात त्याचा विवेकाने लय करीत प्रकृतीचा
निरास होतो (विवेकप्रलय) (५) नार्थिली-
लटकी (६) ओवी १४ (प्रथम चरण)-द्रष्टे-
पणाने तत्वाचे आकलन आपल्याला होते त्या
योगे द्रष्टेपणाच विलीन होतो. (७) ओवी २०
—“तत्वमसि” या महावाक्यातील त्वंपद “तू”
पण (मीपणा) व तत्पद-परब्रह्माचा “ते” पणा
असिपदाने म्हणजे जाणिवेतील केवळ अस्तित्वाने
निरसन झाल्यावर “आपण” म्हणून कोण वेगळा
उरणार? (८) अन्यथा-खोटे (९) सायुज्यता
—तद्रूपता (१०) निर्वाण-नाश.

स्वाध्याय ८

द. १-९ (१) चुकले वर्म सत्समागमाकडे-
सत्संगती न घडल्यामळे (२) उधार-अनिश्चित
(३) घसवटेना-झिजना (४) लापणिका-मिथ्या
(५) कुहिटजाळी-विटन गेली (६) थार-
आश्रयदाता (७) सरी-बरोबरीची थोग्यता.

द. १३-७ (१) ओवी ४-घटातील आकाश
निश्चल असते व घटातील प्रतिविव चंचल असते
तसे निश्चल ते ब्रह्म आणि बुद्धिमध्ये प्रतिविवित
जे चैतन्य होते तो चंचल जीवात्मा होय. (२)
अनळ-अग्नि (३) निभ्रम-भ्रमशून्य (४) चाट
—मस्त (५) गुह्यरांचे रंय-सरड्याचे रंग (६)
उदंड सुख जया लागले-ज्याच्या ठायी उदंड
सुखच आहे.

द. १९-७ (२) घमंड-बहार (२) भेजणार
खाले पडिला-वक्ता जर सांगण्यात घसरला
(३) बंद-मर्यादा (४) हळू पडती-पत नष्ट
होते (५) ओवी १८-मद घोडधाला चाल-
विणारा चपळ अरबी घोडधाला कसा
आवरू शकणार? (६) वाहेना-निगा राखेना

(७) जवार-जवाहिराचा व्यापार (८) नासक
—भोंदूपणाची (९) सितरू-फसविणारे (१०)
संगीत-सुरळीत.

स्वाध्याय ९

द. १२-४ (१) मोकाट-नियंत्रणाबाहेर
(२) नष्ट-उनाड (३) सैराट-अस्ताव्यस्त
(४) घोळसून-घुसळून (५) थिके-चरफडे
(६) पराधिक-दुसऱ्याचा उत्कर्ष (७) दीक्षा-
आचरण (८) साहित्य-वेदांतासारखे साहित्य
(९) हेंकाडपिसे-एककल्ली, खुळचट (१०)
येळीलसे-कंटाळवाणे.

द. १२-५ (१) रेखेचे-रेषेचे (२) मात्रुका
क्षरीं-कानामात्रा दिल्याने (३) वर्ग-ऋग्वेदा-
तील अध्यायांचे पोटभेद (४) अघे-अध्याय
(५) स्वर्गं-काव्याचे भाग (६) स्तवक-पोथी-
तील प्रकरणाचे नाव (७) माचिगाणे-एक प्रका-
रचे दिडीगाणे (८) जसने-आडकथा (९)
ओवी ७ प्रथम चरण-प्रथम ध्वनी नंतर घोष.
तोच प्रगल्भ होऊन-नाद उत्पन्न होतो-त्या
आवाजाची रेषा-लिपीरूपाने उमटते. (१०)
उन्मेष-स्फूर्तीं (११) औटमात्रा-अ, उ, म आणि
वरील चंद्रविंदू मिळून साडेतीन मात्रा (१२)
चंचल कर्ता-अंतरात्मा (१३) ओवी २१ प्रथम
चरण-जड, चंचल आणि निश्चल हे आत्मनिवे-
दनाचे तीन प्रकार आहेत पण त्यामध्ये आपण
स्वतः वेगळेपणाने राहात नाही. त्या तीनही
निवेदनाचा अर्थ एकच आहे.

द. १३-१ (१) पालवी-ताणतो (२)
घालवी-मिचकावतो (३) घिटाई-धीट होतो
(४) धाके-भितो (५) उदेग-उद्वेग (६)
छयाया-आत्म्याची छाया-जीवपण (७) लंडी-
भ्याड (८) घट-दांडगा (९) विचक्षण-चतुर
(१०) उछक-खटबाळ (११) सहिष्ण-सहिष्णू
(१२) धावडी-तातडी (१३) अवघे सूक्ष्माचे
कृत्य। (ओवी क्र. २३) सारासार विचार कर-
ण्याचे काम फार सूक्ष्म असते ते सूक्ष्म आत्म्या-
कडूनच होते. जगातील सान्या घटना
सूक्ष्म आत्म्याकडूनच घटतात. (१४). तनुच-

तुष्टय-विराट, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत व मूळ प्रकृति (१५) पिलीका-पिपीलिका, मुंगी.

स्वाध्याय १०

द. १-४ (१) दुराशा-अतक्यचि तकनि
म्तवन करण्याची ही अयोग्य आशा (२) वाव-
नाहीसे (३) मिळणी-संगम (४) गभस्ती-सूर्य
(५) फणीवर-शेष (६) अमर-देव (७)
दुभणी-पान्हा, प्रसन्नता, (८) संपती-संपत्ति.

द. १-५ (१) अधिष्ठान-आश्रय (२)
वस्तु-ब्रह्म (३) कळारासी-दैदिप्यमान (४)
ऊर्णतंतु-कोळिष्टकाचा सूक्ष्म धागा (५) वाळाग्र-
केसाचे अग्र (७) वेगडी-गुडाळी (८) ओवी
२० मधील 'संतप्राप्तीचा समयो'—संतांची
कृपा होताच सिद्धरूप स्वरूपाचा साक्षात्कार
होतो.

द. ८-९ (१) अंतरस्थित-अंतरस्थिती,
जाणीव (२) चळतांच-हालचाल होत असता
(३) अवलिला-अक्समात (४) भांबावती-
भ्रष्ट होतात (५) अक्षै-अक्षय (६) पिसे-खूळ^१
(७) स्वयंभ-स्वयंभू (८) विसंच-नाहीसे, नष्ट
(९) झळंवावे-पछाडले जावे (१०) नैराशता-
वैराग्य (११) आपषाच-आपोआप.

स्वाध्याय ११

द. १८-५ (१) ओवी ५ ग्रामलेखकाने निर-
क्षर कुळाला समजाऊन सांगावे (२) फडप्रसंगी-
सभेत (३) फडनिसीचे-हिशेबी कारभाराचे
(७) आदळ-अदळ (८) भकाधेस-फजीतीला
(९) गोवा-घोटाळा (१०) वीतरेक-व्यतिरेक
(११) माहावांकीं-माहावाक्यी

द. १९-३ (१) सवदासूत-वाजारहाट (२)
चाट-चावट (३) कळकटा-भांडणारा (४)
धाटामोटा-घष्टपुष्ट (५) कांडोळी-खाजवी
(६) अपस्मार-पिशाचा सारखा (७) वाष्कळ
-असंबद्ध.

द १९-४ (१) सदेव-सुदैवी, भाग्यवान
(२) जयास कोणाचे सोसेना-ज्याला कोणाचेही
अकल्याण सोसवत नाही. (३) देही विलक्षण-
देहधारी असूनही स्वार्थ रहित.

स्वाध्याय २०

द. २०-४ (१) जाणत्या पुरुषाची सत्ता-
अंतरात्म्याची सत्ता (२) धाटी-सवय (३)
नेहटूनसा-लक्ष्यपूर्वक.

द. २०-५ (१) ओवी १ चा अर्थ—या
विश्वरचनेत फक्त चारच पदार्थ आहेत. ते ऐकून
ठेवा. एक ब्रह्म, चौदा मायेची नावे (चैतन्य,
गुणसाम्य, अर्धनारीनटेश्वर, षडगुणेश्वर, प्रकृती
पुरुष, शिवशक्ती, शुद्धसत्त्व, गुणक्षेभिणी, सत्त्व,
रज, तम, मन, माया व अंतरात्मा) पांच महा-
भूते आणि चार खाणी असे ते पदार्थ आहेत. (२)
वरकड-इतर (३) अष्टभोग-पंचविषय व
त्रिगुण (किंवा अन्न, उदक तांबुल, पुष्प, चंदन,
वसन, शव्या, अलंकार हे आठ भोग) (३)
आळिले-व्यापले.

द. २०-८ (१) विधीप्रपञ्चतरू-ब्रह्मदेवाने
निर्मिलेला हा प्रपञ्चवृक्ष (२) लागवेगीं-मदतीने
(३) तो भेद कार्यकारण-हा भेद कार्यच्या
दृष्टीने अति उपयोगी आहे. (४) तांतडी-त्रेधा-
तिरपिट (५) आत्मत्वे-आत्मत्वाने (भीपणाचे
भान असताना) (६) महद्भूते-महाभूताने
(७) मनाचे फळके होती-मनाच्या (कल्पना-
शक्तीच्या) चिंधडळा होतात. (८) अगाध
महिमा चतुरानना। काये कळे ॥—ब्रह्मदेवाने
लक्ष सृष्टीमध्येच गुतल्याने, मनच नष्ट कर-
णाऱ्या अद्वैत उपासनेचा महिमा त्यांच्या ध्यानात
येत नाही. (९) अवाहन, विसर्जन-उभारणी व
संहारणी (यांचा विवेक करून शाश्वत काय ते
ओळखणे) हेच ईश्वरचितनाचे मुख्य लक्षण
आहे. (संदर्भर्थ १०-५-२८).

‘प. दा. अ.’ उपक्रमासाठी सौ. उषाताई गोगटे यांची गौरवास्पद कामगिरी!

‘दासबोध प्रबोध’ हे ‘पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास’ उपक्रमातील तिसरे पाठ्यपुस्तक, अभ्यासार्थीना उपलब्ध झाले आहे. त्याचे सारे श्रेय बेळगांव येथील आपल्या या उपक्रमाच्या अभ्यासार्थी व समीक्षकही असलेल्या सौ. उषाताई गोगटे यांना दिले पाहिजे. सुप्रसिद्ध उद्योगपती श्री. बा. म. गोगटे यांच्या त्या पत्ती आहेत. त्यांच्या गोगटे फैंडेशनची दहा हजार रुपयांची देणगी अनपेक्षितरीतीने आमच्या हाती आली नसती तर इतक्या लवकर हे पुस्तक आपल्या हाती आले नसते. मा. श्री. रावसाहेब गोगटे यांचे पत्र आम्हाला आले त्यात खालील ओळी होत्या – ‘सौ. उषाताई यांना श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांच्याविषयी अतिशय भक्तिभाव असून त्यांचे साहित्य व कार्य याविषयी फार आस्था आहे. त्यामुळे मी या कार्यास देणगी देण्याचे ठरविले आहे. आपण योजना तयार करावी व त्यानंतर योग्य ती कार्यवाही करण्यात येईल. – बा. म. गोगटे’

या पत्रावरून श्री. रावसाहेब यांना या पुस्तकासाठी देणगी देण्याची प्रेरणा सौ. उषाताई यांच्या अबोल समर्थ सेवेतूनच प्राप्त झाली हे उघडच आहे. अशा या आपल्या कर्तव्यागर भगिनीच्या गौरवास्पद जीवनाचा संक्षिप्त परिचय येथे देणे अस्थानी होणार नाही.

सौ. उषाताईचा जन्म ७ मार्च १९२२ या दिवशी पुण्यात झाला. त्यांचे पिताजी कै. कृ. म. चिपळूणकर हे विख्यात वकील होते. उषाताईचे शिक्षण पुण्याच्या कन्याशाळेत झाले आणि बी. ए. पर्यंतचे कॉलेज शिक्षण कर्वे रोडवरील ‘वुईमेन्स कॉलेजात’ झाले. या काळातच १९४२ च्या राष्ट्रीय आंदोलनाची ‘बुलेटिन्स’ वाटण्याचे काम करीत असतानाच मधु गोगटे या तरुणाशी त्यांचा कसा परिचय झाला आणि त्यांच्या गळ्यात त्यांनी वरमाला कशी घातली, ही गोड घटना ‘नंदादीप’ या त्यांच्या पष्ट्यव्यपूर्ती गौरवग्रंथात उत्तम प्रकारे वर्णिलेली आहे.

वास्तविक उषाताईनी हे मोठेच धाडस केले होते, कारण श्री. गोगटे यांची सांपत्तिक स्थिती व प्रतिष्ठा त्याकाळी ॲडव्होकेट चिपळूणकर यांच्या तुलनेने पाहता वैताबाताचीच होती. त्यामुळे घरच्या मंडळींचा त्या

आपल्या सर्वाच्या ताई;
सौ. उषाताई गोगटे

विवाहाला काहीसा विरोधच होता. श्री. मधू उर्फ बा. म. गोगटे हे नुकतेच वकिली करू लागले होते; आणि त्यांनीही उषाला पूर्ण कल्पना देताना बजावले होते, ‘तुला आमच्या घरी कष्ट करावे लागतील, सर्वांची मने सांभाळावी लागतील, मोठी सून म्हणून जबाबदारीने वागावे लागेल. माझे आयुष्य मला घडवावयाचे आहे.’ अशा विचारी तरुणाकडे पाहूनच सौ. उषाताईने वरपसंती केली.

‘त्यांच्या रूपानं लक्ष्मीच मधुचा हात धरून घरात प्रवेशली. उषा सोन्याच्या पावलानं सुवर्ण उधळीतच गोगट्यांच्या घरी आली. मधुच्या जीवनात अनंतकालचा उषःकाल तिने आणला.’ हे अक्षरशः खरे आहे.

उद्योगपती मा. रावसाहेब गोगटे यांचे जीवन अनेक आश्चर्यकारक घटनांनी भरलेले आहे.

‘सागरमेघ’ या नावाने त्यांचे चरित्र आणि ‘यशोगंध’ हा त्यांचा गौरवग्रंथ वाचल्यास असे आढळून येईल की, वकिलीचा व्यवसाय असणाऱ्या या तडफदार तरुणाने मोठार वाहतुकीचा व्यवसाय, खनिज उद्योग, मीठ उत्पादन, टेक्स्टाईल इंडस्ट्री, पेपर इंडस्ट्री अशा भिन्न स्वरूपाच्या उद्योगात प्रवेश करून तेथे विजय पताका फडकाविली. कोट्यावधि रुपयांच्या उलाढाळी केल्या आणि लक्षावधि रुपये सल्कार्यासाठी देणगीदाखल

देऊन समाजक्रष्ण फेडले! पण त्यांच्या या दिव्य यशसाठी प्रचंड मानसिक ताण, शारीरिक कष्ट आणि एकाकी जीवन सहन करण्याचे दिव्य सौ. उषाताई यांनीही पार पाडले! ते तर त्यांनी केलेच पण पतिराजांचे पाऊल सतत पुढे पडण्यासाठी प्रेरणाही दिली! पण याहीपेक्षा विशेषत्व हे की सारी सुखं पायाशी लोळण घेत असताना सुद्धा स्वतःच्या जीवनाचे सार्थक निव्वळ भौतिक सुखप्राप्तीमध्ये नाही हे सत्य गोगटे

दांपत्याला ठाऊक आहे. बेळगावच्या त्यांच्या 'उषा' या वास्तुमध्ये निषिद्ध गोष्टींचा स्पर्शही नाही. पूजा, अर्चा याकडे सौ. उषाताईची पहिल्यापासून ओढ होतीच. आता तीन मुलगे कर्तेसवरते होऊन संसाराला लागल्यानंतर अध्यात्माकडे विशेषच त्यांचा कल झाला!

ज्ञानेश्वरी, विवेकानंदाचे खंड वाचून झाले. एका सुप्रभाती 'पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास' उपक्रमात त्या सहभागी झाल्या. नागपूर येथील समीक्षक श्रीमती उषाताई लिमये यांना त्यांचे श्रेय आहे. सौ. सुधाताई कोरेकर यांनी उषाताई गोगटे यांना स्वाध्यायाचे समीक्षण पाठवून ग्रंथाची अधिकच गोडी लावली. मा. रावसाहेब गोगटे यांना या सूर्व उपक्रमाबद्दल कुतुहल वाटत होते. त्यांना सज्जनगडावर येण्यासाठी सौ. उषाताईनी प्रवृत्त केले. १९८३ मध्ये प्रशस्तिपत्र वितरणाच्या कार्यक्रमाला ते प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित राहिले. त्यावेळी मा. रावसाहेब गोगटे

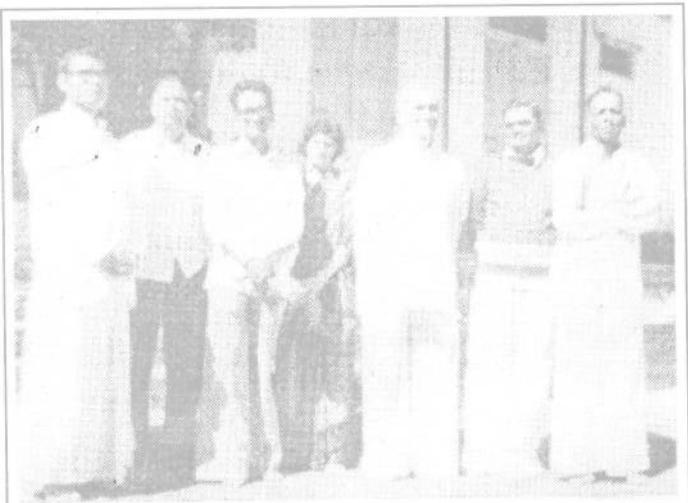
यांनी श्रीसमर्थाच्या समाधीचे दर्शन घेतले. त्यानंतर शेजघर असलेल्या मठाला भेट दिली. गडाचा परिसर पाहताना त्यांनी सहजपणे आम्हाला प्रश्न केला की 'अनन्दानापेक्षा विचारांचे ज्ञानदान जास्त मोलाचे असते ना?'

आम्ही सांगितले, 'अन्नाने शरीराचे तर ज्ञानाने आत्म्याचे पोषण होते म्हणून त्याची महति विशेषच आहे.' सहज झालेल्या या संवादाचा अर्थ मागाहून आमच्या ध्यानी आला. जेव्हा प्रशस्तिपत्रक वितरण समारंभाच्या समारोपप्रसंगी मा. श्री. बन्यावापू गोडबोले

यांनी जाहीर केले की 'श्रीसमर्थसदनाच्या आणि 'प.दा.अ.' उपक्रमाच्या कार्यासाठी मा. रावसाहेब गोगटे यांनी अकरा हजार रुपयांची देणगी जाहीर केली आहे.'

सौ. उषाताई आणि श्री. रावसाहेब यांच्या सात्त्विक देणगीमुळे दासबोध प्रसाराचे कार्यास वेग येईल. सौ. उषाताई या एक व्यक्ती नसून शक्ती आहेत. बेळगाव परिसरात त्यांचे कार्य त्या दृष्टीने सुरु आहे.

उद्घोषपती श्री. रावसाहेब गोगटे यांची सज्जनगडाव भेट

(डावोकडून श्री. चिंचूलकर, श्री. केळकर, प्रा. डॉ. गिंडे, सौ. उषाताई व श्री. रावसाहेब गोगटे, समीक्षक श्री. भिडे आणि श्री. कुलकर्णी)
छायाचित्रकार – शं. ना. आपटे

'क्रिया करून करवावी | बहुतांकरवी |' या 'प.दा.अ.' उपक्रमाच्या ब्रीदानुसार त्यांचे वर्तन आहे. या गोगटे दांपत्याची सेवा श्रीसमर्थचरणी रुजू झाली आहे. उभयतांना आमच्या शुभेच्छा!

— संयोजक 'प.दा.अ.'
श्रीसमर्थ सेवा मंडळाच्या वर्तीने

पत्रव्यवहाराचा पत्ता :

श्री. व सौ. केंदूरकर,
संचालक, 'प.दा.अ.'

कार्यालय 'पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास'

श्रीसमर्थ हॉसिंग सोसायटी,

धनंतरी सभागृहामागे,

पटवर्धन बाग, एरंडवणे,

पुणे ४११००४.